

УКРАЇНСЬКА ДРУГА СВІТОВА

UKRAINIAN THE SECOND WORLD WAR

*The proceedings of the international scientific conference
on the occasion of the 70th anniversary of Victory over Nazism
in the Second World War
(May 5, 2015, Kyiv)*

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ КИЇВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УКРАЇНСЬКА ДРУГА СВІТОВА

*Матеріали міжнародної наукової конференції
до 70-ї річниці перемоги над нацизмом
у Другій світовій війні
(5 травня 2015 р., м. Київ)*

Київ
2015

УДК [94(100):355.48(477)»1939/1945»]
ББК ТЗ(4УКР)62
У45

Українська Друга світова: Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ) / Упорядник Яременко В. М. – Київ: К.І.С., 2015. – 208 с.

Матеріали конференції присвячено проблемам історії періоду Другої світової війни та формуванню історичної пам'яті в Україні про цю подію. Видання адресоване науковцям, викладачам, студентам, учителям, учням та усім, хто цікавиться історією України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Науково-дослідного інституту українознавства (протокол №10 від 17.12.2015 р.).

Редакційна колегія:

В'ятрович В. М., кандидат історичних наук

Галайко Б. М., кандидат історичних наук

Патриляк І. К., доктор історичних наук

Яременко В. М., кандидат історичних наук

Рецензенти:

Папакін Г. В., доктор історичних наук

Зінченко А. Л., доктор історичних наук

Упорядник: *Яременко В. М.*

Видано на замовлення Українського інституту національної пам'яті.

ISBN 978-617-684-131-9

© Український інститут національної пам'яті, 2015

© Автори статей, 2015

ЗМІСТ

<i>В'ятрович В.</i> Друга світова – війна пам'ятей. Вступне слово	6
---	---

ВІЙНА І ПАМ'ЯТЬ

<i>Шаповал Ю.</i> Друга світова війна: український контекст	13
<i>Лисенко О.</i> 9 травня – День перемоги чи День пам'яті?	22
<i>Слободянюк М.</i> До проблеми збереження традицій Другої світової війни у назвах частин сучасних Збройних Сил України	32
<i>Дедик О.</i> Quod licet Jovi... Радянські офіційна та засекречена версії подій Другої світової війни очима воєнного історика	45
<i>Козицький А.</i> Дискурс неосталінізму в сучасній російській історіографії Другої світової війни	52

УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

<i>Ніколаєва Н.</i> Репресії підозрілих радянській владі київських викладачів одразу після початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р.	71
<i>Висовень О.</i> Друга світова війна і становище Євангельських християн-баптистів в Україні	96
<i>Маєвський О.</i> Vis a vis: образ ворога, сформований радянською і німецькою пропагандою, в карикатурній і плакатній продукції	103
<i>Нестеренко Л.</i> Остарбайтери Чернігівщини: вербування, умови праці на чужині та життя після повернення	115
<i>Овсіюк О.</i> Побутове обслуговування киян (1943–1945 рр.)	126
<i>Патриляк І.</i> Протистояння українського визвольного руху нацистам та їхнім союзникам (1943–1944 рр.)	134
<i>Полуда В.</i> Умови побуту військовополонених в період світових воєн ХХ століття	179
<i>Пилявець Р.</i> Корюківська трагедія 1943 р. в контексті нацистських злочинів періоду Другої світової війни	187
<i>Оцінка демографічних втрат України у період Другої світової війни</i>	203

Друга світова – війна пам'ятей. Вступне слово

Друга світова війна стала подією, яка визначила майбутнє Європи та світу на багато десятиліть. Тож не дивно, що досі вона залишається улюбленою темою не лише літераторів та кіномитців, а й учасників запеклих історичних та політичних дискусій. Свое бачення цієї війни сформулювали практично всі її учасники. Очевидно, власний погляд на цю ключову подію світової історії повинна мати й Україна.

Для початку варто подивитися як «різнобарвно» дивляться на історію війни наші близькі й далекі сусіди – країни, які брали у ній безпосередню участь.

Насамперед звернемося до польського варіанту. Польське питання було ключовим у Другій світовій. Війна почалася 1 вересня 1939 року з нападу на Польщу. Поляки першими чинили збройний спротив німецькій агресії, попри те що стали жертвою німецько-радянської змови. Вони ніколи не припиняли боротьби проти окупації та створили найбільшу підпільну армію (Армія Крайова), а також спромоглися на наймасштабніше антинімецьке повстання (Варшавське повстання 1944 року). Поляки не йшли на співпрацю із нацистами (на відміну від більшості європейських народів ніколи не створювали національних формувань у складі німецької армії).

Російський варіант війни пропонує нам за точку її відліку 22 червня 1941 року, коли німці вчинили підступний напад на Радянський Союз. Війна була Вітчизняною, участь у ній – священним обов'язком кожного громадянина СРСР. Перемога стала результатом подвигу всього російського народу, який узяв на себе основний тягар протистояння з коричневою чумою, врешті, визволив від неї Європу і врятував увесь світ.

У британській візії центральне місце посідає Британія, яка вступила у війну, захищаючи святі принципи демократії та самовизначення народів. Саме вони стали основою для формування антигітлерівської коаліції, яка перемогла у війні. Британці відважно протистояли нацизмові, навіть залишившись із ним сам на сам (1940–1941 рр.), відстояли свою незалежність у повітряних боях і спільно із союзниками принесли свободу поневоленим народам.

Франція ж, дотримуючись своїх зобов'язань, вступила у війну на боці Польщі і, попри те що 1940 року зазнала поразки і була окупована,

продовжила свою активну антинацистську боротьбу. Відважні французькі партизани на чолі з харизматичним Шарлем де Голлем істотно ослабили Німеччину, заслуживши для своєї країни місце серед переможців.

Американські інтерпретації війни розпочинаються від 7 грудня 1941 року, коли відбувся напад японських літаків на базу у Перл-Харборі. Вступ США у війну на боці антигітлерівської коаліції став порукою перемоги союзників. Серед численних операцій періоду війни найвизначнішою була «Оверлорд» — висадка у Нормандії, яка закріпила остаточну перевагу коаліції.

Як бачимо із цих коротких викладів, так зване національне бачення — це суміш об'єктивних історичних фактів, суб'єктивних поглядів і навіть певних національних табу. Їх об'єднують бажання підкреслити жертвність і героїзм саме своєї нації, її внесок у перемогу над вічним злом (цим злом є все, що пов'язане із ворогом, власні солдати були — за поодинокими винятками — носіями добра), спроби забути про певні незручні проблеми, що можуть порушити цілісність концепції (пакт Молотова-Ріббентропа, уряд Петена, тотальні знищення німецьких міст чи атомне бомбардування Хіросіми і Нагасакі). Попри зазначені хиби, згадані концепції дуже важливі, оскільки виконують роль своєрідного суспільного консенсусу, що залишає з'ясування окремих деталей чи особливостей минулого професіоналам-історикам. Цей консенсус не є і не може бути вічним — у міру віднайдення нових джерел чи використання нових методологій він може корегуватися чи переглядатися істориками.

Чи потрібна така концепція України? Гадаю, що так, адже «святе місце порожнім не буває». Відсутність власного погляду на місце і роль українців у цій війні означатиме, що нам нав'язуватимуть чужі. Насправді це й відбувається вже багато років через утримання старої радянської концепції «Великої Вітчизняної війни» та її оновленої версії у виконанні сучасної російської пропаганди.

Деякі спроби переглянути застарілі радянські погляди у незалежній Україні, звісно, робилися. Проте принципова їхня вада в тому, що за основу бралася та ж таки радянська концепція, яку намагалися частково переформатувати чи модернізувати, пристосовувавши до нових політичних реалій. Очевидно, її завданням було ідеологічно забезпечити тло для нової/старої політичної влади в Україні, що намагалася поєднати національні віяння зі звичними для неї радянськими міфами.

Вписати Україну в радянську чорно-білу модель досить складно. В українських реаліях не так просто визначити навіть чіткі хронологічні рамки війни. Адже перші бойові дії, які умовно можна зарахувати до Другої світової, тут почалися не у вересні, а в березні 1939 року. Тоді вояки Карпатської Січі дали бій угорській армії, що наступала на новостворену

Карпатоукраїнську державу. Останні ж постріли українських підпільників відлунали на початку 1960-х років. Можуть заперечити, що ці конфлікти не були безпосередньо пов'язані з війною. Але справа в тому, що у рамках Другої світової в Україні велася не одна, а кілька воєн, ареною для них були наші землі. Це німецько-польська війна 1939–1945 рр. – спочатку відкрита фронтова, а після падіння Польщі – підпільна; німецько-радянська 1941–1945 рр., теж відкрита, підпільна, потім знову відкрита фронтова; підпільна німецько-українська 1941–1944. Маловідома, проте надзвичайно запекла й кривава польсько-українська війна (1942–1947) – підпільна і значною мірою селянська, хронологічні рамки якої виходять поза 1945 рік. І, зрештою, найтриваліша із цих воєн – підпільна радянсько-українська (1939–1954 (1960)), початком якої стали антирадянські виступи часів першої радянської окупації, а завершенням – розгром організованого підпілля чи остання збройна акція підпільників. Усі ці війни та конфлікти мають безпосередній стосунок до Другої світової війни, оскільки були спровоковані нею, ставши її відгалуженнями та продовженням.

Головним чинником, що визначив місце і роль українців у Другій світовій, стала відсутність власної держави. Україну та українців усі учасники війни розглядали виключно як ресурс (людський, матеріальний, політичний), який можна використати у протистоянні. Як результат – наша земля стала однією з головних арен світового бойовища, наші земляки – вояками практично всіх армій, які пройшли через неї. До цього слід додати величезну кількість пасивних очікувачів, що намагалася вижити і врятувати свої сім'ї у страшних умовах війни, не пристаючи до жодної зі сторін чи, навпаки, співпрацюючи з усіма.

Усі учасники протистояння закликали українців реалізувати патріотичний обов'язок саме в їхніх військових формуваннях. Для цього польська влада декларувала готовність іти на поступки в повоєнному вирішенні українського питання (щоправда, лише в рамках відновленої Речі Посполитої); радянська називала окремі свої фронти українськими, до пантеону героїв віднесла Богдана Хмельницького, іменем якого найменувала новий військовий орден; німці в останні дні війни пішли на перейменування колишньої Ваффен СС дивізії «Галичина» в «Українську національну армію» і навіть призначили її командиром українця Павла Шандрука. Кожен, хто воював на українських землях, намагався продемонструвати свою «українськість» чи бодай прихильність до українства, особливо в критичній ситуації. Не можна сказати, що це їм абсолютно не вдалося. Українські юнаки, які йшли до Червоної армії, як і ті, що вступали до дивізії «Галичина», часто були переконані – вони роблять це, аби захистити свій народ.

Єдиним справді українським суб'єктом у роки Другої світової війни був український визвольний рух, представлений здебільшого структурами

ОУН та УПА. Не лише тому, що його лави поповнювалися українцями (вони були в усіх арміях — учасниках війни), а в першу чергу тому, що його учасники єдині ставили собі за мету відстоювання українських національних інтересів, захист місцевого населення та створення власної незалежної держави. Структура українського визвольного руху була ідентичною структурі визвольних рухів інших народів (польського, ірландського, єврейського та ін.): політична організація та військові формування. Ядром протягом усього часу була Організація українських націоналістів, завданням якої було напрацювання та пропаганда політичної платформи руху. Крім того, на базі розгалуженої мережі своїх осередків ОУН створила міцне повстанське запілля (тил), що впродовж понад десяти років забезпечувало матеріальними ресурсами та інформацією повстанське військо.

Друга світова стала для всіх уроком того, якою не повинна бути війна. Свій досвід із цієї трагедії має винести й Україна. Ми досі не можемо назвати точні цифри загиблих українців, проте точно знаємо, що частина з них була вбита іншими українцями. Бездержавна нація повторила страшний досвід братовбивчої Першої світової. Ця війна стала страшною платою за нездатність відстояти державність у 1917–1921 роках.

Жертвами воєнного лихоліття стали від 4 до 4,5 млн осіб цивільного населення України. Загальна кількість людських втрат (жертв) України (військові + цивільні) складає від 8 до 8,5 млн осіб, окремі дослідники називають цифри 9 і 10 млн людей. Це становить 40–44 % від загальних втрат СРСР. У війні загинув кожен четвертий-п'ятий українець.

Розуміння Другої світової війни як однієї з найбільших трагедій є надзвичайно важливим саме зараз, коли на нашій землі знову збройне протистояння, жертвами якого вже стали тисячі людей. Саме зараз у такій важкій ситуації українці можуть переосмислити уявлення про цю війну, побачити її хай у дуже важкому, але правдивому світлі. Це важливо саме зараз, коли радянські уявлення про Другу світову війну стали інструментом російської пропаганди у війні теперішній.

Російська пропаганда на повну потужність використовує як форми, так і змісти радянської воєнної пропаганди. Найбільш прикро, що вони діють — багато людей в Росії та, на жаль, чимало в Україні настільки переконані в правдивості показаного російськими медіа, що готові брати до рук зброю для захисту від «фашизму». Оновлена модерними засобами впливу на громадськість, але геть стара за своєю суттю, пропаганда діє тому, що вона опирається на суспільні уявлення, стереотипи та міфи, які формувалися та утримувалися тоталітарним режимом десятки років. Деконструкція цих міфів в Україні не відбулася і після падіння режиму.

Пам'ять про війну була центральною у радянській повоєнній ідеології. День Перемоги, призначений не точно в річницю капітуляції Ні-

меччини, а днем пізніше – 9 травня (очевидно, для виокремлення ролі СРСР у подоланні Німеччини та привласнення перемоги над нею) – став головним державним святом. Поступово це свято відсунуло на задній план навіть 7 листопада – річницю Жовтневої революції, до того – найперше і головне свято радянських комуністів. Міф «Перемоги у Великій Вітчизняній війні» служив основою формування радянської ідентичності, а в перспективі – й радянського народу.

Міф «Великої Перемоги» продовжував жити і після падіння СРСР. У кожній колишній його республіці, а тепер уже незалежній державі, справно відзначається чергова річниця 9 травня. 60-літній ювілей завершення війни, який проходив у Москві в 2005 році, засвідчив, що для російського керівництва це не лише данина традиції чи певна історична інерція. «Велика Перемога» знову стала центральним положенням нової державної ідеології Кремля. Росія йшла на дипломатичні скандали, захищаючи «святу пам'ять про Перемогу», нещадно критикувала всі намагання переглянути застарілу радянську концепцію війни.

Реанімація концепції «Великої Перемоги» є лише одним із елементів нової політики Кремля, суть якої – відновлення російського впливу на пострадянському просторі. Для цього використовується все: і енергетичний шантаж, і наявність російськомовного населення, і навіть факт володіння ядерною зброєю. Не останнє місце в цьому арсеналі відводиться так званій «спільній історії», центральними пунктами якої є концепти «Великої Вітчизняної війни» та «Великої Перемоги». Їхня широка пропаганда засобами кіно, телебачення, літератури ставить за мету утримувати народи колишнього СРСР в орбіті російського впливу. Спільне героїчне минуле – стати платформою для формування (чи утримання) потужного проросійського лобі в незалежних державах.

Отож, міф про «Велику Вітчизняну війну» та «Велику Перемогу» виконує не просто певну гуманітарну функцію – він розглядається як важливий інструмент відновлення геополітичного впливу Росії. Із його застосуванням практично не виникає проблем у більшості пострадянських держав, за винятком балтійських. Останні, вплив на які із їх вступом в НАТО та ЄС суттєво обмежився, зумисно демонізуються російськими ЗМІ і відіграють потрібну для Росії роль страшного прикладу «перегляду історії».

Несподівано для Кремля з імплементацією радянської/російської пропаганди про війну виникли проблеми в Україні. Особливо після Помаранчевої революції 2004 року, коли тут почали реалізовувати власну, не просто відмінну, але часом діаметрально протилежну до російської політику пам'яті. Не дивно, що після поразки «помаранчевої команди» та перемоги на виборах в 2010 році проросійського кандидата Віктора Януковича, українська політика пам'яті зазнала докорінних змін і чи не

найяскравіше проявилася якраз у питаннях, пов'язаних із історією Другої світової війни. Стараннями міністра освіти Дмитра Табачника в підручнику історії повернувся термін «Велика Вітчизняна війна», звідти ж вилучено інформацію про український національно-визвольний рух та його лідерів. Також було прийнято закон про використання так званого «прапора перемоги». 9 травня знову відзначалося на найвищому державному рівні гучними військовими парадами. Народний депутат Вадим Колесніченко намагався запозичити в Росії досвід історичних законів, які мали закріпити радянське бачення війни. Частину з них навіть було прийнято в скандально відомому пакеті диктаторських законів від 16 січня 2014 року.

Утримання радянських міфів про війну в Україні є надзвичайно важливим для Росії, адже вони стали головним, іноді останнім, елементом радянської ідентичності частини наших громадян. Як показали події, після падіння режиму Януковича саме на острові цієї радянської ідентичності опирається президент Російської Федерації Володимир Путін, розгортаючи свої диверсійні акції проти України. Не росіяни чи російськомовні українці, яких нібито захищає Путін, є основою для тероризму на Сході чи сприяли анексії Криму, а саме «радянські люди». Тому не випадково одним із головних елементів їхньої символіки стала так звана «георгієвська стрічка» – російський імперський символ (звідси й назва) і водночас радянський, пов'язаний із концептом «Великої Вітчизняної війни».

У сьогоденній політичній ситуації в Україні питання розвінчання радянських міфів про війну є важливим не лише з точки зору гуманітарної політики, але й безпеки країни. Тому однією з важливих тем діяльності Українського інституту національної пам'яті є деконструкція радянських міфів про Другу світову війну та заміна радянських комеморативних практик, пов'язаних з цією подією. Минулого 2014 року запроваджено новий символ (ним став червоний мак) і новий формат (меморіальна акція «Перша хвилина миру», яка проводиться увечері 8 травня). Цього року ці новинки затверджено на державному рівні відповідним Указом Президента і Законом України «Про увічнення перемоги у Другій світовій війні». В офіційному календарі держави з'явилося нове свято – День пам'яті та примирення, який відзначається 8 травня.

Очевидно, що робота з деконструкції радянських міфів, пов'язаних із війною, не завершилася після відзначення 9 травня. Елементом актуалізації радянського міфу про Велику вітчизняну війну, яку пережив СРСР, було відзначення річниць визволення українських міст від нацистських окупантів. Сам термін визволення, який використовувався радянською пропагандою, мав за мету приховати той факт, що після вигнання нацистів на українських землях відновлено функціонування іншого тоталітарного режиму – комуністичного. Тому Український

інститут національної пам'яті виступив з ініціативою змінити термін для означення подій 1944 року. Необхідно говорити «вигнання нацистських окупантів із України», а не «визволення України від фашистських загарбників». Термін «визволення» передбачає волю, свободу, а у 1944 році Україна не стала вільною. Із вигнанням нацистських окупантів Україна не отримала волі, тільки опинилася під іншим пануванням, результатом якого стали масові репресії та депортації сотень тисяч людей. СРСР ставив за мету не визволення Українського народу, а повернення до складу радянської імперії.

Процес позбавлення від радянсько/російських міфів про війну тільки почався – і на рівні суспільних дискусій, і на рівні державної політики. Він особливо активний цього року з нагоди 70-ї річниці завершення Другої світової війни. Ми бачимо, що Росія почала активну інформаційну кампанію, суть якої зводиться до того, аби підкреслити власну виключну роль у перемозі над нацизмом. Ця монополія на перемогу потрібна їй для того, щоб виконати роль своєрідної індульгенції за ті злочини, які чинить нині Росія на українській території. «Росія, – твердять кремлівські пропагандисти, – не може бути агресором, адже саме росіяни врятували світ від нацистської агресії».

Але ювілейна річниця перемоги над нацизмом, яку ми відзначали в травні, продемонструвала – українці здатні по-українськи, а не по-радянськи вшанувати пам'ять всіх жертв цієї війни. Зважаючи на те, що зміни в ставленні до Другої світової війни, її місця в нашій історії відбуваються на тлі дуже драматичних для України подій, пов'язаних, між іншим, із цілковитою компрометацією Росії в очах світового співтовариства та більшості українців, цей процес проходить нелегко, але саме завдяки цьому і доволі швидко. Люди активно позбавляються радянської спадщини не лише у вигляді пам'ятників Леніну, вони хочуть переосмислити важке минуле нашої країни, яке на тлі нинішніх подій стає для них більш зрозумілим. Проте перед дослідниками, викладачами, керівниками державних установ, представниками засобів масової інформації постає ще дуже багато роботи, аби показати суспільству справжню, неприкрашену пропагандою картину найстрашнішої в історії людства війни. Певен, що саме такий її образ може бути головною запорукою неповторення подібної трагедії в майбутньому. Саме пам'ять про цю війну як одну з найбільших трагедій, коли українці, що не мали власної держави, часто змушені були вбивати один одного за чужі інтереси, здатна об'єднати теперішнє українське суспільство. Сьогодні ми маємо свою державу, і обов'язок захищати її об'єднав тих, чий діди в роки Другої світової, можливо, воювали по різні боки. Сьогодні вони разом для того, щоб трагедія сімдесятирічної давності ніколи не повторилася.

УДК 9(477)

Юрій Шаповал

Друга світова війна: український контекст

Розглянуто місце і роль України та українців у Другій світовій війні, їх внесок у боротьбу з нацизмом. Окрім того, приділено увагу вивертам російської пропаганди щодо Другої світової війни у світлі сьогодення. Піднято питання відзначення Дня перемоги у сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: Друга світова війна, День перемоги, вигнання нацистів.

Shapoval Y. The Second World War: Ukrainian outline. The place and role of Ukraine and Ukrainians in World War II, their contribution to the fight against Nazism were reviewed. In addition, attention was paid to the perversion of Russian propaganda concerning World War II in the light of present times. The question of Victory Day celebration in Ukrainian modern society was raised.

Key words: World War II, Victory Day, the expulsion of the Nazis.

У січні 1945 року репортер газети «Saturday Evening Post» Едгар Сноу надрукував матеріал під час своєї подорожі Україною. Він, зокрема, писав, що війна, яку дехто схильний називати «російською славою», мала б бути «посправедливості визнана насамперед українською війною... Міста, промисловість, землеробство та людність жодної іншої європейської країни не зазнали таких тяжких нищень»¹.

«Українськості» Другій світовій війні надають багато фактів. Згадаю дещо. 15 березня 1939 року угорське військо вдерлося у Карпатську Україну, що тільки-но проголосила державну незалежність. Українці захищали цю незалежність, і це був перший військовий виступ проти гітлерівського союзника. Ціною крові та жертв Закарпаття було приєднано до Угорщини. 2 вересня 1945 року генерал українського походження Кузьма Дерев'янка від імені Радянського Союзу на борту американського лінкора «Міссурі» підписав Акт капітуляції Японії. Згадані історичні дати – важливі етапи глобальних інфернальних подій – не повинні випадати з поля зору.

Не повинні, але випадвають. Насамперед це стосується постсовєтської Росії, яка сьогодні, за визначенням Роберта Конквеста, нагадує крайню

1. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. – Київ: Генеза, 1996. – С. 262.

форму корпоратистсько-етатистського псевдокапіталізму². Капіталізм капіталізмом, а ідеологія цілком імперсько-совєтська.

28 квітня 2015 року Президент Росії Владімір Путін під час свого візиту до Санкт-Петербурга відвідав те, що назвали «масштабною панорамою «Битва за Берлін». Росіяни самі для себе відновили частину Рейхстагу, на східцях якого Путін сфотографувався. Росіяни самі для себе визначили «перших прапороносців над Рейхстагом» – Грігорія Булатова, Віктора Правоторова та Івана Лисенка³. При цьому, ясна річ, забули про Олексія Береста і про те, що було кілька груп прапороносців.

Парадокс, але через 70 років після закінчення Другої світової війни режим Путіна апелює до героїчних стереотипів часів Совецького Союзу, до міфу «Великої Вітчизняної війни». Все це, як і розмови про «народ-переможець», потрібно для того, щоб «зарезервувати» виправдання експансії. Розпочата у 2014 році російсько-українська війна унаочнила це. Свої агресивні дії російське керівництво прагне втиснути у певний символічний контекст власноруч модельованого героїчного наративу, де в якості ворогів, ба більше, – «фашистів», призначено українців.

До всього цього Путін фактично схвалив впровадження партикулярного російського проекту щодо Другої світової війни. Тепер, за задумом путінських ідеологів, перемога в ній повинна виглядати як перемога Росії та росіян. Саме на цю ідею працюють ресовєтизовані підручники та інші публікації, сучасні російські комеморативні практики, символічний простір. Це намагаються обґрунтувати російські науковці, а також наукова та (особливо) журналістська шантрапа. Україні та українцям в цій пропагандивній кампанії відведено переважно роль зрадників і колаборантів. Ось чому, а не через нашу меґаломанію (що нею дехто таки ґрішить), слід чітко і зрозуміло сказати про участь українців в Другій світовій війні.

Українці воювали в різних арміях світу. За різними джерелами, від 35 до 50 тисяч українських добровольців із числа канадських емігрантів, а серед них майже півтисячі офіцерів, у 1941–1942 роках виявили готовність вступити до Канадських збройних сил. Йдеться майже про 11% української громади цієї держави (а це в довоєнні роки близько 360 тисяч).

Своїх посланців скерувала до армії США північноамериканська громада українців. Майже 40 тисяч американців українського походження брали участь в операції «Оверлорд» (Overlord), тобто у висадці на Європейський

2. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. – Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. – С. 237.

3. «На то и ищца, чтобы карась не дремал» // lenta.ru, 28.04.2015 (електронний ресурс). Режим доступу: <http://lenta.ru>.

континент 6 червня 1944 року, воювали в Тихоокеанському регіоні, у Малій Азії, Північній Африці, Італії, Німеччині.

5 тисяч українців з Франції, визнаних придатними, в складі «Іноземного Легіону» брали участь у всіх великих боях за Фландрію, під Седаном, над Сомою (травень 1940 року), над Сеною, Марною, Луарою, Соною (червень 1940 року). Василь Порик очолював французький партизанський розділ у Франції.

Кожен восьмий вояк 2-го корпусу генерала Владислава Андерса був українцем. У 1942 році корпус залишив територію СРСР і у складі британських експедиційних військ брав участь у боях у Єгипті, Лівії та Італії. У травні 1943 року почалося формування 1-ї піхотної дивізії імені Тадеуша Костюшка під командуванням полковника Зігмунда Берлінґа. В цій польській дивізії також воювали українці.

У 1940 році склад советських військ виглядав так: 61 % росіян, 19,6 % українців, 4,1 % білорусів, 15,3 % представників інших національностей. Напередодні советсько-нацистської війни відсоток українців в армії дещо зріс. Адже на території західних військових округів активно формувались нові з'єднання, переважно за рахунок місцевих людських ресурсів. Мобілізація на початку війни також значно додала українців до військ. Особливо висока частка (понад 50 %) воїнів-українців була у частинах Південно-Західних та Південних фронтів, що були розташовані на території УССР.

Після трагічних поразок початкового періоду війни, а також у зв'язку з німецькою окупацією України кількість українців у армії значно зменшилася. Коли почалося вигнання німецьких окупантів, ця кількість зросла майже утричі порівняно з початком 1943 року. На середину 1944 року це було 33,9 % (росіян було 51,7 %). Тобто у цей час кожен третій воїн був українець, а кожен другий – росіянин. Загальна кількість українців у складі Червоної/Советської армії під час советсько-нацистської війни становила (за різними відомостями) від 6 до 7 мільйонів осіб.

У Червоній/Советській армії під час війни нараховувалось понад 300 генералів українського походження. Всього українці та мешканці України отримали 2,5 мільйона орденів та медалей (загальна кількість 7 млн). Серед Героїв Советського Союзу українці становили 18,2 %. Тричі Героєм Советського Союзу став льотчик Іван Кожедуб – уродженець Сумської області. Із 115 двічі Героїв Советського Союзу, удостоєних цього звання під час війни, – 32 українці та уродженці України.

Отже, здається, і наведених прикладів достатньо для спростування тези «кремлівського Муссоліні» (так назвав Владіміра Путіна Збігнєв Бжезинський) про вирішальну роль саме Росії у перемозі над нацизмом. Українці у більшості своїй були на боці антигітлерівської коаліції. Та не завжди під час Другої світової війни кремлівські вожді були на цьому боці.

У 1937 році було створено Державний ансамбль народного танцю СРСР під керуванням Ігоря Моїсєєва. Ансамбль запрошували в Кремль на так звані інтимні прийоми, скажімо, на дні народження когось із керівників. І ось восени 1939 року на одному з прийомів Сталін підійшов до Моїсєєва й запитав, чому немає нових номерів у концерті. «Що скажуть, те й робимо», – відповів Моїсєєв. Тоді Сталін сказав:

– Все одно того, що нам потрібно, ти не поставиш.

– А що потрібно, Йосіф Віссаріоновіч?

– Ну, розгром Англії й Франції ти ж не поставиш? – і він усміхнувся⁴.

У серпні 1939 року Сталін із Гітлером, змовившись, поділили Європу. Це був політичний, військовий і економічний союз двох диктатур, супроводжуваний відмовою Сталіна від ідеології антифашизму. Підписання пакту Гітлер–Сталін поставило СРСР в стан агресора і союзника ініціаторів європейської війни. У вересні почалася війна, першою жертвою якої впала Польща. Англія й Франція за неї заступилися. І ось перед керівником ансамблю Сталін прохопився словом, розкрив те, що не прочитати в його творах: він мріє, щоб нацисти розгромили Англію і Францію.

Фактично до 22 червня 1941 року тривало «романсування» Німеччини і СРСР. Останній сумлінно постачав майбутньому супротивнику паливо, збіжжя, все, про що домовились. І не лише це. Москва передала нацистам майже 4 тис. німців (у тому числі членів сімей німецьких комуністів, репресованих в СРСР). Втім, і німці дещо виконували. У Берліні в театрах давали спектаклі за п'єсами Александра Островського «Лес» і Антона Чехова «Три сестри». У державній опері на вулиці Унтер-ден-Лінден, в центрі Берліна, здійснили постановку опери «Іван Сусанин» під первісною назвою «Жизнь за царя». Німці зробили навіть фільм за романом Ільфа та Петрова «12 стільців». Фільм був слабкий, а актор Ганс Мозер, який грав Остапа Бендера, звів свою роль до трюків⁵. Не зрозумів суті. Як і Гітлер не зрозумів багато важливих речей, розпочавши війну з СРСР.

«Вся наша нечулість, боягузництво, наше зрадництво і пілатство, і грубість, і дурість під час всієї історії возз'єднання Східної і Західної України є, по суті кажучи, цілковитим звинувачувальним актом, є чимось, чого історія не повинна нам простити, є чимось, за що людство повинно нас презирати, якщо б воно, людство, думало про нас». Так оцінював у своєму щоденнику Олександр Довженко те, що сталося у вересні 1939 року на західноукраїн-

4. Шаповал Ю. Неказкові історії Шахерезади. Ігор Моїсєєв як дзеркало радянської епохи // Дзеркало тижня. – 2005. – 5–11 лютого (№ 4).

5. Филиппов И. Ф. Записки о «Третьем рейхе». – Москва: Международные отношения, 1970. – С. 97–98.

ських землях, що належали раніше Польщі. А польський літератор Чеслав Мілош писав про трепет *«перед Імперією, що простує й простує на захід, озброєна луками, списками, бетеерами, на «газіках», у папах, з картотекою визволених країн...»*⁶.

Вступ Червоної армії на територію Західної України викликав неоднозначну реакцію у місцевого населення. Хтось сприймав це як панацею, бажану деполонізацію, а хтось – як окупацію з усіма її атрибутами – розстрілами, ув'язненнями, масовими депортаціями. Всього депортовано було близько 320 тис. осіб. Дотепер не підраховано кількість померлих у транспортах, в'язницях, таборах та розстріляних на підставі різних вироків. Крім того, після початку советсько-нацистської війни у 1941 році були розстріляні тисячі в'язнів і військовополонених.

Вже та перша советизація західноукраїнських земель (як і ресоветизація по війні) в черговий раз довела безжальність стратегії сталінської Росії щодо України. Червоний диктатор ніколи не забував прагнення українців до незалежності, продемонстровані у 1917–1920 роках. Він люто боровся не лише із відвертими супротивниками більшовиків. Серед української прокомуністичної етноеліти він постійно вишукував «сепаратистів» і «націонал-ухильників», висловлював недовіру всій Компартії України, а зрештою використав складну ситуацію початку 1930-х років для упокорення України за допомогою Голодомору.

У планах Адольфа Гітлера Україна посідала особливе місце. Власне, ці плани будувалися із врахуванням захоплення України. Вона, зокрема, мала стати важливою складовою частиною реалізації «Плану голоду» (Der Hungerplan). Цей план передбачав голодування жителів окупованих територій СРСР для того, щоб отримати додаткові продукти харчування для німецьких військ і населення Німеччини. На території України нацисти здійснювали політику тотального винищення євреїв (загинув понад 1 мільйон, а Бабин Яр у Києві став символом трагедії євреїв України), а також політику планомірного винищення слов'ян – українців, росіян, поляків, білорусів.

Приречений на те, щоб опинитись між двома тоталітарними потугами, Україні під час Другої світової війни судилося пережити протистояння регулярних армій, геноциди, депортації, мобілізації, вивезення на роботи, тотальні руйнування. Війна, що постійно ставила людину перед екзистенційним вибором, стала для суспільства ще й тяжким моральним випробуванням, адже визначатись у власній позиції доводилось кожному.

Наведу для прикладу страшні своєю сліпототою, але вистраждані слова однієї робітниці, зафіксовані чекістським інформатором: *«Добре, що наре-*

6. Рябчук М. Присутність Мілоша // Столичные новости. – 2004. – 31 августа – 6 сентября (№ 31–32).

иші почалася війна, життя в ССРСР стало нестерпним. Примусова праця і голод всім набридли, скоріше б кінець усьому цьому»⁷. А ось слова одного професора з міста Миколаєва: «Радянський Союз поставив себе проти всіх демократичних держав, розпочавши, в альянсі з Німеччиною, війну з Польщею...»⁸.

Як би не прагнули московські ідеологи створити однозначно негативний образ українського руху опору під час Другої світової війни, неспростовним залишається той факт, що основною метою цього руху було встановлення Незалежної Української Держави. Саме це слід пам'ятати при аналізі діяльності Організації Українських Націоналістів (ОУН), а також дій Української Повстанської Армії (УПА) та націоналістичного підпілля. Не випадково нацисти інтерпретували Акт Проголошення Відновлення Української Держави 30 червня 1941 року як намагання ОУН встановити місцевий уряд і поліцію, як спробу бандерівського керівництва поставити німецькі власті перед доконаним фактом. Так воно і було.

1 листопада 1944 року з'явився документ під назвою «Національно-український рух резистансу – УПА». Цей документ був підготовлений для Fremde Heere Ost (східна секція німецької служби для оцінювання військової розвідки) полковником Райнгардом Геленом. Документ стверджує, що «метою ОУН є створення незалежної національної Великої України»⁹. Автор також пояснює, що «стосунки між німцями й українцями поступово погіршувались – ОУН поставилася вороже не лише до поляків і більшовизму, але також до німецької адміністрації. На той час їхня боротьба була спрямована проти німців, советів і поляків. Після повторної окупації України Червоною Армією, УПА воює виключно проти советів...»¹⁰.

Такого роду документи дають уявлення щодо справжньої мети і взаємин керівництва ОУН з німецькою владою. Зрозуміло, не слід ідеалізувати діяльність ОУН і УПА, але слід завжди бачити контекст, в якому вони діяли.

Окреме і складне питання – це дії українських націоналістів під час польсько-українського міжетнічного конфлікту 1942–1944 років (включно з подіями на Волині у 1943 році). У цьому кривавому протистоянні поляки втратили до 40 тисяч, а українці – до 16 тисяч осіб.

Разом з тим УПА здійснювала боротьбу проти советських партизанів. За офіційними даними, у партизанському русі комуністів було лише 13,9 %,

7. Город у линии фронта // Московские новости. – 1995. – 26 марта – 2 апреля (№ 21).

8. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 16, оп. 32 (1951), спр. 13, арк. 183–198.

9. The National Archives of the United States, T 78/562, «Die national-ukrainische Widerstandsbewegung UPA». Stand: 1. Nov. 1944. С. 2.

10. Там само. – С. 3.

комсомольців – 19,9 %, а інші – безпартійні¹¹. Окремого вивчення потребує національний склад партизанів. Тут є розбіжності, як наявні різночитання щодо кількості. У деяких працях часів СССР стверджувалося, що чисельність червоних партизанів в Україні сягала понад 170 чи навіть понад 500 тисяч. У той самий час інші дослідники називають цифру близько 50 тисяч тих, хто вів активну боротьбу. Фахівці тримаються останньої цифри¹².

Не підлягає сумніву, що саме СССР, зрештою, став головною силою збройного опору нацистсько-тоталітарному блоку. Проте при цьому не можна забувати слова фронтовика (причому не формального, а справжнього), письменника Даниїла Гранина. Він якось зазначив, що *«розгром фашизму був єдиною заслугою Советського Союзу перед людством»*¹³. Єдиною! А далі Гранін зауважив, що перемога *«відповідала мілітарному духові советської імперії»*¹⁴.

Не варто забувати про це, а також про той політичний поворот, що його здійснив Сталін з 1943 року з поверненням погонів і слова «офіцер», з розпуском Комінтерну і відновленням патріархії Російської православної церкви. Ідеологічно Советській Союз почав перетворюватись на Росію, що завершилось знаменитим сталінським тостом у 1945 році «за великий русский народ» і відповідними акцентами у політиці щодо інших народів СССР.

Іронія історії: через 70 років після сталінського тосту Володівір Путін та його клевети знов русифікують історію війни, інструменталізуючи її для власних потреб. Ось чому одним з найактуальніших завдань є тепер, сказати б, дерусифікація історії Другої світової війни, відновлення реалістичних уявлень про цю зовсім неоптимістичну трагедію.

Сталін до кінця своїх днів здійснював антиукраїнську стратегію, не довіряючи українцям, санкціонуючи періодичні «антинаціоналістичні» кампанії. Врахування цього, а також інших репресивних акцій, дає підстави ревізувати один з наріжних комуністичних постулатів – про визволення України. У 1944 році такого визволення (у повнокровному сенсі цього поняття) не відбулося. Сталося вигнання нацистів з території України, а на зміну одному антидемократичному режиму прийшов інший – комуністичний. У 1941 році Гітлер забрав Україну у Сталіна. Під кінець війни Сталін відбив її у Гітлера і поновив над Україною московське панування. З розумінням цього, як видається, пов'язана необхідність позбутися ще однієї хибної звички – згадувати лише про перемогу.

11. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. Книга перша. – Київ: Наукова думка, 2011. – С. 529.

12. Там само. – С. 531.

13. Даниил Гранин: я в долгу перед своей войной // Московские новости. – 1995. – 26 марта–2 апреля (№ 21).

14. Там само.

Поет, письменник, фронтовик Булат Окуджава якось написав: «А все-таки жаль: иногда над победами нашими встают пьедесталы, которые выше побед». Щоб оцінити перемогу, ніколи не можна забувати про її ціну. Інакше п'єдестали будуть таки вище перемог.

Друга світова забрала життя 50 мільйонів людей. Сталін «визначив» цифру втрат советського народу у 7 мільйонів осіб, Хрущов – у 20 мільйонів. У горбачовську «перебудову» втрати визначили у 27 мільйонів. У добу Єльцина цифру зменшили на 400 тисяч і нині в Росії говорять про 26,6 мільйона загиблих. Загальні втрати Німеччини – до 6 мільйонів. В СРСР загинуло 18 мільйонів мирного населення.

Кількість громадян СРСР, яких призвали на військову службу, – 34,5 мільйона осіб. До 1 липня 1945-го у советських збройних силах залишалося всього 12,4 мільйона. Серйозні фахівці вказують, що облік втрат загиблими й зниклими безвісти в Червоній армії було поставлено надзвичайно погано. Важко повірити, але лише в 1990 році вперше з'явилась офіційна цифра втрат збройних сил – 8,6 мільйона. Нині вважається більш правдивою цифра у понад 10 мільйонів, а німецька армія втратила 2,8 мільйона.

«Bloodlands» – саме цим неологізмом позначив американський історик Тимоті Снайдер землі, що найбільше постраждали від нацистської та комуністичної диктатур. До «кривавих земель» (а саме так переклали українською поняття, винайдене Снайдером) він, зокрема, включив Польщу та Україну. *«Можливо, саме тут – між підрахунком мертвих і постійною реінтерпретацією цього підрахунку – лежить завдання історії»*¹⁵, – зауважує Тимоті Снайдер.

Загальні демографічні втрати України у війні (включно з убитими, померлими від хвороб і голоду, жертвами концтаборів, депортованими, евакуйованими, тими, хто відійшов разом з німцями) становлять до 14 мільйонів осіб¹⁶. Від 1 січня 1941 року до 1 січня 1945-го населення України зменшилось з 40,9 мільйона до 27,3 мільйона¹⁷. Втрати СРСР становлять до 40 % сукупних втрат, заподіяних всім учасникам Другої світової війни разом узятим. Матеріальні втрати України дорівнюють приблизно 40 % тодішніх загальносоюзних втрат.

Напевно, і наведеного достатньо, щоб зрозуміти: не слід святкувати загибель людей і колапс мирного, нормального життя. Ми повинні мати День перемоги і пам'яті. Прислухаймось до історії, відчуймо мовчання тих, кого немає сьогодні з нами, тих, хто був правдивим визволителем людства від нацистської чуми. І тоді зрозуміємо: це не день парадів, демонстрації сили.

15. Снайдер Т. Криваві землі. Європа поміж Гітлером і Сталінім. – Київ: Грані-Т, 2011. – С. 415.

16. Див.: Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Книга друга. – Київ: Наукова думка, 2011. – С. 778.

17. Там само. – С. 737.

Україна повинна бути частиною людства, яке (на відміну від Росії та її колишніх колоній) відзначає цей день 8 травня. 7 травня 1945 року (це було після 2 години ночі) німецька делегація у місті Реймсі у Франції (за участю начальника Головного штабу Союзних експедиційних сил генерала Волтера Сміта, представника Ставки Верховного Головнокомандування при командуванні союзників генерал-майора Івана Суслопарова та заступника начальника Штабу національної оборони Франції генерала Франсуа Севеза) підписала акт про безумовну капітуляцію Німеччини. Капітуляція набула чинності 8 травня після 23 години.

Сталін зажадав, щоб у Берліні, в зоні советської окупації, відбувся «дубль», друга церемонія підписання капітуляційного акту. Сталося це у передмісті Берліна Карлсгорсті о 22 годині 43 хвилини за центральноєвропейським часом (у Москві вже було 9 травня). Ще до підписання акту Михайл Калінін підписав указ Президії Верховної Ради СРСР про проголошення 9 травня Днем Перемоги.

Ось так важлива для людства подія виявилась як би розділеною «на-впіл». До речі, за Сталіна згадане свято Перемоги (як неробочий день) протрималось недовго: його фактично відмінили (оголосили робочим днем) наприкінці 1947 року¹⁸. Хоча офіційно про це не мовилося, але зробили це з огляду на жахливі наслідки війни, в тому числі на колосальну кількість калік на вулицях. Вони унаочнювали банальну істину – як же можна святкувати те, що принесло стільки горя. Поновили День Перемоги як свято і вихідний за Леоніда Брежнєва у 1965 році. Поновили з метою політико-ідеологічного «цементування» суспільства. Це супроводжувалось відродженням сталінських міфів, героїзацією війни, неправдою, формуванням мілітарної психології. Всім тим, що робить нині новий кремлівський диктатор.

Сучасники згадували, що у Гітлера при рукоштовпанні долоня була холодною і вологою. Ти як би торкався рептилії. Мені чомусь видається, що саме таке відчуття викликають всі диктатори. Скільки б і в який би спосіб їх не вихваляли...

...Завершуючи, поставлю вічне запитання: що робити? Поза сумнівом, потрібна широка дискусія на тему місця і реальної ролі України в добу Другої світової війни. Потрібне некон'юнктурне інтердисциплінарне осмислення траєкторії українського соціуму у контексті конфліктної динаміки 1939-1945 років. Сучасна російська окупація частини України стимулює до вивчення панівних практик окупаційних режимів, стратегії виживання цивільного населення і – безумовно – проблеми спротиву і колабораціонізму. Все це важливо, адже минуле може жорстоко помститися за легковажне ставлення до себе. Тим більше, коли йдеться про таку серйозну річ, як війна.

18. В Президиуме Верховного Совета СССР // Известия. – 1947. – 24 декабря (№ 302).

Олександр Лисенко

9 травня – День перемоги чи День пам'яті?

*Хотіла б згадати я всі імена,
Та віднято список, а де він – хто зна?
А. Ахматова. «Реквієм»*

Розглянуто різні візії історії Другої світової війни та 9-го травня як Дня перемоги. Окрім того, приділено увагу внеску українців у перемогу над нацизмом.

Ключові слова: День Перемоги, Радянський Союз, нацистська Німеччина, Червона армія, рух Опору.

Lysenko O. 9 May Victory Day or Memorial Day. Different visions on World War II and 9 May as Victory Day were represented. In addition, attention was paid to Ukraine's contribution to the victory over Nazism.

Key words: Victory Day, the Soviet Union, Nazi Germany, the Red Army Resistance movement.

Ювілейний алгоритм ставлення влади до подій, пов'язаних з війною, донедавна нагадував поїзд, що якимось непомітно вночі долає простір і лише на зупинках оживає метушнею на вокзалі й перонах, поважністю провідників і бригадира та слухняною покорою гудку локомотива, за яким знову починає рух і зникає в п'їтмі. Піковою точкою цього алгоритму є День перемоги, коли влада у всій силі демонструє свою любов до ветеранів та відданість гаслу «ніхто не забутий, ніщо не забуто!» Парадно-глюрифікаційний, сакралізований підхід до відзначення Дня перемоги насправді мав на меті цементувати великий «міф війни», що у 60–80-ті роки став одним з наріжних каменів комуністичної ідеологічної системи й інструментом маніпуляції масовою свідомістю.

Однак навіть винахідливий у цьому плані Й. Сталін не відразу усвідомив потенційні можливості цього засобу мобілізації. Фактично запровадивши парадом перемоги церемоніал, що стане одним з найголовніших у державній політиці пам'яті на цілі десятиліття, він не насмілювався у важкі повоєнні роки святкувати цю подію: надто вже різкими були контрасти між очікуваннями переможців та реаліями другої половини 40-х – початку 50-х років з їх голодом, нестатками, «холодною війною», черговою гонитвою озброєнь, що прирікала на хиріння соціальну сферу й аграрний сектор економіки. І. Патріляк з цього приводу зазначив: «Два десятиліття до 1965 р. в СРСР офіційно не святкувався день перемоги у найбільшій війні. Протягом цих років режим досягнув наступних головних речей – вимерло старше покоління свідків війни, які народилися ще за царя, мали з чим порівнювати і що аналізувати; вимерли на 70 % покалічені фронтовики й

ветеранський корпус залишився репрезентований молодшим поколінням людей, які вже в 1940-х рр. були виховані в добрій вірі в партію; виросло нове покоління громадян, які сформувалися на сфальшованих спогадах, підручниках, академічних дослідженнях. Тобто після 20 років режим міг цілковито замінити народну пам'ять про війну на ерзац-пам'ять, продуктами якої є більшою чи меншою мірою всі повоєнні покоління. Брежнєвська епоха ознаменувалася завершенням формування міфу т.зв. Великої вітчизняної війни, який був цілковито інтегрований до свідомості декількох поколінь громадян через школу, художню та історичну літературу, кінематограф. Основними його постулатами стали: справедливість війни й радянської зовнішньої політики, провідна роль компартії в перемозі; всенародність опору окупантам»¹.

Звичка писати про війну у чорно-білих кольорах, на протиставленні «чужих» і «своїх» усе більше віддаляла істориків від розуміння глибинної природи війни, яку становили не військово-політичні рішення вождів, а чинники, що визначали умови існування всіх учасників війни: від військовослужбовців регулярних формувань – до остарбайтерів, сиріт та інвалідів. У антитезі героїчне-трагічне останнє посідало далеко не належне місце, і це абсолютно несправедливе співвідношення рано чи пізно мало змінитися – байдуже, під дією яких обставин.

Нині чимало дослідників, представників громадськості й політикуму виявляють схильність до того, аби схилити шальки терезів на користь традиційної складової війни. При цьому наводяться аргументи, пов'язані з величезними втратами народу України, світові традиції тощо. Апологети цього підходу можуть підкріплювати свої позиції раціями, віднайденими у авторитетних вчених зі світовим ім'ям. Так, Т. Снайдер сублімував цей компонент війни у дефініцію «Криваві землі», що «охоплюють простір від Центральної Польщі до західної Росії: Україну, Білорусь та Прибалтику. Під час зміцнення націонал-соціалізму та сталінізму (1933–1938), спільної німецько-радянської окупації Польщі (1939–1941), а потім німецько-радянської війни (1941–1945) на цей регіон зійшло масове насилля у масштабах, раніше небачених в історії. Жертвами його стали головно євреї, білоруси, українці, росіяни і прибалти – корінне населення цих земель. 14 мільйонів убито протягом якихось двадцяти років між 1933 та 1945 роками, коли Гітлер і Сталін перебували при владі. Хоча Криваві землі в ці роки стали полем бою, всі ці люди були жертвами винищувальної політики, а не бойових дій. Друга світова війна стала найсмертоноснішим конфліктом в історії, причому близько половини всіх солдатів, які загинули на всіх бойовищах світу, полягли тут, у цьому ж регіоні, на Кривавих

1. Українська правда: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/06/26/ 89234/>

землях». Далі вчений наголошує, що «масштабність Голокосту закриває від нашого зору інші німецькі плани, які перебували ще більші вбивства». Крім «остаточного розв'язання» єврейського питання він планував знищити десятки мільйонів слов'ян. «Якби німецька війна проти СРСР пішла за планом, то у першу зиму голодною смертю померли б 30 мільйонів цивільних громадян. Ще десятки мільйонів згодом були б вигнані, убиті, асимільовані або перетворені на рабів. Хоча ці плани так і не втілено в життя, вони були моральним засновком окупаційної політики Німеччини на сході. За час війни німці вбили таку ж кількість не євреїв, як і євреїв, головню заморюючи голодом радянських військовополонених (понад 3 мільйони) і мешканців обложених міст (понад мільйон) або є розстрілюючи цивільних у ході «каральних заходів» (майже мільйон, переважно білорусів і поляків).

Радянський Союз переміг Нацистську Німеччину на східному фронті Другої світової війни і, в такий спосіб, забезпечив Сталінові вдячність мільйонів і центральну роль у встановленні повоєнного ладу в Європі. Та Сталінові здобутки на ниві масових вбивств були майже такими разучими, що й у Гітлера².

Міркування авторитетного американського дослідника можна продовжити в руслі критики радянського воєнного мистецтва (також зведеного до рангу історичних міфів), підходів військово-політичної верхівки СРСР до стратегічного й оперативного планування, а також його практичного втілення, внаслідок чого радянські Збройні сили зазнавали невинуватено великих втрат.

Та чи може винятково віктимна візія дати справжнє уявлення про війну, феноменологія якої парадоксальним чином поєднала найвищі злети людського духу (самопожертву, героїзм, звиягу, вміння терпіти і прощати) і найнищі прояви людського ества (шкурництво, зраду, схильність до насильства боягузтво тощо)? Напевно, це прозвучить банально, але по-справжньому уявити війну можна тільки глибоко занурившись у мереживо всіх соціальних зв'язків, мотивацій, переживань, обставин, що визначали моделі поведінки і стратегії виживання представників різних соціальних груп учасників та сучасників війни, їх рефлексій на тогочасні події.

Чи дивно, що для більшості людей, які пережили війну, та їх нащадків її завершення сприймається як свято? Чи може український народ пишатися тим, що в історичні скрижалі він занесений як борець і переможець над «коричневою чумою»?

2. Снайдер Тімоті. Криваві землі: Центрально-Східна Європа між Гітлером і Сталіном // Сучасні дискусії про Другу світову війну. – К., 2012. – С. 20, 21.

Перш ніж теоретично оформити відповідь на ці питання, звернемося до деяких фактів.

Більшість населення України сприйняло початок війни як агресію проти своєї батьківщини. Цим пояснювалося патріотичне піднесення, яке супроводжувалося масовим добровільним вступом до діючої армії, народного ополчення, партійно-комсомольського підпілля. З початком війни до військкоматів надходили сотні тисяч заяв із проханням про прийом до Червоної армії. В регулярні частини, народне ополчення, винищувальні батальйони прямували незліченні людські потоки, які зливались у могутню ріку народного гніву та супротиву загарбникові.

У Запорізькій області до лав народного ополчення увійшло 200 тис. чол., Сталінській (нині Донецькій) – 220 тис., Харківській – 168 тис., Дніпропетровській – 100 тис., Київській – 90 тис., Миколаївській – 70 тис., Одеській – 55 тис. Лише у 12 областях республіки народне ополчення налічувало 1 млн. 300 тис. чоловік. Мільйони громадян України одягнули форму радянських Збройних Сил. У перші місяці війни на фронт пішли 150 тис. мешканців Кам'янець-Подільської області, 175 тис. – Сталінської, близько 200 тис. – Ворошиловградської (нині Луганської), 50,2 тис. жителів Кіровоградщини, 136 тис. – Вінниччини, 155 тис. – Одещини, 203 тис. – Сумщини. Тільки протягом другої половини 1941 р. – першої половини 1942 р. Україна дала Червоній армії та Військово-Морському флоту 3 млн. 185 тис. солдатів та офіцерів.

Для боротьби проти диверсійних ворожих груп на території республіки було створено 657 винищувальних батальйонів чисельністю 160 тис. чоловік. Переважна частина особового складу цих формувань згодом увійшла до регулярних з'єднань Червоної армії. Сотні тисяч юнаків та дівчат, а також людей, які не підлягали мобілізації, входили до загонів місцевої протиповітряної оборони.

Однак бажання й рішучість народу дати відсіч ворогові, як виявилось, не були підкріплені належними військово-організаційними заходами керівництва країни. Армія як складова частина держави прийняла на себе всю вагу сталінських репресій. Знищивши морально та фізично, кинувши в м'ясорубку сибірських таборів близько 45 тис. представників командно-політичного складу, 1800 генералів, у тому числі 90 відсотків членів Головинської ради, режим фактично обезглавив збройні сили, зруйнував систему управління обороною країни. Ліквідація військової еліти дорого обійшлася народові – вона оплачувалась болісними поразками, «пірровими перемогами» з мільйонами полонених та загиблих радянських воїнів.

Заходи по зміцненню обороноздатності СРСР напередодні війни були недостатніми й запізнілими. Рівень підготовки Збройних Сил не відповідав вимогам тогочасної війни, яка на перший план висувала не кількісні показ-

ники, а чіткість стратегічного планування, мобільність та дієвість командування військами, високу технічну оснащеність з'єднань, їх оперативно-тактичний вишкіл. На початку війни за цими показниками Червона армія поступалася Вермахтові. Звідси – прагнення сталінської верхівки воювати не вмінням, а числом, переважно за рахунок максимального використання невичерпних людських ресурсів країни. На жаль, подібний підхід став військовим кредо багатьох радянських воєначальників, що особливо рельєфно виявилось в ході планування та підготовки цілого ряду бойових операцій.

З окупацією України державами осі поповнення радянських військ громадянами УРСР не переривалося, воно здійснювалось шляхом мобілізації евакуйованих до східних районів СРСР. У міру вигнання гітлерівських загарбників з території республіки відтворювалася й система військово-адміністративних органів, через які розгорталася масова мобілізація до армії на звільненій території. Разом з тим значна кількість новобранців потрапляла до діючих частин через польові військові комісаріати. В ході визволення України від нацистів на території Ворошиловоградської області було мобілізовано близько 200 тис. чоловік, Сумської – 133 тис., Вінницької – 230 тис., Чернівецької – 90 тис.

На території УРСР було сформовано ряд з'єднань Червоної армії. Невмирущою славою вкрили себе 383-я стрілецька дивізія під командуванням К. І. Привалова та 393-я стрілецька під командуванням І. О. Зінов'єва, складені з шахтарів Донбасу; 214-а та 395-а стрілецькі дивізії, створені на Ворошиловградщині; 293-я, 81-а, 295-а стрілецькі та 34-а мотострілецька дивізії, ядром яких були призовники з Сумщини. Протягом усієї війни в лавах радянської армії воювало 450 тис. уродженців Київщини, 400 тис. – Ворошиловградщини, 357 тис. – Вінниччини, 336 тис. – Сумщини, 189 тис. – Кіровоградщини.

Комплексне вивчення документів різних архівосховищ дозволяє стверджувати, що з початку звільнення України від нацистів до закінчення другої світової війни мобілізовані до радянських Збройних Сил з території республіки склали майже 4 млн чоловік. Всього ж за роки війни червоноармійську форму одягало не 4,5 млн чоловік, як вважалося досі, а понад 7 млн. громадян УРСР, що становило майже 23 відсотки особового складу Збройних Сил Радянського Союзу. Подальші дослідження, завершення роботи з написання Книги пам'яті України можуть змінити дану оцінку в той чи інший бік.

Тотальний характер мобілізацій істотно збільшив частку наших співвітчизників у з'єднаннях чотирьох Українських та двох Білоруських фронтів, які на 50–80 % склалися з мешканців республіки. Наприкінці 1943 р. серед офіцерів ВПС нараховувалось 28 тис. українців за національністю, в бронетанкових і механізованих військах – 14 136 чоловік.

Воїни-українці, громадяни України з честю виконали свій військовий обов'язок перед рідними й близькими, зробили свій вагомий внесок у звільнення європейських народів, які потрапили до нацистського рабства. Українська РСР була другою за представництвом у радянських Збройних Силах після Російської Федерації. З 9 284 199 нагород, одержаних до 1 листопада 1947 р. представниками 133 народів та національностей СРСР, на українців припадало 1 710 766 орденів та медалей. Звання Героя Радянського Союзу отримали 2 069 уродженців України. З 940 бійців та командирів, які удостоєні цього почесного звання, визволяючи нашу республіку, 668 тих, для кого ця земля була рідною.

Серед 113 двічі Героїв Радянського Союзу є імена 32 синів України, а в числі тричі Героїв – наш славний земляк – Іван Микитович Кожедуб. Серед двох тисяч повних кавалерів солдатського ордена Слави чимало уродженців української землі, однак лише чотири при цьому удостоєні ще й вищої відзнаки – звання Героя Радянського Союзу. Троє з них – українці: І. Г. Драченко з Черкащини, П. Х. Дубинда з Херсонщини, С. А. Половинець із Житомирщини.

В безсмертному строю матросівців закарбовано 55 імен українських воїнів, а серед тих, хто пішов у вічність, повторивши подвиг М. Гастелло та його товаришів, – І. І. Баб'юк, І. Т. Вдовенко та інші ушановані льотчики України

Славну сторінку в літопис боротьби проти гітлерівської навали вписали українці, які воювали в різних родах військ. Особливо слід відзначити тих, хто боровся за життя пораних і хворих солдатів та командирів, – військових медиків. Серед 41 медика – Героя Радянського Союзу – 11 уродженців України: П. М. Буйко, Г. К. Петрова, М. М. Кравцов, В. О. Коляда, Й. М. Петлюк, І. У. Вербловський, Л. С. Кравець, М. З. Щербаченко, М. С. Шкарлетова, В. В. Фомін, М. П. Грищенко. Кожен з цих людей – лікарів, фельдшерів, медсестер, санітарів – врятував життя сотням бійців, винісши їх з поля бою, зробивши майстерну операцію, давши власну кров.

Медаллю Флоренс Найтінгел – міжнародною відзнакою високого гуманізму – нагороджені М. С. Шкарлетова з Харківщини, М. З. Щербаченко, Н. А. Бойко з Донецької обл., К. В. Бутова із Севастополя, Є. П. Варцаба з Тернополя, Л. А. Родіонова, Н. Т. Вознюк та Л. І. Чернова з Києва, М. Д. Сердюк з Луганська, О. І. Комелева з Білої Церкви, П. М. Гусак зі Львова. Коли ми сьогодні згадуємо, що завдяки вчасній і кваліфікованій медичній допомозі в бойові частини повернулося близько 72 відсотків пораних, то в цьому велика заслуга й українських медпрацівників.

Вихідці з України воювали на різних фронтах, виявляючи при цьому звитягу й доблесть. 20 українців удостоєні звання Героя в битві під Москвою, 68 – у боях за Ленінград, 15 – під Сталінградом, 30 – на Курській

дузі, 200 – за визволення Білорусії, 143 – на території Прибалтики, причому 7 чоловік одержали тут другу найвищу відзнаку. Сотні Героїв брали участь у боях за визволення Румунії, Польщі, Болгарії, Чехословаччини, Угорщини, Югославії, Австрії; 100 українців з 589 кавалерів Золотої Зірки були удостоєні цієї нагороди в битві за Берлін.

Уродженці України становили значну частку вищого командного складу Збройних Сил СРСР. Під час війни або після її закінчення маршалами Радянського Союзу стали П. К. Кошовий, І. М. Кожедуб, А. І. Ерьоменко, Р. Я. Малиновський, К. С. Москаленко, П. С. Рибалко, С. І. Руденко, В. О. Судець, С. К. Тимошенко. Серед генералів та адміралів періоду війни близько 300 представників України.

Маршали й генерали українського походження очолювали більше половини з 15 фронтів, які діяли в період радянсько-німецької війни.

Високе почуття обов'язку й здатність до самопожертви виявили в роки військової хуртовини жінки України. Вони складали значну частину народного ополчення: в Чернігівській області – 13 269 від загального числа 64 787 чоловік, Миколаївській – 18 884 від 70 464, Кіровоградській – 11 454 від 66 281 чол. Чимало жінок служило в регулярній армії зв'язківцями, медпрацівниками, льотчиками розвідувальної та бомбардувальної авіації, поділяючи з чоловіками всі випробування й небезпеку військової пори.

На відзнаку стійкості та мужності людей, які захищали свої міста від загарбників, почесні звання «місто-герой» присвоєно Києву, Харкову, Одесі, Керчі, Севастополю. А скільки великих і малих населених пунктів багатостраждальної української землі варті того, щоб бути відзначеними. В одному з таких сіл – Геройську (колись Прогної) Голопристанського району на Херсонщині – народилося чотири Герої Радянського Союзу – матрос Чорноморського флоту К. Г. Висовин (посмертно), капітан 1-го рангу М. Г. Танський (Північний флот), капітан 1-го рангу Г. Я. Оводовський (Балтійський флот), кавалер 3-х орденів Слави моряк-чорноморець П. Х. Дубинда.

Багато славних українських родин віддали своїх синів і дочок на вівтар перемоги над гітлеризмом. Подружжя Шевцових – Степан Ілліч та Ганна Юхимівна із с. Димарівка Біловодського району Ворошиловградської області – по черзі вирядили на битву з ворогом п'ятьох синів. Не посоромили воїни-соколи сивочолих батьків, та жодному не судилося повернутися до рідної оселі. Чотирьох синів і чоловіка провела на фронт І. Ф. Кисельова з с. Трибусівка Піщанського району на Вінниччині. Батько дістав поранення, а всі його сини полягли смертю хоробрих. Шістьох синів зростила родина Скоморохів з с. Михайлівка Перевальського району на Ворошиловградщині. І всіх поглинув страшний молох війни. В деяких

династіях вона забрала по 2–3 покоління. В сім'ї Носальових загинуло 24 чоловіки, Різників – 22, Земів та Бережних – по 32, Гурунів – 33, Сергієнкових – 36 (всі з Ворошиловградської області).

З фронту не повернулося 156 тис. тих, хто пішов до Червоної армії з Вінницької області, 154,5 тис. – Сумської, 92,2 тис. – Кіровоградської, 130 тис. – Одеської, 200 тис. – Дніпропетровської, 300 тис. – Сталінської.

Дехто з сучасників, розглядаючи участь громадян України в діях Червоної армії, відзначає, що вони, мовляв, безпосередньо чи опосередковано обстоювали інтереси «комуністичної імперії». В цьому є зерно істини. Однак не слід при цьому ставати на шлях напівправди, відвертатися від діалектики явища – ті ж українці в червоноармійській формі захищали свою батьківщину від агресора, який зазіхав на саме існування українського народу. Тому-то й війна для них була справді визвольна, Вітчизняна. Тому-то воїни-українці в радянських Збройних Силах виявили кращі риси нашого народу – жертвовність в ім'я Батьківщини, завзятність, стійкість та звитягу.

Одним з важливих чинників боротьби проти нацизму і фашизму став радянський антинацистський рух Опору. За деякими оцінками у ньому брали участь понад 300 тис. осіб, об'єднаних у підпільні групи й організації, партизанські загони і з'єднання. Вони стали постійним фактором дестабілізації ворожого тилу, завдаючи ворогу відчутних матеріальних і людських втрат, порушуючи зв'язок і транспортні комунікації.

«Мала війна» була пов'язана зі значними жертвами. За різними оцінками, у лавах партизанів загинуло від 24 до 60 тис. осіб. Самовідданість і ратна звитяга партизанів дістала гідне визнання. Понад 33 тис. учасників руху Опору відзначені урядовими нагородами. 6 партизанських командирів нагороджені орденом Суворова, 140 – орденом Б. Хмельницького I – III ступенів, близько 100 удостоєні звання Героя Радянського Союзу, а С. Ковпак і О. Федоров стали двічі Героями.

Як і в кожній війні, поряд зі свідомим бажанням воювати за праведне діло мали місце й прояви зневіри, панічного страху, дезертирства. Ми ніколи не зможемо довідатися з точністю до відсотків, хто з солдатів минулої війни бився за радянський лад, сталінську політичну систему, хто взяв зброю в силу необхідності, а хто без зайвих сумнівів та докорів совісті наклав головою за рідну домівку та зганыблений край. Для всіх них війна стала найтяжчим випробуванням життя, яке вони витримали тією чи іншою мірою перед тим, як піти у Вічність.

Історичні особливості західноукраїнського регіону, що сформували своєрідний менталітет цієї частини українського народу, значною мірою визначили його специфічне ставлення до війни та її учасників. Певна частина людей, яка негативно ставилась до радянської влади, сподівалася, що прихід німців створить можливості для національного державотво-

рення. Репресивні акції німецько-румунських окупаційних властей дещо охолодили тих, хто хотів бачити в гітлеризмові можливого визволителя українського народу від сталінської тиранії. Як показала невдала спроба проголошення Української держави 30 червня 1941 р., досвід діяльності Українського Центрального Комітету на чолі з професором В. Кубійовичем, а також арешти гітлерівськими спецслужбами провідників Організації Українських Націоналістів, до планів лідерів Третього Рейху зовсім не входив протекціонізм українським визвольним домаганням.

Жорстокий цинізм нацистської «східної політики» живив опір, який здійснювався радянським підпіллям, партизанським рухом і частково збройними формуваннями ОУН–УПА. Сповідуючи ідею боротьби за вільну, суверенну державу, Українська повстанська армія опинилася в стані війни на два фронти – проти гітлерівського та сталінського режимів. До того ж складність українсько-польських стосунків незрідка виливалась у прямі зіткнення, в яких брали участь озброєні боївки з обох сторін. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що в українському націоналістичному таборі існував і внутрішній фронт, обумовлений розколом між мельниківським та бандерівським напрямками в ОУН.

У ході вигнання німецько-румунських військ із західноукраїнських земель відбувалася мобілізація місцевого населення, що зустріло опір ОУН та УПА, яким це підривало соціальну базу. Просування на захід червоноармійських з'єднань, за якими йшли частини НКВС і НКДБ, супроводжувалося протистоянням, що набуло форм громадянської війни.

Націоналістичний рух Опору не знайшов підтримки та розуміння Англії, США й Канади внаслідок гостроти проблеми колаборації та українсько-польських суперечностей.

У нерівному протистоянні ОУН та УПА втратили загиблими понад 100 тис. чоловік, тобто кожного четвертого з тих, хто зі зброєю в руках відстоював право народу на власну державу. Незважаючи на те, що національно-визвольні змагання тривали до початку 50-х років, реалізацію права народу на власну державу довелося відкласти на довгих чотири десятиріччя.

Водночас близько 80 тисяч мешканців Галичини пов'язали свою долю з однойменною дивізією під егідою СС, вбачаючи у цьому з'єднанні зародок майбутніх українських Збройних Сил як гаранта державотворчого процесу. Хід подій переконливо довів марність цих сподівань.

Сотні тисяч наших співвітчизників з різних причин воювали в складі регулярних військ Німеччини, Румунії, Чехословаччини, Польщі, а також у різних добровольчих частинах і поліцейських підрозділах. Українці, які мешкали в США, Канаді, Франції, зголосилися до вступу в армії країн проживання. Багато з них одержали державні відзнаки за особисту доблесть та відвагу.

Трагедія українського народу в часи Другої світової війни полягає не лише в тому, що він став жертвою агресії, а й у тому, що він виявився розколотим: брат ішов на брата в складі націоналістичного підпілля, з одного боку, в частинах СС і Вермахту та допоміжної поліції – з другого, в лавах Червоної армії, військах НКВС–НКДБ, радянських партизанських загонах – з третього. Ось чому можна констатувати, що визвольні змагання набули рис громадянського протистояння.

Війна спричинила корінні демографічні зрушення в Україні. З 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. населення республіки зменшилося з 41 млн. до 27,4 млн. чоловік. Нацистський «новий порядок», спрямований на масове знищення населення, істотно підірвав генофонд України. Внесок України у Перемогу над нацизмом і фашизмом ліг на плечі народу тягарем неймовірно важких утрат, які зазнав він безпосередньо на фронтах війни: з понад 7 млн. чол. мобілізованих близько 3,5 млн. наших земляків полягли в боях, померли від ран або пропали безвісти в лавах Червоної армії. Кожен другий з тих, хто лишився живим, став на все життя інвалідом. Кількість наших співвітчизників, які загинули в боях на боці інших держав, досі встановити не вдалося. Та, без сумніву, вона суттєво збільшить цей скорботний мартиролог.

Напевно, перелічених фактів цілком достатньо для того, щоб констатувати: наш народ спільно з Об'єднаними Націями, які згуртувалися в антигітлерівській коаліції, не просто вижив у тому смертельному герці, а й переміг. Можна сперечатися щодо тактичних і стратегічних інтересів української нації у той період, але, на наше переконання, загроза збереженню її генофонду і здатності існувати саме як етнокультурній спільноті була подолана, і на той час це стало головним результатом і наслідком війни для України. На цьому фоні дещо поверховими і легко-важкими видаються всі маніпуляції довкола того, що і як слід відзначити 9 травня. Як би політики, науковці чи публіцисти не формулювали офіційні церемонії (чи взагалі скасовували їх), у пам'яті людей ця подія залишиться символом стійкості і мужності, внутрішньої сили народу, на долю якого випали такі важкі випробування і від чужих, і від власних правителів. Попри все він вистояв і засвідчив свою самодостатність та історичну перспективу.

Свята минають, а пам'ять функціонує за власними законами, і завдання влади полягає в тому, щоб прислухатися до її внутрішнього пульсу і діяти суголосно з нею.

Михайло Слободянюк

До проблеми збереження традицій Другої світової війни у назвах частин сучасних Збройних Сил України

Розглядається порядок нумерації, структура почесних найменувань, нагород, почесних шефів, приналежність до гвардії об'єднань, з'єднань та військових частин сучасних Збройних Сил України, а також можливі варіанти трансформації цих традицій у світлі «десоветизації» української армії після Революції Гідності 2014 року.

Ключові слова: Збройні Сили України, традиція, гвардія, почесне найменування, почесний шеф, нагорода, нумерація.

Slobodyanyuk M. On the problem of conservation of the Second World War traditions in the names of units of the contemporary Armed Forces of Ukraine. *Numbering order, structure of honourable names, awards, honourable chefs, affiliation with the guards of formations, troops and military units of the contemporary Armed Forces of Ukraine are being discussed as well as possible versions of transformation of these traditions in the light of «de-Sovietisation» of the Ukrainian army after the Revolution of Dignity 2014.*

Key words: Armed Forces of Ukraine, tradition, guards, honourable name, honourable chef, award, numbering.

8 травня 2015 року виповнюється 70 років з того дня, як гітлерівська Німеччина оголосила про свою капітуляцію. Закінчилася розв'язана Гітлером та Сталіним Друга світова війна – найкривавіша війна в історії людськості. Ця капітуляція, гігантські втрати людей і, в першу чергу, повна руйнація одного з головних ініціаторів цієї війни – Німеччини – повинні були стати уроком для всіх нових «фюрерів». Однак – ні, у наш час сусід України – Російська Федерація, після її перетворення завдяки В. Путіну (цьому новоявленому «національному лідеру», а фактично – тому ж фюреру) у тоталітарну, рашистську (тобто російсько-фашистську) державу, розв'язав нову війну. Головною ідеєю його дій стало побудування на уламках СРСР так званого «російського миру», цього новітнього Третього Райху, тепер вже у вигляді «Третього Риму» – російської націонал-шовіністичної імперії.

У цих умовах російська людиноненависницька тоталітарна ідеологія у все більших масштабах пробує використати події Другої світової війни для створення міфу про Росію – переможницю фашизму. Про це свідчить заява Путіна про те, що нібито Росія і сама змогла би перемогти Німеччину, без допомоги національних республік колишнього Радянського Союзу. Правда, якщо дивитися в історичному контексті, така можливість у Росії вже була, в

часи Першої світової війни, і закінчилась вона ганебною капітуляцією перед Німеччиною, Австро-Угорщиною та Туреччиною 1918 року.

Тому завдання українських та світових істориків полягає в тому, щоби показати всю бездоказовість, брехливість подібних тверджень.

Одним зі свідчень фальсифікації, яку проводять деякі сучасні, заангажовані у путінські плани боротьби зі всім світом, російські історики, є пропаганда історії об'єднань, з'єднань та військових частин колишньої армії СРСР, яка й перемогла у запеклих боях німецьку військову машину.

Зауважимо, що ніякої «російської армії» в роки Другої світової війни не існувало, якщо, звісно, не згадувати «Російську визвольну армію» («Русскую освободительную армию», РОА) генерала А. Власова, яка під нинішнім російським державним прапором, з нашивками у вигляді «андріївського хреста» (під яким нині ходять кораблі ВМФ Російської Федерації) та з так званими «георгіївськими» стрічками воювали на боці Гітлера. У цей час армія СРСР мала назву Червоної, а у подальшому – Радянської, але ніколи – російської! У цій армії служили представники всіх націй та народів СРСР, і саме спільними зусиллями всіх національних республік Гітлер був переможений. На жаль, про це часто забувають (або ж узагалі намагаються не помічати) історики з країн антигітлерівської коаліції. Прикладом став випуск медалі Чехії на честь 70-ї річниці Перемоги у Другій світовій війні. В анотації чеської преси вказувалося, що їх отримають 2 тис. ветеранів – словаків, англійців, американців та росіян, які визволяли Чехословаччину у 1945 році. Але ж якщо на землю тодішньої Чехословаччини прийшли дійсно американські, британські (не англійські!) війська, то жодних російських там у цей час не було. Такого учасника Другої світової війни, як Росія, про якого постійно пишуть та озвучують у фільмах, просто не існувало. Існував Радянський Союз, а його війська, як я вже згадував, мали конкретну назву – радянські війська або Червона Армія.

В подальшому, при розпаді СРСР на незалежні республіки, якими стали колишні союзні республіки із складу Радянського Союзу, й колись єдина Радянська Армія розділилася на армії цих національних республік. Багато ушлявлених з'єднань, частин, військово-навчальних закладів та установ увійшли до складу Збройних Сил України, Білорусі, Казахстану, Узбекистану, Азербайджану, Вірменії, Молдови, Киргизії, Туркменістану, Таджикистану та Грузії. Лише у республіках Прибалтики завдяки «зусиллям» російського керівництва всі військові з'єднання були виведені на територію Російської Федерації, тому Естонія, Латвія та Литва створювали свої невеличкі національні армії заново (з нуля).

Ми підготували довідник, який скоро побачить світ. Він дає науково виважену інформацію про історії, бойові шляхи в роки Другої світової війни українських корпусів, повітряних командувань, бригад, полків та батальйонів, однак лише тих, що реально брали участь у боях. Безумовно, якщо вести

мову про участь у Другій світовій війні, цей список далеко не повний. У складі Збройних Сил України багато різних тилових закладів (баз, складів, ремонтних заводів, промислових підприємств), медичних, військово-навчальних, адміністративних закладів (таких, як обласні військові комісаріати, інститути, полігони, лабораторії) і т. д., які теж брали участь у подіях 70-річної давнини. Однак повне викладення всіх цих історій зайняло б багато сторінок, та й історія їх ще далеко не вивчена. Тому надані лише історії бойових з'єднань та військових частин, які брали безпосередню участь у боях з військами нацистської Німеччини.

Цілком свідомо у перелік не був включений Окремий Київський орден Червоного Прапора полк Президента України. Це пов'язане з тим, що його історія не має жодного зв'язку ні з історією Червоної Армії, ні з історією Радянської Армії. Це – колишній полк військ НКВС (Народного комісаріату внутрішніх справ), і під час Другої світової війни він хоча й брав участь деякий час у бойових діях проти німецьких військ в Новоросійську на Південному Кавказі, однак більшу частину війни займався охороною тилу фронту. «Відзначився» полк в період його перебування в Криму не лише в ході забезпечення безпеки учасників Ялтинської конференції, а й тим, що брав участь у виселенні кримськотатарського населення з Криму. Цей полк дислокувався у 1992 році в Києві (290-й оперативний Новоросійський Червонопрапорний полк внутрішніх військ МВС СРСР), був включений до складу Національної Гвардії України і звідти, при її розформуванні у кінці 1999 року, потрапив (випадково) у вигляді 1-ї бригади Спеціального Призначення Національної Гвардії України до Збройних Сил України. Тому єдиною його перевагою стала дислокація майже у центрі Києва.

Взагалі, ми вважаємо, що призначення найкращим, елітним полком Збройних Сил України колишнього полку НКВС – це фактично ляпас з боку керівництва країни по відношенню до Збройних Сил, у складі яких було немало полків, що мали значно більші бойові заслуги у боротьбі з нацистами і при цьому не запламували себе участю у каральних операціях людиноненависницького тоталітарного сталінського комуністичного режиму, від наслідків якого ми намагаємося позбавитися.

Але й наведений перелік (дуже значний, так як він включає практично всі основні бойові з'єднання і частини Збройних Сил України) показує, що українська армія (у її нинішньому стані) внесла дуже суттєвий вклад у справу Перемоги над нацизмом.

Однак у зв'язку з викладенням реальної історії наших українських бригад та полків у сучасних умовах відзначення 70-ї річниці Перемоги виникає ще одне дуже складне запитання: що робити зі всією цією радянською спадщиною у нашій сучасній незалежній Україні? Після Революції Гідності 2014

року в Україні широким темпами розпочався процес декомунізації всіх об'єктів суспільного життя, одним з елементів якого якраз і є позбавлення радянської історичної міфології, пам'ятників радянським вождям, відновлення історичної правди. Не стоїть обабіч цього шляху й українська армія.

Тому неминуче повстає питання – як в таких умовах поступати, наприклад, з нагородами українських бригад та полків, отриманими за заслуги в боях Другої світової війни, більшість з яких несе пряме або комуністичне ідеологічне навантаження (ордени Леніна, Жовтневої Революції, Червоного Прапора, Червоної Зірки) або ж є символами російської імперської слави (ордени Суворова, Кутузова, Олександра Невського).

На хвилі революційних поривів стали чути голоси, що все це треба просто відкинути, відмінити, скасувати і замінити виключно українськими традиціями. Але у цьому випадку автори подібних тверджень, самі цього не бажаючи, ллють воду на млин новітніх міфів сучасних російських істориків та їх вождя – Путіна про непричетність України та інших національних республік колишнього СРСР до Великої Перемоги над нацизмом. Сучасні російські засоби масового впливу на мозки свого населення багато роблять для популяризації існування в армії Російської Федерації багатьох дивізій та бригад, нагороджених орденами, іншими відзнаками та почесними званнями за заслуги в роки Другої світової війни. А далі можна задати риторичне запитання – а де ваші свідчення участі Збройних Сил України у цих подіях? Якщо їх нема, значить і не брала Україна участі у Перемозі над нацизмом протягом 1941–1945 років.

З історією треба поводитися обережно. Більшовицькі вожді вже відміняли стару історію Росії у 1917 році. До чого це привело – ми знаємо. Щоби не сталося таке, варто нагадати нашим гарячим головам стару істину – якщо ти вистрелиш у минуле з пістолета, майбутнє вистрелить по тобі з гармати...

Для ретельної, а головне, компетентної, професійної відповіді на ці складні питання розглянемо ці нагороди та відзначення наших з'єднань та військових частин більш детально.

Історична спадщина, закарбована у назвах українських бригад і полків, складається з номера частини, наявності або відсутності гвардійського звання, почесних найменувань, нагород та почесних шефів (видатних осіб, чиї імена присвоювалися частинам). Приклад – 24-а окрема механізована Самаро-Ульянівська Бердичівська Залізна ордена Жовтневої Революції тричі ордена Червоного Прапора, орденів Суворова і Богдана Хмельницького бригада імені князя Данила Галицького¹.

1. Перше – це **номер частини**. Більшість номерів бригада і полків Збройні Сили України успадкували від Радянської (Червоної) Армії. Якщо

1. Архів ЗахОК (ПрикВО), ф. 898, оп. 42411с, спр. 1.

у складі української армії є 128-а окрема гвардійська гірськопіхотна бригада, то це не означає, що у нас було 128 гірсько-піхотних бригад, і навіть не означає, що у складі Збройних Сил України взагалі була така кількість бригад. Звичайно, цей номер дістався у спадок від Червоної (Радянської) Армії, у якій на кінець Другої світової війни лише стрілецьких дивізій (не враховуючи танкових, артилерійських, механізованих, мотострілецьких та інших) було біля 500, і серед них дійсно 129 дивізій мали гвардійське звання². Аналогічно, існування у складі Повітряних Сил Збройних Сил України 831-ї бригади тактичної авіації³ не каже про таку кількість авіаційних частин, яких в молодій українській армії також ніколи не було і ніколи не буде у майбутньому. Це номер радянського авіаційного полку, яких насправді в Червоній (Радянській) Армії було більше тисячі.

Однак номер є елементом у назві частини найбільш нестійким. Читач, який буде знайомитися з матеріалом довідника, побачить, як часто у складі колишньої Червоної (Радянської) Армії вони міняли свої номери. Наприклад, створена як 1-а туркестанська, дивізія далі стала 83-ю гірськострілецькою, а далі – й 128-ю гвардійською гірськострілецькою⁴. Тому зміна нумерації при реорганізації військ – це повсюдна практика всіх армій світу. Інколи номери (старі) зберігали як пам'ять про події, в яких брала участь військова частина. Наприклад, так у 1964 році дивізіям Радянської Армії, які брали участь в боях Громадянської та Великої Вітчизняної воєн в СРСР, повернули їх старі номери, під якими вони воювали (при цьому частини, які на цей час мали ці номери, отримали нові). Інший приклад показує, що при отриманні незалежності Індії та Пакистаном в їх арміях спочатку зберігалися номери дивізій такими, які вони мали у складі єдиної колоніальної індійської армії. Правда, в подальших реорганізаціях більшість цих номерів змінили.

Тому в умовах сучасної української армії можна спокійно поміняти нумерацію, яка досталася нам у спадок від Радянської Армії, ні на йоту не порушуючи історичні традиції. При цьому, однак, слід визначитися, за якою системою Збройні Сили України будуть вводити у себе цю нову нумерацію.

2. Приложение № 4 к директиве Генерального штаба 1970 года № Д-043. Перечень № 5 стрелковых, горнострелковых, мотострелковых и моторизованных дивизий, входивших в состав Действующей армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годы. – М., 1970.

3. Директива Генерального штаба СРСР від 10 січня 1949 року № орг/1/120016. Анохин В., Быков М. Все истребительные авиаполки Сталина. Первая полная энциклопедия. – Москва: Яуза-пресс, 2014. – С. 677.

4. Приложение № 4 к директиве Генерального штаба 1970 года № Д-043. Перечень № 5 стрелковых, горнострелковых, мотострелковых и моторизованных дивизий, входивших в состав Действующей армии в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 годы. – М., 1970. – С. 41, 200.

Взагалі, систем назв військових частин небагато, а точніше, всього чотири.

А. Перша та найбільш архаїчна система назв частин з'явилася у XVII сторіччі в Європі. Тоді стали називати полки за іменами їх власників (інгаберів, або шефів, на кошти яких вони створювалися або утримувалися; вони ж на перших порах і командували частинами). Інший варіант, який виник у цей самий час – називати полки за іменами провінцій, з яких вони комплектувалися або на кошти яких утримувалися. Класичний приклад – шведська індельта, коли шведські полки отримували назви провінцій, звідки рекрутували солдатів та отримували гроші для них. Цю систему скопіювала московська армія Петра I, однак при цьому полки російської армії отримали не назви губерній, а назви найбільших міст в цих губерніях (які й утримували ці полки)⁵.

Подібна система була прийнятною для невеликих армій та для монархій зі стабільною елітою. Наприклад, російський імператор Павло I відмінив назви полків за містами імперії та ввів, копіюючи Фрідріха II, яким він захоплювався, назви частин за прізвищами їхніх шефів. Однак завдяки його неврівноваженому характеру при найменших порушеннях він відсторонював шефів від посад. Тому вони в полках стали мінятися ледь не по два-три рази на рік. Це викликало хаос, коли незрозуміло було, яку назву має полк у даний момент.

Тому в кінці XVIII – на початку XIX сторіччя ця система зживає себе і всюди доповнюється номерами частин, хоча у Німецькій, Російській та Австро-Угорській імперіях вона проіснувала до їх розпаду в кінці Першої світової війни, а у Великобританії й зараз існують певні елементи цієї системи.

Сама ж нумерація частин, яка прийшла на заміну старої системи назв, має три основних різновиди.

Б. Найбільш розповсюдженою є система, коли з'єднання та військові частини кожного роду військ отримують власні послідовні номери. Тобто у складі збройних сил з'являються 1-а механізована, 1-а танкова, 1-а артилерійська, 1-а авіаційна і т.д. дивізії або полки. При цьому менші частини і підрозділи також мають власну нумерацію, яка не залежить від нумерації з'єднань, до яких вони входять. Тобто у 1-й механізованій дивізії може бути і 1-й механізований полк, і 101-й танковий батальйон, і 225-й артилерійський полк і т.д.

Подібна система існувала в Радянському Союзі у Червоній (Радянській) Армії, і вона ж дісталася у спадок Збройним Силам України⁶. Ця система найбільш підходить для величезних армій XX сторіччя, інакше у них частини мали б чотиризначні номери, що не дуже зручно на практиці.

5. Слободянюк М. В. Відродження з попелу. Генеза наруканих емблем Збройних Сил України. Історичний нарис і символіка 66-ї гвардійської механізованої Полтавсько-Буковинської ордену Червоного Прапора дивізії та 15-ї окремої гвардійської механізованої Єнакієвсько-Дунайської орденів Червоного Прапора і Суворова бригади. – К., 2005. – С. 34.

6. Архів ЗахОК (ПрикВО), ф. 898, оп. 42411с, спр. 1.

В. Інший варіант нумерації ми можемо спостерігати у сучасній польській армії. У ній частина отримує номер при її формуванні, а далі не змінює його (якщо мова не йде про докорінну зміну). Наприклад, в роки Другої світової війни у складі польської армії в СРСР сформували 6-у піхотну дивізію. Коли у 1950-і роки було прийнято рішення про створення у складі Війська Польського повітряно-десантної дивізії, то переформували для цього 6-у піхотну. Але вона не стала 1-ю повітряно-десантною, а зберегла свій первісний номер (тобто стала 6-ю повітряно-десантною дивізією). А після рішення про залишення у складі польської армії не дивізії, а лише десантно-штурмової бригади 6-а дивізія стала 6-ю десантно-штурмовою бригадою (також єдиною такою бригадою у складі Війська Польського).

Частково в сучасній українській армії використовується цей принцип. Тобто при переформуванні дивізій в бригади деякі з них отримали нові номери (наприклад, 254-а механізована дивізія стала 52-ю механізованою бригадою), а деякі – залишилися з номерами, які раніше належали дивізіям (93-я механізована дивізія стала 93-ю механізованою бригадою, 128-а дивізія – 128-ю бригадою, 161-а механізована дивізія – 161-ю бригадою і т.д.).

Г. Ще одну досить зручну систему нумерації використали німці з ФРН, коли створювали свою нову армію – Бундесвер. Особливість її полягала в тому, що всі дванадцять створюваних дивізій, незалежно від їх типу (мото-піхотні, танкові, гірськопіхотні або повітряно-десантні), отримали єдину нумерацію від 1 до 12. А от нумерація бригад у складі дивізій вже залежала від їх знаходження в дивізіях. Тобто у 1-й танковій дивізії 1-а бригада отримала номер 11 (тобто перша бригада першої дивізії), 2-а бригада – номер 12, а третя – номер 13. Відповідно у 6-й механізованій дивізії бригади отримали номери 61-а, 62-а та 63-я. А батальйони у складі бригад також отримали номери відповідно їх приналежності до дивізій і бригад. У тій самій 1-й танковій дивізії батальйони 11-ї бригади отримали номери 111-й, 112-й та 113-й; 12-ї бригади – 121-й, 122-й та 123-й і т. д.⁷

Подібна система дуже зручна у тих випадках, коли армія зберігає в основному постійну структуру, ламати яку часто не передбачається. На жаль, у самому Бундесвері при реорганізації частково відмовилися від неї на користь вже згаданої послідовної нумерації частин одного роду військ.

У Збройних Силах України була спроба введення подібної системи нумерації у Військово-Повітряних силах Збройних Сил України у кінці 1990-х років. Тоді спробували двом авіаційним корпусам, які існували у їх складі (14-у та 5-у), надати нові номери, відповідно – 1-го та 2-го. А дивізії у їх скла-

7. Дивизии Сухопутных войск Бундесвера. [Политические характеристики]. – Москва: Воениздат, 1967.

ді отримали номери залежно від свого підпорядкування: в 1-му авіаційному корпусі з'явилися би 11-а та 12-а авіаційні дивізії; у 2-му авіаційному корпусі, відповідно – 21-а та 22-а. А полки у складі дивізій також отримували 6 номери залежно від їх місця: 111-й, 112-й, 113-й та 114-й – у складі 11-ї авіаційної дивізії; 121-й, 122-й, 123-й та 124-й – у складі 12-ї авіаційної дивізії; 211-й, 212-й, 213-й та 214-й – у складі 21-ї авіаційної дивізії і 221-й, 222-й, 223-й та 224-й – у складі 22-ї авіаційної дивізії. Однак, на жаль, цей експеримент не був втілений у життя.

Таким чином, вирішення питання зміни нумерації з'єднань та військових частин Збройних Сил України є найбільш простим. Треба лише визначитися керівництву Збройних Сил України з тим, яка ж система нумерації найбільш задовольняє потреби української армії та найбільш відповідає особливостям Збройних Сил України.

2. Наступною складовою частиною найменувань з'єднань та військових частин сучасної української армії є їх **гвардійські звання**. Спочатку у 1992 році, при включенні військ колишньої Радянської Армії до складу Збройних Сил України, всі гвардійські назви були скасовані. Звання «Гвардія» залишилося лише за Національною Гвардією України, яка формувалася не на основі Збройних Сил колишнього СРСР, а на основі внутрішніх військ та загонів моторизованої міліції спеціального призначення. Однак пізніше, 30 жовтня 2000 року, Указом Президента України Л. Кучми № 1173/2000 всім українським дивізіям, бригадам, полкам і батальйонам, які мали з часів Другої світової війни звання гвардійських, його повернули.

Гвардією взагалі (особливо лейб-гвардією) в історії стали спеціальні військові підрозділи та частини, основним завданням яких була охорона та оборона (у битвах) особи монарха. Протягом сторіч кількісний склад цієї гвардії збільшувався, і, починаючи з XVIII сторіччя, гвардія у деяких монархів (імператора Наполеона, в Російській, Німецькій, Британській імперіях) досягла розмірів дивізій та корпусів. Тому гвардія ставала елітною частиною армії і стала включати всі роди військ. У такому вигляді (правда, суттєво зменшившись у розмірах) вона й до цих пір зберігається у країнах з монархічною формою правління. У країнах формально демократичних, однак тоталітарних, також існували та існують спеціальні загони та частини, які виконували функцію такої «гвардії» для охорони диктатора (фюрера). Це добре видно на прикладах загонів (а далі – полків та дивізій) військ СС, які охороняли Гітлера. До таких самих формацій відносяться й Кремлівський полк Путіна, «блакитна гвардія» Тіто, частини охорони Чаушеску, Каддафі, Саддама Хуссейна та інших диктаторів нашого часу.

В період революційних потрясінь кінця XVIII сторіччя у Франції та у США з'явилася нова форма гвардії – Національна гвардія. Її комплектували добровольці з числа громадян, які виступили на захист своїх революцій та

національних республік. Саме у такому варіанті була утворена 1991 року Національна Гвардія України, яка була скасована указом Президента України від грудня 1999 року, але відновлена після Революції Гідності на майдані Незалежності 2014 року.

Однак українська армія успадкувала зовсім інший варіант гвардії, так звану «радянську гвардію». Ця гвардія з'явилась в боях проти німецьких військ на підступах до Москви 1941 року, коли чотири дивізії, що відзначилися в боях, проявили не лише мужність, але й вміння воювати, стали гвардійськими стрілецькими дивізіями. В подальшому, після прийняття Положення про радянську гвардію, ця тенденція була закріплена, і гвардійські звання стали особливою формою колективної нагороди для управлінь армій і корпусів, для особового складу дивізій, бригад, полків, батальйонів і навіть для окремих рот за відзначення в боях.

Особливістю радянської гвардії стало те, що отримати це звання могли лише бойові частини, які безпосередньо вели бойові дії. Тилові, медичні та допоміжні формування таких звань не отримували, навіть якщо вони входили до складу гвардійських дивізій і корпусів.

Ще однією особливістю радянської гвардії був сам спосіб її отримання. Стати гвардійськими частини могли лише під час боїв з ворогом. Виключенням стали частини гвардійських мінометів (в народі їх звали просто – «катуші»), дивізії і бригади повітряно-десантних військ та деякі полки важких танків, яким гвардійське звання присвоювали при формуванні (авансом), з огляду на їх елітне становище і зброю.

В подальшому, вже після Другої світової війни, стати гвардійськими при реорганізації військ могли лише ті частини, які переформовувалися з частин (або створювалися на їх базі), які перед тим вже заслужили це звання в боях.

1943 року прийняли окремий штат гвардійської стрілецької дивізії, за яким в ній стало значно більше, ніж у звичайній стрілецькій дивізії, автоматичної зброї, гармат і мінометів та бронетанкової техніки. Тому гвардійські дивізії стали ударними, штурмовими з'єднаннями Червоної Армії, які використовували на напрямках головних ударів в наступі. Не зайвим буде згадати, що офіцери й солдати цих гвардійських частин отримували збільшену платню (це, як і особливий штат, було скасовано у післявоєнний час).

Все вищевказане пояснює, чому після Другої світової війни у складі Радянської армії збереглося непропорційно багато гвардійських з'єднань і частин. Наприклад, у складі Збройних Сил України з 17 механізованих та танкових дивізій (бригад) 12 мали гвардійське звання. Це й зрозуміло – при скороченні Радянської Армії у перші післявоєнні роки залишали кращі, найбільш бойові, ударні з'єднання, до яких якраз і відносилися гвардійські. А скорочували звичайні стрілецькі дивізії.

Так склалося в Радянській Армії, що служба у складі гвардійських частин вважалася офіцерами і солдатами більш престижною, ніж у звичайних з'єднаннях, напевно, в силу певного флеру елітності, присутнього гвардії.

Тому вирішуючи питання, як бути з цією колективною нагородою, яку українські частини успадкували від Радянського Союзу за заслуги в роки Другої світової війни, слід врахувати два основних моменти:

- по-перше, якщо суспільство та керівництво країни буде вважати за необхідне зберегти звання гвардії у Збройних Силах України, то обов'язковим стає прийняття спеціального закону, який би пояснював, що це за формація, та регламентував її застосування. Якщо зовсім просто, то закон повинен пояснити, що таке українська гвардія, а також кому і за які заслуги вона дається;

- у випадку, якщо суспільство буде вважати гвардійські звання спадщиною радянського режиму, яка підлягає відміні, доцільно буде встановити для українських бригад і полків певний замітник, еквівалент, який би показував вже сучасним поколінням військовослужбовців, що вони проходять службу в частинах, які відзначилися у боротьбі з нацизмом у роки Другої світової війни. Форми заміщення можуть бути різними. Наприклад, встановити (за зразком деяких європейських армій) носіння військовослужбовцями спеціальних відзначень (знаків, аксельбантів, нашивок на погонах, вензелів на погонах), які й будуть показувати їх приналежність до ушанованих з'єднань та військових частин.

Подібну практику можна було би застосувати не лише до частин, які відзначилися у минулих битвах, але й до сучасних українських бригад та батальйонів, що проявили мужність та героїзм у ході проведення АТО, в боротьбі з сепаратистами та російськими агресорами, захищаючи державний суверенітет та територіальну цілісність нашої країни – України.

Не виключено й створення певного еквіваленту української гвардії – наприклад, Легіону безстрашних, Легіону хоробрих, Легіону честі та доблесті і т. ін. Це було б умовним об'єднанням, до якого зараховували б не лише окремих військовослужбовців, що особливо відзначилися у боях, а й цілі колективи (бригади, полки, батальйони).

В. Наступним елементом є **почесні найменування**, які носять з'єднання та військові частини. Всіх їх можна розділити на чотири категорії:

- почесні найменування, які частини отримали в результаті збереження в їх назвах історичних місцевостей, де вони були сформовані, і назви яких вони колись носили. Прикладом є 128-а гірсько-піхотна Туркестанська бригада. Цю назву «Туркестанська» вона отримала при формуванні у Туркестані 1922 року і носить до сих пір;

- другою, найбільш розповсюдженою у колишній Радянській Армії, а також найбільш представленою категорією у назвах сучасних українських бригад, полків та батальйонів є назви міст, країв, територій, рік, гір, регіонів,

в боях за які в роки Другої світової війни вони відзначилися. Наприклад, 1-а гвардійська танкова Новгородська бригада. Почесна назва «Новгородська» свідчить, що особовий склад частини в боях саме за Новгород Великий проявив особливу хоробрість та мужність⁸.

До цієї категорії відносяться почесні назви, які носили та носять більшість українських з'єднань і військових частин. Серед них такі, як Харківські, Київські, Криворізькі, Вінницькі, Рівненські, Бердичівські, Проскурівські (нині це місто має назву Хмельницький), Звенигородські, Ропшинські, Талліннські, Сандомирські, Варшавські, Петроківські, Кишинівські, Галацькі, Фокшанські, Ясські, Мукденські, Прутські, Одерські, Дунайські, Вісленські, Померанські та інші⁹. До цієї ж категорії відносяться й почесна назва 24-ї окремої механізованої бригади – «Залізна»¹⁰;

– третя категорія включає почесні найменування, які отримані при випадкових обставинах. Такою у Збройних Силах України є почесна назва 25-ї транспортної авіаційної бригади – «Московська». Отримана вона була не в результаті відзначення в битві під Москвою і не тому, що формувалася у Москві. Просто на комплектування тоді ще полку нічних бомбардувальників прислали багато випускників московського аероклубу, тож її і стали іменувати «Московською»¹¹;

– Нарешті, остання, четверта, категорія почесних найменувань, які надавалися українським частинам уже в роки їх служби у складі Збройних Сил незалежної України, наслідую старовинну традицію українського козацтва – давати козацьким полкам імена за назвою тих міст та містечок, в яких вони розташовувалися. Тому указами Президента України у нас з'явилися Новоград-Волинська, Київська, Львівська, Одеська, Тернопільська, Дніпропетровська, Галицько-Волинська, Буковинська, Закарпатська, Волинська частини¹².

Як правильно поступити з цими почесними найменуваннями? Думається, останній тип – присвоєння частинам почесних найменувань за назвами місць їх дислокації – можна всіляко підтримувати та розширювати. Це сприяє встановленню тісних зв'язків з громадами та адміністраціями цих міст, районів та областей, що позитивно впливає на самі частини (шефство з боку громад, направлення кращих призовників на службу в іменні військові

8. Освобождение городов в период Великой Отечественной войны от немецко-фашистских войск и войск империалистической Японии. 1941–1945 гг. (Справочник). – М., 1969. – С. 154.

9. Освобождение городов в период Великой Отечественной войны от немецко-фашистских войск и войск империалистической Японии. 1941–1945 гг. (Справочник). – М., 1969.

10. Архів ЗахОК (ПрикВО), ф. 898, оп. 42411с, спр. 1.

11. Лисиця Н. Висока місія авіаторів // Народна армія. – 2001. – 6 грудня.

12. Указ Президента України від 30 жовтня 2000 року № 1173/2000.

частини, надання волонтерської допомоги під час боїв з сепаратистами та російськими агресорами на Сході України).

Почесні найменування, які випадково потрапили до назв частин або відтворюють давні місцевості їх формування, можна спокійно скасувати, залишивши їх лише для музеїв історії частин. До речі, саме так поступили в СРСР після скасування у Червоній Армії всіх національних територіальних формувань.

А от почесні назви, які отримані в боях з гітлерівською Німеччиною, за відзначення в боях, варто залишити. Однак вся проблема в тому, в якому вигляді їх залишити. Існує достатньо багато варіантів вирішення цього питання у практиці армій різних країн, а не лише одна практика Радянської армії. Наприклад, можна, як це робилося у французькій армії Наполеона, і як роблять у сучасній британській армії, нашивати на бойових прапорах частин назви населених пунктів та інших географічних назв місцевостей, в боях за які (або ж в боях у цих місцевостях) вони відзначилися. До речі, в сучасних умовах, під час збройної боротьби української армії проти агресорів та сепаратистів на Сході України, така практика могла б бути продовжена і застосована. Тоді ми б побачили на бойових прапорах Збройних Сил України назви тих місцевостей Донбасу та Луганської області, в боях за які вони відзначилися у наш час.

Г. Наступним елементом почесних найменувань з'єднань і військових частин є **ордени, якими вона були нагороджені за відзначення в боях** в ході Другої світової війни, а також при святкуванні всіляких урочистих дат та ювілеїв як загалом в СРСР, так і у Радянській Армії та ВМФ.

Безумовно, в ході декомунізації українського суспільства просте збереження цих елементів комуністичної ідеології було би неправильним. Тому доцільно радянські ордени разом з червоними бойовими прапорами наших військових частин радянського зразка, до яких вони прикріплені, залишити в музеях їх історії.

Однак мужність офіцерів і солдатів дивізій, бригад, полків та батальйонів сучасної української армії, яку вони проявили в роки Другої світової війни в боротьбі з агресорами, з нацистами, не повинна бути забута. Тому, можливо, доцільним було би встановлення в Україні спеціальної нагороди (ордена, почесного знака та інших варіантів), якою б відзначали за мужність в бою не кожного військовослужбовця окремо, а цілі колективи, які проявили героїзм та самовідданість у боях проти ворогів України. Тоді бойові прапори українських бригад і полків декорувала б ця українська нагорода як свідчення подвигів воїнів в роки Другої світової війни, мужність наших предків, які зберігали країну від агресора.

В принципі, в крайньому разі, можна було би використати для цього й вже існуючий в Україні орден Богдана Хмельницького. Адже до його статуту свого часу внесли зміни про нагороду ним усіх ветеранів Другої світо-

вої війни. Чому б не нагородити ним і військові частини, які відзначилися в роки Другої світової війни.

Д. Останнім елементом почесних найменувань з'єднань і військових частин є **їх почесні шефи – прізвища видатних людей, які надавалися частинам в знак їх заслуг перед державою та суспільством.**

За останні 20 років це питання можна вважати повністю вирішеним. Усі імена одіозних діячів радянської епохи вже давно з їх назв видалені. Нові ж імена надають із урахуванням їх заслуг саме перед Україною у справі боротьби за її незалежність, державність та територіальну цілісність. Тому вже зараз ми маємо українські частини та заклади, які носять імена гетьманів Богдана Хмельницького, Петра Сагайдачного, Івана Виговського, полководця Івана Богуна, творця перших українських авіаційних підрозділів Петра Франка.

Насамкінець хотів би ще раз підкреслити, що варіанти вирішення проблемних питань української військової історії та військової спадщини Збройних Сил України, які я пропоную, не є панацеєю. Можлива (і бажана) поява інших компетентних варіантів вирішення поставлених у цій доповіді проблем.

Єдине, на чому можна наполягати, – все повинно робитися обдумано, грамотно, компетентно, без революційного анархізму. Тоді прийняті рішення будуть схвально сприйняті українським суспільством і збережуть для нас пам'ять поколінь українських воїнів, що віками боролися за долю своєї любимої країни – України.

Олександр Дедик

Quod liced Jovi... Радянські офіційна та засекречена версії подій Другої світової війни очима воєнного історика

У статті аналізуються призначення та інформаційне наповнення радянської офіційної історії Другої світової війни та результатів досліджень війни загалом й окремих операцій зокрема, викладені у засекречених підручниках, призначених для слухачів Академії генштабу колишнього СРСР. Якщо перша покликана була слугувати засобом ідеологічної боротьби для зміцнення міфів, що забезпечували панування комуністичної верхівки, то другі, вимушено розкриваючи таємну інформацію, що засвідчувала злочинну нездатність системи загалом, призначалися виключно для вузького кола перевірених осіб. Подвійні стандарти у висвітленні подій Другої світової війни продовжують справляти помітний вплив на розвиток сучасної російської історіографії.

Ключові слова: радянська офіційна історія Другої світової війни, засекречені навчальні матеріали Академії генштабу Радянської Армії.

Dyedyk O. Quod liced Jovi... Soviet official and secret history of the World War II. The aim of this study is to compare content of the Soviet official history and special researches of the World War II developed by strategists and aimed to serve as textbooks for the General Staff Academy in Moscow. Due to a carefully designed conception the official history proved to be a valuable tool for ideological strengthening of the communist regime, and was widely publicized. Instead, special researches were kept strictly secret, because their results contradicted and undermined official history. Such a double-sided approach continues to influence Russian history of the World War II even today.

Key words: Soviet official history of the World War II, secret results of strategical and operational studies produced by the General Staff Academy of the Soviet Army.

Перемога у Другій світовій війні 1939–1945 років стала кульмінаційною точкою зовнішньополітичних успіхів держави з назвою Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Унаслідок цієї події не лише значно розширилася його власна територія, але й чимало країн світу опинилися у так званій сфері його впливу. Радянський Союз перетворився на одного з ключових гравців на міжнародній арені.

Масштаб цих досягнень вражав, а блиск засліплював. Годі було уявити очевидніші, вагоміші й переконливіші докази життєздатності комуністичної системи та правильності обраного шляху суспільного розвитку. Відтак тема «великої перемоги» набувала особливої ваги у справі зміцнення внутрішньополітичних позицій владної верхівки СРСР.

Перетворившись на інструмент ідеологічної боротьби у тоталітарному суспільстві, яким був СРСР, історія як Другої світової війни, так і тієї її частини, що отримала назву «Великої Вітчизняної війни», була приречена на вихолощення та відверту фальсифікацію. Могли змінюватися певні акценти та нюанси, але концепція, за визначенням, змінитися не могла. Адже все, що могло поставити під сумнів доцільність рішень та дій не тих чи інших заздалегідь призначених мішенню для критики осіб, а комуністичної системи загалом, вже не могло розглядатися як пошук істини.

Натомість науковий підхід неминуче підкопував позиції тогочасної влади. Відтак численні спогади ветеранів і дослідницькі роботи ретельно підганялися під визначений стандарт або ж залишалися припадати пилом у шухляді. Навіть зміна одних владних угруповань іншими викликала здебільшого лише косметичні правки у фундаментальних виданнях, які вважалися офіційною радянською історією війни.

Фактично зміст цих багатотомних видань зводився до прославлення партійного керівництва та замовчування кричущих вад і прорахунків тоталітарної системи, у тому числі величезних людських жертв і матеріальних втрат, обумовлених вельми специфічними методами ведення війни. Ідеологічні догми впевнено відсували у тінь, робили зайвим ретельне вивчення перебігу бойових дій, яке, зрештою, могло виявитися для них украй небезпечним. У результаті складалося враження, начебто завдяки мудрому керівництву партії та героїзмові мас успіх певної операції був заздалегідь визначений і вже не залежав від тих чи інших рішень командування, співвідношення сил, морального стану військ, матеріального забезпечення тощо.

Опис операцій зводився до певного набору штампованих, нерідко малозначущих фраз, які після мінімальної літературної переробки мандрували з одного видання до іншого. Наприклад, ось як змальовано фрагмент Проскурівсько-Чернівецької операції у виданій упродовж 1960–1965 років шеститомній «Історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу»: *«Ни весеннее половодье, ни глубокие балки и овраги, заполненные водой, ни огромное напряжение не знавших отдыха людей – ничто не могло остановить рвавшиеся на юг советские войска... Сильным ударом войска 1-го Украинского фронта расчленили группу немецко-фашистских армий «Юг»¹.*

А ось як про ці ж події розповідає 12-томна «Історія Другої світової війни», опублікована впродовж 1973–1982 років: *«Ни дравшийся с отча-*

1. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. Том четвертый. – Москва, 1962. – С. 78.

яністю обреченного противник, ни непролазная грязь и залитые талой водой овраги и балки не смогли задержать стремительного продвижения советских войск на юг... Стратегический фронт немецко-фашистских войск оказался разрезанным на две части»².

Подібні літературні «запозичення» нишкнуть на тлі відвертих перекручень і замовчувань. Наприклад, в обох згаданих виданнях годі шукати достовірну інформацію про чисельність радянських військ, зосереджених на західному кордоні СРСР напередодні 22 червня 1941 року. У так званому «хрущовському» шеститомнику згадуються лише 40 стрілецьких і 2 кавалерійські дивізії, розгорнуті в першій лінії оборони вздовж державного кордону від Балтики до Чорного моря. Ці дані супроводжувалися промовистим коментарем: *«При таком расположении войск на одну дивизию приходилось в среднем около 50 километров фронта. Намечавшаяся группировка советских войск свидетельствует о том, что перед западными приграничными военными округами стояли оборонительные задачи... Это говорит о том, что Советское правительство не имело намерения угрожать Германии и тем более начинать против нее военные действия»*³.

Очевидно, такий підхід виглядав украй непереконаливо не лише поза межами так званого соціалістичного табору, але й породжував чималі сумніви усередині. Тож автори так званого «брежнєвського» 12-томника пішли далі, розмістивши у першій лінії оборони західного кордону СРСР уже 54 стрілецькі та 2 кавалерійські дивізії. Водночас вони вказали загальну чисельність радянського війська у західних військових округах: 2 680 тис. військовослужбовців, 37,5 тис. гармат, 1475 танків KB і T-34, 1540 бойових літаків нових зразків, а також точно неозначена кількість легких танків і бойових літаків застарілої конструкції.

Зрозуміло, такі цифри вимагали ще більш виразно наголосити відсутність агресивних намірів: *«Нападение Германии на Советский Союз, который всегда проводил миролюбивую внешнюю политику и отвергал войну как способ разрешения политических противоречий между государствами, явилось неспровоцированным актом заранее спланированной и тщательно подготовленной агрессии»*⁴. Для годованого пропагандою та відрізаного від світу залізною завісою пересічного громадянина СРСР така інформація виглядала істиною в останній інстанції. Таким чином, офіційна історія найбільшої війни XX століття виконувала своє ідеологічне завдання принаймні усередині країни.

2. История Второй мировой войны 1939–1945. Том восьмой. – Москва, 1977. – С. 87.

3. История Великой Отечественной войны... Том второй. – Москва, 1961. – С. 14.

4. История Второй мировой войны... Том четвертый. – Москва, 1975. – С. 25–30.

Серед численних і, за визначенням, невиліковних недоліків радянської офіційної історії був зонайменше один, який не влаштував навіть владну верхівку. На її хистких підвалинах можна було успішно готувати нове покоління політпрацівників, але не вищих командирів. Зрозуміло, йшлося не стільки про необхідність фахового інформаційного наповнення, скільки про вади самої концепції. Адже у межах офіційної історії годі було заглиблюватися в аналіз не лише поразок, але й перемог. Відповідь на запитання: «Якою ціною їх здобуто?» кидала жакливу тінь на систему загалом та чималу кількість усе ще діючих представників владної верхівки зокрема. А тим часом майбутньому стратегові слід відверто розповідати не лише про перемоги, але й про поразки, оскільки останні зазвичай виявляються значно повчальнішими.

Справою підготовки вищого командного складу займалася Академія генерального штабу СРСР, яка слугувала також головним центром військово-теоретичної роботи в збройних силах. Упродовж 1950–1960-х років військові фахівці у Москві підготували для її слухачів цілу низку видань з історії Другої світової війни загалом та окремих її кампаній чи операцій зокрема. Зрозуміло, викладена у них інформація не повинна була стати надбанням широкого загалу. З цією метою кожний примірник отримував гриф «Таємно» та власний обліковий номер, а доступ до них суворо регламентувався.

Секретність обумовлювалася не стільки наявністю спеціальних знань і технічних деталей, скільки промовистим, обґрунтованим цифрами свідченням неефективності владної системи загалом. Це сьогодні вже нікого не здивуєш інформацією, що станом на 22 червня 1941 року в західних округах СРСР налічувалося лише 10 534 справних танків, а у всій країні загалом – 18 680. Проте у 60–70-х роках минулого століття той, хто наважився б публічно порівняти їх з призначеними для участі в плані «Барбаросса» 3 712 німецькими танками і штурмовими гарматами, зонайменше отримав би тавро брехуна й «антисоветчика».

Незважаючи на значний поступ історичної науки, викладені у секретних фоліантах цифри продовжують вражати. Наприклад, ось як оцінено втрати Радянського Союзу за шість місяців кампанії 1941 року в підготованому чималим авторським колективом військово-історичного відділу генерального штабу під керівництвом полковника Грильова «Стратегічному нарисі Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», виданому 1961 року.

Сьогодні офіційна Москва оцінює їх у 4,5 млн осіб⁵, і ця цифра продовжує викликати сумніви. Натомість у генштабівському підручнику

5. Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В 12 т. Т. 1. Основные события войны. – Москва, 2011. – С. 610.

точні цифри людських втрат безпосередньо не вказані. Зате їхній масштаб красномовно засвідчують наступні показники. 22 червня 1941 року в західних військових округах СРСР налічувалося 170 дивізій і 2 бригади. До 1 грудня 1941 року на фронт були додатково спрямовані 291 дивізія і 94 бригади, з яких 194 дивізії та всі 94 бригади були новоствореними. Крім того, до кінця року фронт отримав 2 246 тис. військовослужбовців у якості маршового поповнення, тобто майже стільки ж, скільки налічувалося у складі сухопутних військ західних округів напередодні війни.

У результаті цих мобілізацій і територіальних втрат станом на 1 березня 1942 року в СРСР із передвоєнної кількості 23,7 млн військовозобов'язаних залишилося лише 2,7 млн, не враховуючи 2,5 млн фахівців, «заброньованих» для найважливіших галузей економіки. Водночас для задоволення потреб збройних сил лише у березні того ж року потрібно було призвати понад 2 млн осіб. Тому вирішено було мобілізувати 170 тисяч жінок для заміни чоловіків у частинах ПВО, зв'язку та тилових службах, а ще 150 тисяч – для заміни мобілізованих робітників⁶.

Годі дивуватися, що повернувшись 1943 року в Україну, радянське командування влаштувало справжнє полювання за свіжим гарматним м'ясом. Від майбутніх генералів не приховували, що у цей період основним джерелом поповнення дивізій були місцеві мешканці, яких масово гнали в бій у цивільному одязі. Висновок авторів секретних історій був разючим. Звісно, про морально-етичні міркування не йшлося взагалі. Не йшлося навіть про оцінку доцільності такого кроку загалом і бойової ефективності цих так званих «чорних батальйонів» зокрема. Натомість людям з великими зірками на погонах наголосили, що в роботі тилових служб трапилися об'єктивні труднощі, які й не дозволили своєчасно підвезти однострої⁷.

Матеріальні втрати Радянської Армії впродовж 6 місяців 1941 року також виявилися надзвичайними. Було втрачено понад 20 тисяч танків. Якщо цей показник сьогодні доволі відомий, то про таку його складову, як 3 тисячі найкращих на той час у світі танків KB і T-34, згадують рідше. Станом на 22 червня 1941 року у збройних силах СРСР налічувалося 16 тисяч справних бойових літаків. До кінця року втрати сягнули 17 тисяч крилатих машин. З наявних 91,5 тисяч гармат і мінометів усіх калібрів за цей же період було втрачено понад 60 тисяч одиниць, не враховуючи 50-мм мінометів. Додаймо сюди втрату 20% запасів амуніції та пального,

6. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Москва, 1961. – С. 274-275.

7. Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 году. Краткий оперативный очерк. – Москва, 1951. – С. 96.

чималої кількості продовольства, обмундирування та інших видів матеріального забезпечення⁸.

Навіть цього короткого переліку досить, щоб зрозуміти необхідність утаємничення такої інформації грифом «Секретно». Напрошується припущення, що для компенсації негативного впливу цієї інформації на мізки майбутніх генералів слід було використати якісь сильніші аргументи, ніж звична балаканина про керівну й спрямовуючу роль партії, дедалі тісніше згуртування навколо неї мас тощо. Проте якісне наповнення цієї пропаганди нічим не відрізнялося від добре відомого з офіційної історії й навіть включало, що загалом нехарактерно для видань такого рівня, описи подвигів окремих вояків. В оцінці ролі тих чи інших керівних осіб автори засекречених історій коливалися разом з генеральною лінією партії.

Натомість кількісні показники об'єму пропаганди зазнали цікавих змін. Наприклад, у виданій Воєнною академією ім. Фрунзе на початку 1930-х років праці І. Пауки, присвяченій Київській операції 1920 року, політично-пропагандистська складова займала лише 2 сторінки. Перевидана 1936 року під заголовком «Контр-удар Південно-Західного фронту проти білополяків 1920 р.» ця ж праця отримала гриф «Для службового користування», а розділ «Політичне забезпечення підготовки операції» займав уже 16 сторінок із 79, тобто 20%⁹.

Вождь усіх народів був ще живий, коли 1951 року воєнно-історичне управління генерального штабу видало під грифом «Секретно» оперативний нарис «Наступ 1 Українського фронту на київському напрямку 1943 р.». З 221 сторінок основного тексту партійно-політичним питанням присвячувалися лише 14 сторінок, не враховуючи розкиданих серед фахових розділів немінучих реверансів у бік товариша Сталіна та очолюваних ним установ. Відтак обсяг пропагандистської балаканини зменшився до 7 %¹⁰ і надалі загалом не перевищував цієї межі.

Можемо зробити висновок, що читачі секретних історій жодної профілактики мізків не потребували. До вивчення книг з грифом «Таємно» допускали лише тих, кого заздалегідь розцінювали як вірну опору режиму. Невеликий обсяг пропаганди служив лише вказівкою для приховування від навколишнього світу тих знань, які вони отримували.

8. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1961. – С. 254–255.

9. Паука И. Контр-удар Юго-Западного фронта против белополяков в 1920 г. – Москва, 1936. – 82 с.

10. Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 году. Краткий оперативный очерк. – Москва, 1951. – 263 с.

Відтак годі дивуватися, що страшні таємниці Другої світової війни розкривалися паралельно з розпадом СРСР. У Москві не приховують, що зробили належні висновки з цього процесу. Ось що написано у виданому 2011 року в 1-му томі нової 12-томної історії так званої «Великої Отечественной войны»: *«Последние 20 лет российской истории дали нашему обществу целый ряд наглядных уроков того, что история... это сфера национальной безопасности... История Великой Отечественной войны и Победы в современной России остается одним из краеугольных камней национальной памяти... Осознание этого обстоятельства заставляет с особой ответственностью относиться к повторяющимся попыткам предложить обществу «новое прочтение», пересмотр устоявшихся представлений»*¹¹.

Трагічні події на сході України засвідчують, що це не просто слова. Проте цілком очевидно, що на прогнилому фундаменті годі звести нову будівлю. Ті, хто не бажають вивчати історію, приречені повторити її.

11. Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В 12 т. Т. 1. Основные события войны. – Москва, 2011. – С. 761.

Андрій Козицький

Дискурс неосталінізму в сучасній російській історіографії Другої світової війни

Висвітлено нову тенденцію в російській історіографії Другої світової війни, котра полягає у реабілітації схем та оцінок цієї війни, які були зроблені ще в часи сталінського режиму. Формування неосталіністського дискурсу в історичній науці Росії відбулося упродовж 1990-х рр. Прихильники цього дискурсу активізувалися після 2005 р. й зараз займають помітне місце в суспільному полі Російської Федерації.

Ключові слова: Росія, історіографія, Друга світова війна, неосталінізм.

Kozyckyj A. Neostalinist Discourse in Contemporary Russian Historiography of World War II. The article highlights a new trend in Russian historiography of the World War II, which is the rehabilitation of the schemes and assessments of this war, what was made in the time of Stalin's regime. Formation of neostalinist discourse in historical studies took place in Russia during the 1990s. Proponents of this discourse intensified after 2005, and now occupy a prominent place in the social field of the Russian Federation.

Key words: Russia, historiography, WWII, neostalinism.

Пропонована стаття має на меті описати феномен одного із напрямків сучасної російської військової історіографії, котрий активно розвивається упродовж останнього десятиліття. Історіософський зміст творів адептів цього напрямку можна визначити терміном «неосталінізм», хоча самі їх автори не тільки не вживають цієї назви, а й протестують проти такої класифікації. Існують вагомі підстави уважати, що метою істориків неосталіністського напрямку не є пошуки невідомих раніше історичних фактів і бажання створити об'єктивну та багатопланову картину минулого, а чітко визначений намір реабілітувати соціальні практики сталінського періоду історії РСР, а також здійснювати вплив на свідомість сучасних громадян Російської Федерації. Мусимо підкреслити, що використання наукових студій минулого з метою перетворення та «покращення» сучасності є засадничим складником тоталітарної свідомості¹. У такий спосіб історія перестає бути наукою, а стає формою ідеологічної, а подекуди й політичної боротьби. Неосталінізм у історичній науці є не чим іншим, як формою соціальної інженерії, засо-

1. Dyskurs neostalinowski w polskich studiach historycznych w Stanach Zjednoczonych // *Złote serca czy złote żniwa? Studia nad wojennymi losami Polaków i Żydów* / Red. nauk. M. J. Chodakiewicz, W. J. Muszyński. – Warszawa, 2011. – S. 260–261.

бом створення «нової» людини, яка в конкретному випадку сучасної Росії є людиною «старою», духовним клоном представника «нової історичної спільності – радянського народу».

Проблема неосталіністського дискурсу в сучасній російській історіографії ще не знайшла свого висвітлення в науковій літературі. Поодиноким публікацією, котра певною мірою висвітлює окремі аспекти цієї тематики, є стаття російського історика Володимира Харламова².

Термін «неосталінізм» запровадив до суспільного вжитку у січні 1948 р. американський троцькіст Гол Дрейпер (Гарольд Дубенський). Уперше ця дефініція була використана ним у невеликій статті, що з'явилася друком у місячнику американських марксистів «Новий Інтернаціонал»³. Визначення набрало популярності після смерті Й. Сталіна, коли в такий спосіб почали позначати пристосований до нових умов політичний режим СРСР, який, відмовившись від найбільш одіозних елементів тоталітарної моделі, зберігав головні важелі недемократичного авторитарного способу правління та маніпулювання людьми. Сьогодні побутує кілька різних тлумачень цього терміну⁴.

Сучасний російський «неосталінізм» можна дефініювати як «неідеологічний сталінізм», себто соціальну практику, яка, реабілітуючи політичну та соціальну атмосферу сталінських часів, виправдовує їх суто з прагматичних міркувань. З точки зору сучасних неосталіністів, більшовизм кінця 1930-х – початку 1950-х рр. реалізовував не ідеї світового комуністичного руху, а суто національні інтереси Російської держави, котра існувала у той час у формі СРСР. Для прихильників сучасного російського неосталінізму період правління Й. Сталіна асоціюється насамперед з «єдністю, силою та національною гідністю»⁵.

Формування сталіністської схеми Другої світової війни почалося вже у воєнні роки. Остаточо закріплена у суспільному полі ця схема була в 1946–1948 рр. Свого роду каноном стали відповідні розділи офіційної біографії Й. Сталіна, що вийшла друком 1946 р.⁶, а також опублікований того

2. Харламов В. И. Концепции и идеологемы сталинизма: Сталин и война // Пространство и Время. (Москва). – 2013. – № 4(14). – С. 151–162; 2014. – № 1(15). – С. 166–175.

3. Draper H. The Neo-Stalinist Type. Notes on a New Political Ideology // The New International. A Monthly Organ of Revolutionary Marxism. (New York). – 1948. – Vol. 14. – № 1. (January). – P. 24–26.

4. Shaw D. J. Russia in the Modern World: A New Geography. – Hoboken, 1999; Clark K. The Soviet Novel: History as Ritual. – Bloomington, 2000; Daniels R. V. The Rise and Fall of Communism in Russia. – New Haven, 2007.

5. Clark K. The Soviet Novel: History as Ritual. – Bloomington, 2000. – P. 236.

6. И. В. Сталин. Краткая биография / Сост. Г. Ф. Александров, М. Р. Галактионов, В. С. Кружков, М. Б. Митин, В. Д. Мочалов, П. Н. Поспелов. – Москва, 1946. Наступного

самого року збірник промов, наказів та інших матеріалів, пов'язаних з діяльністю Й. Сталіна у 1941–1945 рр., під назвою «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу»⁷. Серед основних тез цієї схеми були твердження про несподіваний напад Німеччини в червні 1941 р. як головну причину невдач Червоної армії початкового етапу війни, несуттєвість військово-технічної допомоги СРСР з боку західних союзників, «десять сталінських ударів» 1944 р. тощо. У лютому 1948 р. в СРСР півмільйонним накладом була видана брошура «Фальсифікатори історії»⁸, в котрій викладено радянську інтерпретацію подій кінця 1930-х рр. у Європі, зокрема тези про послідовно миролюбну політику СРСР у передвоєнні часи, нейтральність Радянського Союзу в 1939–1941 рр., невпинні спроби Кремля «зберегти мир» й опортуністичну діяльність західних демократій, котрі намагалися «ізолювати СРСР» й підштовхували Гітлера до агресивної війни на Сході Європи. Аналіз стилістики видання, котре анонімно вийшло від імені Совінформбюро, дає підстави уважати, що його автором міг бути сам Й. Сталін⁹. Брошура з'явилася у відповідь на публікацію в США збірника трофейних німецьких документів, що стосувалися підписання пакту Молотова-Ріббентропа, котрі недвозначно демонстрували союзницькі відносини між комуністами та нацистами у період 1939–1941 рр.¹⁰ Усталена згаданими радянськими публікаціями схема стала основою для видання наступних наукових й популярних праць з історії Другої світової війни.

Першу спробу подолати закріплені у військовій історії сталіністські концепції радянські дослідники зробили у період так званої «відлиги», котра почалася після XX з'їзду КПРС, що відбувся у лютому 1956 р. Наприкінці 1950-х рр. в СРСР почали з'являтися наукові публікації, котрі достатньо об'єктивно висвітлювали перебіг бойових дій Другої світової війни. Щоправда, це були видання Генерального штабу, які мали гриф «Для службового використання» або «Цілком таємно», а тому не були

року вийшло ще одне, доповнене і виправлене, видання цієї книги. На початку січня 1947 р. Й. Сталін особисто вніс правки у макет другого видання своєї біографії. Прикметно, що в перших десяти розділах видання більшовицький лідер зробив 87 виправлень і доповнень, натомість у останньому розділі, що був присвячений подіям 1941–1946 років, й головню висвітлював воєнні роки, вніс правки аж у 53 місцях тексту. Див.: И. В. Сталин сам о себе. Редакционная правка собственной биографии / Публ. подгот. В. А. Беляков // Известия ЦК КПСС. (Москва). – 1990. – № 9. – С. 113–129.

7. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – Москва, 1946.

8. Фальсификаторы истории. Историческая справка. – Москва, 1948.

9. Хмельницкий Д. Антирезунизм как субкультура // Правда Виктора Суворова-3. Восстанавливая историю Второй мировой. – Москва, 2007. – С. 314.

10. Nazi-Soviet relations, 1939–1941; documents from the archives of the German Foreign Office / Edited by R. J. Sontag and J. S. Beddie. – [Washington], 1948.

доступними звичайним читачам. Головними працями такого плану стали «Операції Радянських збройних сил у Великій Вітчизняній війні 1941–1945: Військово-історичний нарис» (Т. 1–4; 1958–1959), «Військове мистецтво у Великій Вітчизняній війні» (Т. 1–3, 1962), «Стратегічний нарис Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» (1961), а також низка досліджень окремих воєнних операцій та збірників документів. Слабким місцем усіх цих досліджень була відсутність у них інформації про втрати сторін, часто необ'єктивні оцінки дій противника, а також те, що автори намагалися оминати пояснення подій 1941–1942 рр., себто того періоду, коли Червона армія зазнала катастрофічних поразок й мільйонних втрат. На основі закритих для звичайних читачів матеріалів у 1958 р. з'явилася перша синтетична історія Великої Вітчизняної війни¹¹. Тоді ж вийшов й перший нарис історії Другої світової війни¹².

До найважливіших праць, опублікованих у період «відлиги», також слід віднести шеститомну монографію «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941–1945 рр.», котра виходила друком у 1960–1965 рр. Чисельну редколегію цієї праці очолював секретар ЦК КПРС Петро Поспелов, що не був військовим істориком, а очолював у цей час Інститут марксизму-ленінізму. Його попередні історіографічні досягнення зводилися до участі в написанні «Короткого курсу історії ВКП(б)» та офіційної біографії Й. Сталіна. Водночас варто відзначити, що зі зміною влади у Кремлі П. Поспелов швидко змінив свої попередні погляди та переконання. У середині 1950-х рр. він очолив комісію з розслідування причин масових репресій, матеріали котрої були використані при підготовці доповіді «Про культ особи та його наслідки», виголошеної М. Хрущовим на XX з'їзді КПРС¹³.

Монографія «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941–1945 рр.» стала суттєвим кроком уперед порівняно з попередніми працями на цю тему. Зокрема, у другому томі видання, котрий охоплював початковий період німецько-радянської війни, було висловлено серйозні критичні зауваження про помилки стратегічного керівництва збройними силами, згадано про негативні наслідки сталінських репресій передвоєнного часу тощо. Утім, обережна та поміркована критика сталінізму була поєднана з неймовірним рівнем кон'юнктуризму. До прикладу, в третьому томі цього видання верховний головнокомандувач Й. Сталін був згаданий 21 раз,

11. Вторая мировая война 1939–1945. Военно-исторический очерк / Под общей ред. С. П. Платонова, Н. Г. Павленко, И. В. Паротькина. – Москва, 1958.

12. Деборин Г. А. Вторая мировая война. Военно-политический очерк / Под ред. И. И. Зубкова. – Москва, 1958.

13. Барсуков Н. Записка Поспелова и доклад Хрущева // XX съезд: Материалы конференции к 40-летию XX съезда КПСС. – Москва, 1996. – С. 50.

а член Військової ради фронту М. Хрущов – 41 раз. З цих самих причин у виданні майже не згадувався Георгій Жуков, котрий в період підготовки й видання книги був в опалі як потенційний «бонапартист».

З приходом до влади в СРСР восени 1964 р. Леоніда Брежнєва «відлига» в радянській військово-історичній науці скінчилася¹⁴. У середині 1960-х рр. за старою більшовицькою традицією почалася робота з «ліквідації перекосів» у боротьбі з культом особи Й. Сталіна. Очолив її завідувач відділу науки та навчальних закладів ЦК КПРС, проректор вищої партійної школи КПРС Сергій Трапезніков. Восени 1965 р. він виступив у газеті «Правда» з програмною статтею, що стала сигналом для радянської історичної науки загалом¹⁵. Головною тезою офіційного партійного історика було те, що жодного культу особи не існувало, оскільки це не марксистське, а суб'єктивне поняття.

Першою жертвою нового/старого курсу у військовій історіографії став історик Інституту історії АН СРСР Олександр Некрич, що восени 1965 р. видав невелику за обсягом книгу «1941. 22 червня», котра висвітлювала події кінця 1930-х рр. та перших днів німецько-радянської війни. Книга вийшла 50-тисячним накладом у видавництві «Наука». Хоча ще на етапі обговорення та рецензування рукопис пройшов п'ять узгоджень та цензурувань у різних відомствах, після виходу в світ книга неочікувано зазнала жорсткої критики¹⁶. Через два роки після появи монографії, у червні 1967 р., О. Некрича виключили із партії, а значну частину накладу видання усунули з публічних бібліотек. Згодом дослідник мав клопоти з друком своїх нових праць й, зрештою, 1976 р. емігрував з СРСР, скориставшись своїм правом виїхати за кордон як єврей. Зазнав покарання й військовий історик Олександр Самсонов,

14. Останній том видання «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941–1945 рр.» вийшов 1965 р., хоча був зданий до друку в серпні 1964 р., ще під час правління Микити Хрущова.

15. Правда. (Москва). – 1965. – 8 октября.

16. Цікавим явищем стало поширення у самвидаві копій стенограми засідання 16 лютого 1966 р. відділу історії Великої Вітчизняної війни Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, на котрому відбулося обговорення книги О. Некрича. Головна претензія до автора полягала у тому, що він переоцінив ступінь відповідальності Й. Сталіна за ті помилки та прорахунки, котрі призвели до поразок Червоної армії улітку 1941 р. Найактивнішими критиками О. Некрича на цьому засіданні виступили Григорій Деборін та В'ячеслав Дашичев. Ситуацію О. Некрича серйозно ускладнила публікація частини згаданої стенограми у західнонімецькому часописі «Шпігель», в редакційному коментарі до котрої, зокрема, було заявлено, що радянський лідер Леонід Брежнєв має намір реабілітувати Й. Сталіна за допущені ним в роки Другої світової війни помилки. Див.: Sowjetische Historiker und Offiziere diskutieren über Stalins Verbrechen // Der Spiegel. (Hamburg). – 1967. № 13. (20 März). – S. 132.

який у середині 1960-х рр. очолював видавництво «Наука», що випустило «не-благонадійну» книжку. Цікаво відзначити, що в О. Некрича не було намірів серйозно переглянути концепцію початкового періоду німецько-радянської війни. В опальній книзі історик негативно висловився щодо «легенди про превентивну війну», котру «штучно підтримують західнонімецькі неонацисти та декотрі реакційні західнонімецькі публіцисти й історики»¹⁷.

27 червня 1966 р. при Міністерстві оборони СРСР був створений Інститут військової історії (згодом увійшов до структур Генерального штабу, діє дотепер), керівником котрого став військовий історик Павло Жилін, який спеціалізувався на історії початку XIX ст. Інститут займався підготовкою багатотомної «Історії Другої світової війни». Головою редколегії видання став міністр оборони Андрій Гречко, після смерті котрого редколегію очолив його наступник на посаді міністра Дмитро Устинов. Як можемо припустити, міністри не надто втручалися у написання тексту книги, а реальний нагляд за дотриманням партійної лінії у виданні виконував заступник голови редакційної комісії партійний функціонер Олексій Єпішев, котрий від кінця квітня 1962 р. понад 20 років очолював Головне політичне управління Радянської армії та Військово-морського флоту. За оцінкою відомого російського військового історика Миколи Павленка, видана в 1973–1982 рр. «Історія Другої світової війни 1939–1945 рр.» (в 12-ти томах) не стала внеском до історичної науки, й навіть «навпаки, декотрі розділи [цього видання] стали суттєвим кроком назад у порівнянні з шеститомником з історії Великої Вітчизняної війни»¹⁸. М. Павленко згадував, що серед авторів багатотомного видання фахових військових істориків було небагато: «В основному ... авторський колектив складали перекладачі, пропагандисти, викладачі кафедр політпартійної роботи військових навчальних закладів, філософи та інші особи, котрі перебували у штаті Інституту військової історії»¹⁹. Гострій критиці піддав дванадцятитомну «Історію Другої світової війни» російський письменник, ветеран війни Віктор Астаф'єв, котрий назвав її авторів «спритними високооплаченими людьми, що зліпили наскрізь фальсифіковане видання, якого ще не знала наша історія»²⁰.

У виданні було використано увесь арсенал пропагандистської псевдоісторії: новомова (замість терміну «репресії» вживалося незрозум-

17. Некрич А. 1941. 22 июня. – Москва, 1965. – С. 8–9.

18. Павленко Н. Сталинские концепции военной истории // История и сталинизм / Сост. А.Н. Мерцалов. – Москва, 1991. – С. 366.

19. Там само. – С. 379.

20. Перестройка: образ мыслей и действий. Конференция историков и писателей. Москва, 27 апреля 1988 г. // Вопросы истории. (Москва). – 1988. – № 6. – С. 33.

міле визначення «звинувачення»), некоректні порівняння (у Німеччині та її союзників враховували всю військову техніку, а в СРСР тільки машини «нових типів»), одноваріантна безальтернативність оцінок (всі описані події подано як фаталістично невідворотні), затушовування стратегічних невдач Червоної армії оповідями про окремі тактичні успіхи або виявлений у боях особистий героїзм радянських солдатів тощо. Ті аспекти військової історії Другої світової війни, котрі були незручними для радянського партійного керівництва, висвітлювалися на основі сталінських концепцій, або узагалі замовчувалися. Автори видання проігнорували переважну більшість військово-історичних праць, що вийшли на той момент в країнах Заходу.

Можна ствердити, що в другій половині 1960-х рр. у СРСР припинилися самостійні історичні дослідження складних проблем історії Другої світової війни, а ті публікації, що виходили друком, обслуговували задані наперед ідеологічно вмотивовані тези. Більш ніж через десятиліття після смерті Й. Сталіна сформульовані за його життя оцінки Другої світової війни міцно укріпилися у радянській військово-історичній науці.

Цікаві міркування з приводу невдачі першої спроби десталінізації російської історичної науки висловив багатолітній директор Інституту США і Канади, керівник групи консультантів при ЦК КПРС академік Георгій Арбатов, який особисто брав участь у підготовці дванадцятитомника «Історія Другої світової війни»: «Не меншою, якщо й не більш серйозною причиною [цієї невдачі] була неготовність значної частини суспільства до перемін. Величезна кількість людей була вихована, запрограмована усім минулим на реалізацію чітко визначеної форми поведінки та реакцій; ці люди не вміли або боялися виявити ініціативу, самостійно думати й діяти. А тому ситуація склалася своєрідна. Щойно вище керівництво припиняло тиск, зусилля з десталінізації суспільства, громадська думка та громадські інституції майже автоматично, без додаткових вказівок поверталися на круги своя. Так само, як встає російська лялька «ванька-встанька», варто лише відпустити руку, що утримує її в лежачому положенні. Або як падає на бік велосипед, щойно ви перестаєте крутити педалі»²¹.

Суттєвим елементом утвердження у військовій історіографії дискурсу сталінізму стала публікація мемуарів радянських воєначальників. При Головному політичному управлінні Радянської армії та Військово-морського флоту була створена спеціальна група, що займалася контролем пропонованих до видання спогадів вищого військового керівництва СРСР. З авторами та редакторами працювали відповідним чином, так, аби надати книгам ідеологічно

21. Арбатов Г. Затянувшееся выздоровление (1953–1985). Свидетельство современника. – Москва, 1991. – С. 149–150.

правильного звучання. Цензуроване видання мемуарів безпосередніх учасників подій, котрі надалі історики використовували в якості джерел, створювало химерну ситуацію – подвійного фальшування історії Другої світової війни.

Впадає у вічі, що у мемуарах високопоставлених авторів (Олександра Василевського, Георгія Жукова, Андрія Єрьоменка, Івана Конєва, Кирила Мерецькова, Костянтина Рокосовського та ін.) зовсім не згадувалися ті події чи факти, котрі могли б зруйнувати цілісність сталіністського дискурсу військової історії. До прикладу, у спогадах К. Мерецькова та К. Рокосовського не знайшлося місця на оповідь про перебування обох воєначальників в ув'язненні, зі спогадів І. Конєва редактори вилучили розділ про Смоленську битву, під час котрої 19-а армія під його командуванням опинилася в оточенні²². Масштабних змін зазнали мемуари Георгія Жукова²³. Водночас частина авторів без жодного примусу, добровільно змальовували війну відповідно до чинних ідеологем сталіністського дискурсу. Особливо апологетичним тоном щодо особи Й. Сталіна відзначалися мемуари генерала армії Сергія Штеменка²⁴ та авіаконструктора Олександра Яковлева²⁵.

Є свідчення, що маршали Семен Тимошенко та Родіон Малиновський відмовилися писати мемуари, оскільки не бажали пристосовувати їх до потреб партійної доцільності. Р. Малиновський написав лишень белетризовані спогади, котрі стосувалися його служби 1916–1919 рр. в російському експедиційному корпусі на території Франції²⁶.

Упродовж 1980-х рр. радянська історична наука переживала важку та системну кризу. Хоча протягом 1970-х – початку 1980-х рр. й

22. Раніше не публіковані спогади І. Конєва «У Смоленській битві», «Початок битви за Москву», «Калінінський фронт», «Зустрічі з Верховним головнокомандувачем» та ін. були видані друком лише 1991 р. як доповнення до чергового видання його мемуарів: Конєв І. Записки командующего фронтом. – Москва, 1991. Цензурні вилучення з першої публікації мемуарів К. Рокосовського так само були оприлюднені тільки в період перебудови. Див.: Рокоссовский К. К. Солдатский долг (купюры, пропуски, изъятия) // Военно-исторический журнал. (Москва). – 1989. – № 4. – С. 52–57; № 5. – С. 59–62; № 6. – С. 51–57.

23. Миркина А. Маршал пишет книгу: воспоминания о Г. К. Жукове // Огонек. (Москва). – 1988. – № 16. – С. 10–14, № 17. – С. 12–15, № 18. – С. 17–20, № 19. – С. 18–20. Головний редактор Видавництва АПН, що готувало книгу маршала, Вадим Комолов не приховував, що переписав не відповідні лінії партії фрагменти спогадів Г. Жукова. Зміни у тексті, за його словами, візували чиновники середньої ланки із відділу науки й видавничого сектора відділу пропаганди ЦК КПРС. Див.: Арбатов Г. Затянувшееся выздоровление (1953–1985). Свидетельство современника. – Москва, 1991. – С. 161–162.

24. Штеменко С. Генеральный штаб в годы войны. Кн. 1. – Москва, 1968; Кн. 2. – Москва, 1973.

25. Яковлев А. С. Цель жизни. – Москва, 1973.

26. Малиновский Р. Солдаты России. – Москва, 1969.

з'явилася друком значна кількість наукових публікацій з історії Другої світової війни, методологічно вони не відрізнялися від того, що було видано раніше. Радянська історіографія Другої світової війни продовжувала дотримуватися сталіністських схем, тиражуючи та примножуючи легенди й стереотипи.

Зміни почалися із приходом до влади в СРСР у березні 1985 р. Михайла Горбачова. Завдяки розгортанню політики «гласності» у суспільній свідомості значної частини мешканців СРСР відбулася переоцінка майже усіх догм та стереотипів, утверджених в часи комуністичної диктатури: «дружба радянських народів», «розквіт національних культур в СРСР», «економічна модель розвинутого соціалізму» тощо. Ідеологічний апарат поволі змушений був здати позиції, останньою барикадою прихильників комуністичної ідеології залишилася міфологія «Великої Вітчизняної війни». Характеризуючи ті події, сучасний російський історик, головний редактор громадсько-політичного часопису «Посев» Юрій Цурганов писав: «Наприкінці 1980-х років для радянських патріотів склалася винятково складна ситуація. Вона в чомусь нагадувала ту, в котрій опинилися герої їх легенди – «панфіловці». Політруку «панфіловців» приписують фразу: «Велика Росія, а відступати нікуди – позаду Москва». Наприкінці перебудови ідеологам радянського патріотизму також вже не було куди відступати – позаду була історія «Великої Вітчизняної»²⁷. За словами історика, цю «останню барикаду» прихильникам СРСР вдалося відстояти й згодом навіть використати як плацдарм для контратаки²⁸.

Спроби дати відповіді на складні питання історії Другої світової війни радянська історіографія спочатку робила неохоче й по-старому. Прикладом може бути видана 1985 р. книга «Велика Вітчизняна війна. Питання та відповіді», котра містила увесь набір агітпропівських штампів: «визвольний похід в Західну Україну та Західну Білорусію», «30 листопада 1939 р. не з вини Радянського Союзу почалася радянсько-фінська війна», «22 червня 1941 р. фашистська Німеччина, віроломно порушивши договір про ненапад, несподівано, без оголошення війни напала на Радянський Союз» та ін.²⁹ 13 серпня 1987 р. Політбюро ЦК КПРС прийняло рішення видати цілком нову монографічну працю «Історія Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1945 рр.», що мала б дати відповіді на запит

27. Цурганов Ю. Идея «Великой Отечественной». Основа советской мифологии наших дней // Правда Виктора Суворова-3. Восстанавливая историю Второй мировой / Сост. Д. Хмельницкий. – Москва, 2007. – С. 255.

28. Там само. – С. 256.

29. Великая Отечественная война. Вопросы и ответы / Сост. П. Н. Бобылев, С. В. Липицкий, М. Е. Монин, К. Р. Панкратов. – Москва, 1985.

суспільства на об'єктивне трактування історичних подій війни. Щоправда, підготувати це видання радянські військові історики так і не змогли.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. три круглі річниці важливих історичних подій дали поштовх до дискусії про потребу переоцінки офіційної радянської історіографії Другої світової війни. Цими датами були 50-річчя підписання пакту Молотова-Ріббентропа (серпень 1989 р.), 40-а річниця розстрілу органами НКВС полонених польських офіцерів в Катині (квітень 1990 р.) та 50-ліття початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр. (червень 1991 р.). Наближення кожної зі згаданих дат викликало численні пресові публікації, а оскільки комуністична партія на той момент вже втратила контроль над частиною засобів масової інформації, помітна частина цих публікацій містила невідомі раніше історичні факти та ставила складні питання, на котрі радянські історики не мали відповідей. У випадку річниць пакту Молотова-Ріббентропа та розстрілу в Катині існував суттєвий зовнішній фактор – необхідність висловити певну позицію на міжнародній арені.

Потужного удару сталіністському дискурсу у військово-історичній науці завдала публікація в Росії у грудні 1992 р. книги колишнього радянського військового розвідника Віктора Суворова (справжнє ім'я Володимир Різун)³⁰. Написана у публіцистичному, підкреслено полемічному стилі робота, незважаючи на цілу низку недоліків дослідницького інструментарію, викликала жваву суспільну дискусію. Головною тезою В. Суворова стало твердження про те, що Й. Сталін не мав намірів перешкоджати розгортанню світового збройного конфлікту, а навпаки, уклавши військово-політичний союз із А. Гітлером, хотів підштовхнути Німеччину до війни із західними демократіями. Метою радянського диктатора, на думку В. Суворова, було досягнути політичного домінування у виснаженій світовою війною Західній Європі. Реалізувати цей план Й. Сталін збирався несподівано напавши на Третій Райх у той момент, коли Німеччина, Франція та Велика Британія знекровлять себе у взаємній боротьбі. Таким чином, В. Суворов обґрунтовував тезу про співвідповідальність Кремля за розв'язання Другої світової війни.

Книга В. Суворова мобілізувала прихильників сталіністського дискурсу. Серед противників визнання відповідальності СРСР за розв'язування Другої світової війни опинилися відомі історики Віктор Анфілов, Андрій Мерцалов,

30. Суворов В. Ледокол. Кто начал Вторую мировую войну? – Москва, 1992. Згодом автор розгорнув свої ідеї в наступних публікаціях: Суворов В. День «М»: Когда началась Вторая мировая война? – Москва, 1993; Суворов В. Последняя республика: Почему Советский Союз проиграл Вторую мировую войну? – Москва, 1995; Суворов В. Очищение: Зачем Сталин обезглавил свою армию? – Москва, 1998; Суворов В. Самоубийство: Зачем Гитлер напал на Советский Союз? – Москва, 2000.

Людмила Мерцалова, Георгій Куманьов, Михайло Семіряга, Махмут Гарєєв, а також низка істориків-функціонерів: завідувач міжнародного відділу ЦК КПРС Валентин Фалін, директор Інституту загальної історії АН СРСР Олександр Чубарьян, директор Інституту військової історії Дмитро Волкогонов та ін. До професійних істориків долучилася й низка аматорів, що уважали своїм обов'язком дати відсіч «ідеологічній диверсії». Протягом 1992–2005 рр. у Росії вийшло близько десятка книг, спрямованих проти ідей Віктора Суворова³¹. Протягом наступного десятиліття з'явився ще понад десяток книг з «розвінчанням» ідей колишнього радянського розвідника³². Одним із найактивніших критиків В. Суворова став ізраїльський історик Габріель Городецький, на думку котрого ідеї колишнього радянського військового розвідника були вигідними «тим, хто хоче ослабити потепління політичного клімату, а в Німеччині – реабілітувати нацистський режим»³³.

Проте в Росії були й такі дослідники, котрі підтримали В. Суворова. Першим це зробив Михайло Мельтюхов, котрий 1996 р. опублікував велику статтю з аналізом висловлених колишнім розвідником ідей та головними аргументами його критиків³⁴. Висновок М. Мельтюхова був невтішний: «У військово-історичній літературі перегляд офіційної версії тільки почався, й поява «Криголама» Суворова, котрий запропонував нову концепцію, стало поштовхом для його прискорення. Разом з тим хід пов'язаної з книгою дискусії засвідчує факт неготовності вітчизняної історіографії до зміни традиційних підходів. Дискусія показала, наскільки слабкими є історіографічні розробки великого числа тем, наскільки

31. Полканов В. Д. «Ледокол» исследовательской неряшливости и отсебятины: Критический очерк. – Омск, 1996; Зайцев В. Возвращенная победа или антиледокол. – Москва, 2000; Помогайбо А. А. Псевдоисторик Суворов и загадки Второй мировой войны. – Москва, 2002; Грызун В. [колективний псевдонім Лоханкіна А. та Нуждіна М.] Как Виктор Суворов сочинял историю. – Москва, 2003; Исаев А. Антисуворов. Большая ложь маленького человечка. – Москва, 2004 та ін.

32. Исаев А. Антисуворов. Десять мифов Второй мировой. – Москва, 2006; Суворов В. [псевдонім] Ледокол-2. – Москва, 2006; Кадетов А. Выстрел по «Ледоколу». Как Виктор Суворов предавал «Аквариум». – Москва, 2007; Бугаев А. День «N». Неправда Виктора Суворова. – Москва, 2007; Неправда Виктора Суворова. Военно-исторический сборник / Сост. Г. Пернавский. – Москва, 2007; Неправда Виктора Суворова-2. Военно-исторический сборник / Сост. Г. Пернавский. – Москва, 2008; Веселов В. Новый анти-Суворов. – Москва, 2009; Веселов А., Бугаев А. Новейший Антисуворов. – Москва, 2009; Верхотуров Д. Виктор Суворов врёт! Потопить ледокол. – Москва, 2013 та ін.

33. Городецкий Г. Миф «Ледокола» / Пер. с англ. – Москва, 1995; Городецкий Г. Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз / Пер. с англ. – Москва, 1999.

34. Мельтюхов М. Современная историография и полемика вокруг книги В. Суворова «Ледокол» // Советская историография / Сборник статей. – Москва, 1996. – С. 488–521.

великою є потреба в масштабному проблемному вивченні цих питань». У 2000 р. М. Мельтюхов видав монографію «Втрачений шанс Сталіна», в котрій підтримав головні постулати «Криголаму» В. Суворова³⁵. Відомий дослідник Другої світової війни Олександр Гогун відзначив, що публікація 2000 р. першого видання книги Михайла Мельтюхова «Втрачений шанс Сталіна» практично не викликала жодної фахової дискусії, з автором ніхто не сперечався, хоча історик повторив практично повністю головні тези В. Суворова³⁶. Це було особливо дивним на тлі справжнього цькування автора «Криголама», котре саме набирало силу.

Двома іншими головними прихильниками ідей В. Суворова стали професор Академії військових наук Валерій Данилов³⁷ та провідний науковий співробітник Інституту російської історії РАН Володимир Невежин³⁸. Моральну підтримку позиції В. Суворова висловив знаний історик Юрій Фельштинський³⁹, який, однак, не займався фахово військовою історією. Історико-публіцистичну працю, що повторювала схему В. Суворова опублікував 1994 р. Санкт-петербурзький письменник Ігор Буніч⁴⁰. У 2000-х роках коло прихильників В. Суворова поповнилося Дмитрієм Хмельницьким, Іриною Павловою, Кейстутом Закорецьким та низкою інших дослідників. Серед зарубіжних учених на підтримку В. Суворова, висловлювалися австрійський філософ та соціолог Ернст Топіч, німецькі історики Вернер Мазер та Йоахім Гоффман, американські дослідники Річард Раак та Альберт Вікс⁴¹.

35. Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941 гг. (документы, факты, суждения). – Москва, 2000. У третьому виданні своєї книги, що вийшло 2008 р., автор зробив суттєві уточнення, а також врахував новіші наукові публікації 2000–2007 рр.

36. Гогун А. Две книги о сталинских войнах // Правда Виктора Суворова. Переписывая историю Второй мировой / Сост. Д. Хмельницкий. – Москва, 2006. – С. 167.

37. Danilov V. Hat der Generalstab der Roten Armee einen Präventivschlag gegen Deutschland vorbereitet? // Österreichische Militärische Zeitschrift. (Wien). – 1993. – №1. – S. 41–51; Данилов Ю. Сталинская стратегия начала войны: планы и реальность // Отечественная история (Москва). – 1995. – № 3. – С. 33–44.

38. Невежин В. Синдром наступательной войны. Советская пропаганда в преддверии «священных боев». – Москва, 1997.

39. Фельштинский Ю. Десять лет спустя. Историческая концепция Виктора Суворова // Правда Виктора Суворова. Переписывая историю Второй мировой / Сост. Д. Хмельницкий. – Москва, 2006. – С. 155–165.

40. Буніч І. Операція «Гроза», или Ошибка в третьем знаке. Историческая хроника. Кн. 1–2. – Санкт-Петербург, 1994.

41. Topitsch E. Stalins Krieg. Moskaus Griff nach der Weltherrschaft. – Herford, 1985; Maser W. Der Wortbruch. Hitler, Stalin und der Zweite Weltkrieg. – München, 1999; Hoffmann J. Stalins Vernichtungskrieg. 1941–1945. – München, 1999; Raack R. C. Stalin's Plans of the

Можемо ствердити, що відхід від «класичного» сталінізму й поступове формування дискурсу неосталінізму в російській історіографії розпочалося в 1990-х рр. саме у ході публічної дискусії навколо книг В. Суворова. Неосталінізм став результатом спроб пристосувати основні ідеологеми сталінських часів до нових політичних умов. Не маючи змоги далі обстоювати старі тези радянської історичної науки, противники В. Суворова почали шукати такі форми та методи, котрі б дали можливість виправдовувати сталінську політику напередодні та під час Другої світової війни. Відмовившись від марксизму як ідеологічної та історіософської основи своїх праць, адепти неосталіністського дискурсу почали педалювати тезу про те, що Радянський Союз вже на початку 1930-х рр. став «нормальною» державою, зовнішня політика котрої визначалася зовсім не ідеологією, а прагматичним розумінням національних інтересів (гарантування безпеки держави, формування приязного міжнародного оточення, курсу на зміцнення економічної, політичної, військової потуги країни).

На відміну від радянського періоду, коли істориків виховували в дусі строгого виконання принципів партійності та дотримання класового підходу, у 1990-х рр. значна частина російських дослідників почала добровільно демонструвати гірші зразки самоцензури, зумовленої хибно зрозумілими національними інтересами. Варто відзначити, що у ході дискусії зі схемами В. Суворова майже усі історики старшого покоління «зійшли з дистанції», поступившись місцем неосталіністам молодшого покоління. Проте, за словами відомого німецького історика Вернера Мазера, в середині 1990-х рр. сталінізм в російській історіографії Другої світової війни ніколи не припиняв свого існування, причому не лише у підпільній, але й цілком відкритій формах⁴².

Цікавим фактом став перехід деяких істориків із табору прихильників В. Суворова до його критиків. Так сталося, наприклад, з М. Мельтюховим⁴³. Цікаву роль у дискусії навколо планів сталінської війни проти Німеччини зіграв консультант історико-архівного та військово-меморіального центру Генерального штабу генерал-полковник Юрій Горьков, котрий навесні 1992 р. оприлюднив повний текст важливого архівного документу («Міркування щодо плану стратегічного розгортання сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною та її союзниками»), що стосувався

WWII // Journal of Contemporary History. – April 1991. – № 26. – P. 215–227; Weeks A. L. Stalin's Other War: Soviet Grand Strategy. 1939–1941. – New York, 2002.

42. Maser W. Hitler i Stalin. Fałszerstwo, wymysł, prawda / Przekł. B. Giblak. Wrocław, 2010. – S. 238.

43. Мельтюхов М. Главная ложь Виктора Суворова // Неправда Виктора Суворова-2. Военно-исторический сборник / Сост. Г. Пернавский. – Москва, 2008. – С. 5–85.

планів радянського військового командування й підтверджував тези В. Суворова⁴⁴. Проте вже через чотири роки генерал опублікував у «Військово-історичному журналі» серію статей під спільним заголовком «Кінець глобальної брехні», в котрій, ґрунтуючись на першопублікації п'яти планів прикриття, мобілізації та розгортання військ у західних військових округах СРСР, критикував прихильників ідей В. Суворова. Спираючись на архівні документи, Ю. Горьков спробував розвинути тезу про існування в СРСР плану «оборонної», а не «наступальної» війни⁴⁵.

Дивовижна метаморфоза відбулася в плані висвітлення у російському публічному просторі розстрілу органами НКВС польських військовополонених у Катині. Після піввікового мовчання та заперечення цього злочину 13 квітня 1990 р. радянська сторона передала представникам Польщі списки розстріляних із таборів у Козельську, Осташкові та Старобельську. 14 жовтня 1992 р. головний архівіст Росії Рудольф Піхоя за дорученням президента Бориса Єльцина передав польській стороні копії документів Політбюро ЦК КПРС з рішенням про розстріл польських полонених. Тим самим Росія офіційно визнала факт розстрілу. Упродовж 1990–1991 рр. у Росії вийшли збірка досліджень, а також окрема монографія, присвячена цим подіям⁴⁶. Автори, представлені в обох виданнях (Валентина Парсаданова, Наталія Лебедева, Юрій Зоря, Володимир Абарінов та ін.), не мали сумнівів, що розстріл поляків у Катині здійснили більшовики, й що вчинене є серйозним військовим злочином. П'ятнадцять років опісля історія розстрілу в Катині для неосталіністів вже не виглядає настільки очевидною. Ситуація є винятково химерною, оскільки поряд із ретельними з дослідницької точки зору працями російських істориків, які підтверджують відповідальність за злочин вищого радянського керівництва⁴⁷, в суспільному дискурсі сучасної Росії присутні багато публікацій, що, претендуючи на науковість, пропаяють сталінську тезу про те, що поляків у Катині розстріляли нацисти⁴⁸.

44. Горьков Ю. Готовил ли Сталин упреждающий удар против Гитлера в 1941 г.? // Новая и новейшая история. (Москва). – 1993. – № 3. – С. 29–45.

45. Горьков Ю. А., Семин Ю. Н. Конец глобальной лжи // Военно-исторический журнал. (Москва). – 1996. – № 2. – С. 2–15, № 3. – С. 7–17, № 5. – С. 2–15, № 6. – С. 2–7.

46. Катынская драма: Козельск, Старобельск, Осташков: судьба интернированных польских военнопленных / Сост. и общая ред. О. В. Яснова. – Москва, 1991; Абарінов В. К. Катынский лабиринт. – Москва, 1991.

47. Лебедева Н., Петросова Н., Вошинский Б., Матерский В. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы / Под ред. Р. Пихои, А. Гейштора, отв. ред. Г. Резниченко. – Москва, 1999; Яжборовская И., Яблоков А., Парсаданова В. Катынский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях. – Москва, 2009.

48. Косолапов Р. И., Першин В. Е., Рыченков С. Ю., Сахаров В. А. Немцы в Катыни. Документы о расстреле польских военнопленных осенью 1941 года / Отв. за вып.

Найвідомішим борцем у Росії проти «катинської брехні» є головний редактор газети «Дуель», інженер-металург за фахом Юрій Мухін, що видав дві книги, присвячені цьому питанню⁴⁹. Рівень дискусії, запропонований металургом-істориком, демонструє цитата з його публікації: «Після війни для польських шляхетських вироdkів, котрі вешталися за кордоном й за дрібні подачки були ладні на що завгодно, Катинська справа стала єдиним виправданням того, чому вони не воювали проти німців у Другій світовій війні й чому вони паскудять Польщі й після її завершення»⁵⁰.

Помітна активізація прихильників неосталіністського дискурсу почалася 2005 р., що вочевидь слід пов'язувати з подіями Помаранчевої революції в Україні та подальших процесів відновлення історичної пам'яті в нашій державі. Активними промоутерами дискурсу неосталінізму в сучасній російській історіографії Другої світової війни є Олександр Дюков, Олексій Ісаєв, Борис Кавалерчик, Григорій Пернавський, Ігор Пихалов та ін.

Основні складові дискурсу неосталінізму в сучасній російській історіографії Другої світової війни виглядають наступним чином:

Радянський Союз не несе жодної відповідальності за розв'язання Другої світової війни. СРСР у вересні 1939 р. не був союзником Німеччини й не допомагав німцям знищити Польську державу. Червона армія увійшла на територію Польської держави лише після того, як та прогнала війну а її державний апарат зазнав колапсу⁵¹.

С. А. Ложкин. – Москва, 2010; Материалы «круглого стола» по теме «Катынская трагедия: правовые и политические аспекты», проведенного 19 апреля 2010 года в Государственной Думе федерального собрания Российской Федерации / Сост. В. И. Илюхин. – Москва, 2010; Галицкий В. Судьба военнопленных и интернированных поляков в СССР (1939–1951 гг.) // Обозреватель-Observer. Научно-аналитический журнал. (Москва). – 2011. – № 1. – С. 101–115; Прудникова Е., Чигирин И. Катынь. Ложь, ставшая историей. – Москва, 2011; Баранец В. Известный историк Юрий Жуков: расстрелы в Катыни – сомнения остаются // Комсомольская правда. (Москва). – 2011. – 29 марта.

49. Мухин Ю. Катынский детектив. – 1995; Мухин Ю. Антироссийская подлость. – 2003.

50. Цит. за: Цурганов Ю. Как читать постсоветских историков? // Правда Виктора Суворова-2. Восстанавливая историю Второй мировой / Сост. Д. Хмельницкий. – Москва, 2007. – С. 226.

51. Орлов А. Сталин в преддверии войны. – Москва, 2000; Бухарин С., Ракитнянский Н. Россия и Польша. Опыт политико-психологического исследования феномена лимитрофизации. – Москва, 2001; Свищев В. Н. Начало Великой Отечественной войны. Т. 1. Подготовка Германии и СССР к войне. – Москва, 2003; Дюков А. Пакт Молотова-Риббентропа в вопросах и ответах. – Москва, 2009; Усовский А. Как Черчилль развязал Вторую мировую. Главный виновник войны. – Москва, 2012; Усовский А. «Пушечное мясо» Черчилля. – Москва, 2012; Чубарьян А. Канун трагедии. Сталин и международный кризис: сентябрь 1939 – июнь 1941 года. – Москва, 2012.

Окупація держав Балтії 1940 р. не була актом агресії. Так само агресією не був й напад на Фінляндію та «зимова війна» 1939–1940 рр. Усі ці дії були виправдані антирадянською політикою згаданих країн та геополітичними потребами зміцнення безпеки СРСР⁵².

Жодних планів і намірів вести наступальну війну проти Німеччини радянське керівництво в 1941 р. не мало⁵³.

Колосальні втрати початкового періоду німецько-радянської війни спричинені технічним відставанням СРСР та несподіваним неспровокованим нападом Німеччини⁵⁴.

Значну частину відповідальності за великі людські та матеріальні втрати СРСР в роки війни несуть західні союзники, котрі невинувато довго затягували з відкриттям другого фронту. Військово-технічна допомога західних союзників СРСР була несуттєвою. Натомість нацистська Німеччина активно користувалася ресурсами та промисловим потенціалом «усієї Європи»⁵⁵.

52. Крысин М. Прибалтика между Сталиным и Гитлером. – Москва, 2004; Черниченко С. Об «оккупации» Прибалтики и нарушении прав русскоязычного населения // Международная жизнь. (Москва). – 2004. – № 7–8. – С. 212–225; Емельянов Ю. Прибалтика. Почему они не любят бронзового солдата? – Москва, 2007; Дюков А. Милость к падшим: Советские репрессии против нацистских пособников в Прибалтике. – Москва, 2009; Ковалев С. СССР и Прибалтика: нейтралитет и договоры о взаимопомощи 1939 года // Военно-исторический журнал. (Москва). – 2011. – № 8. – С. 33–37; Ковалев С. СССР и Прибалтика: Реализация договоров о взаимопомощи в 1939–1940 гг. // Военно-исторический журнал. (Москва). – 2011. – № 11. – С. 8–14; Дюков А. Протекторат «Литва». Тайное сотрудничество с нацистами и нереализованный сценарий утраты литовской независимости. – Москва, 2013.

53. Гареев М. А. Готовил ли Советский Союз упреждающее нападение на Германию в 1941 году? // Война и политика, 1939–1941 / Отв. ред. А. О. Чубарьян. – Москва, 1999. – С. 270–279; Волков В. К. Призрак и реальность «Барбароссы» в политике Сталина (весна-лето 1941 г.) // Вопросы истории. (Москва). – 2003. – № 6. – С. 31–58; Вишлѐв О. В. Накануне 22 июня 1941 года: Документальные очерки. – Москва, 2001; Дюков А. Великая оболганная война. – Москва, 2005; Усовский А. Кто натравил Гитлера на СССР. Подстрекатели «Барбароссы». – Москва, 2012; Козинкин О. Мифы и откровенная ложь о русской истории, сфабрикованная нашими врагами. – Москва, 2012.

54. Исаев А. От Дубно до Ростова. – Москва, 2004; Исаев А. Бои на Украине. – Москва, 2004; Трагедия 1941 года. Причины катастрофы. Сборник / Ред.-сост. Г. Пернавский. – Москва, 2008; Мартиросян А. Б. 200 мифов о Великой Отечественной войне. Трагедия 1941 года. – Москва, 2008; Исаев А. Неизвестный 1941. Остановленный блицкриг. – Москва, 2010; Лопуховский Л., Кавалерчик Б. Июнь. 1941 год. Запрограммированное поражение. – Москва, 2010; Исаев А. Великая Отечественная альтернатива. 1941 в сослагательном наклонении. – Москва, 2011; Козинкин О. Кто проспал начало войны? – Москва, 2012.

55. Фалин В. М. Второй фронт. Антигитлеровская коалиция: конфликт интересов. – Москва, 2000; Орлов А. С. За кулисами второго фронта. – Москва, 2001; Мальков В. П. Второй фронт в

Сталін – передбачливий та ефективний лідер з державницьким мисленням. Усі передвоєнні репресії, голод 1932–1933 рр. та інші руйнівні наслідки індустріалізації та колективізації були виправданими, оскільки створили матеріально-технічну та соціально-політичну базу для перемоги над Німеччиною⁵⁶.

Сталін – великий полководець. Упродовж 1941–1945 рр. він здійснював вирішальний вплив на хід війни, займався стратегічним плануванням бойових операцій. Прийняті ним у цей період рішення були доцільними та виправданими, невдачі Червоної армії пояснюються поганою реалізацією сталінських планів⁵⁷.

Німецько-радянська війна – національна війна росіян проти німців чи – як варіант – радянського народу проти загарбників. Усі, хто не підпорядковувався єдиному командуванню в Кремлі, – зрадники та вороги⁵⁸.

Людські втрати у війні були адекватними масштабам збройного протистояння й приблизно відповідають втратам головного противника СРСР – Німеччини⁵⁹.

Однією з головних підстав формування дискурсу неосталінізму в російській військовій історіографії стала закритість архівів, що не дозволяє працювати над спеціальними дослідженнями конкретних проблем. А це, своєю чергою, не дає можливості підготувати якісні узагальнюючі праці.

1942 году? // Россия и современный мир. (Москва). – 2003. – № 3. – С. 98–111; Падерин А. А. Проблема открытия Второго фронта в Европе: взгляд спустя 70 лет // Вестник Московского государственного института международных отношений. (Москва). – 2014. – С. 58–68.

56. Емельянов Ю. В. Сталин. На вершине власти. – Москва, 2002; Емельянов Ю. В. Сталин перед судом пигмеев. – Москва, 2008; Балаян Л. Сталин – отец народа. – Москва, 2010; Бессонов Б. Сталин. Вождь оклеветанной эпохи. – Ростов-на-Дону, 2010; Мухин Ю., Гловер Ф., Голенков А. Оболганный Сталин. – Москва, 2010; Пыхалов И. Великий оболганный вождь. Ложь и правда о Сталине. – Москва, 2010; Жуков Ю. Настольная книга сталиниста. – Москва, 2012; Романенко К. К. Спасительный 1937-й. Как закалялся СССР. – Москва, 2012; Оршаков М. Гений Сталин. Титан XX века. – Москва, 2013.

57. Антипенко Л. Г. Ум и воля полководца (Сталин в области пограничных явлений). – Москва, 1999; Соловьев Б. Г., Суходеев В. В. Полководец Сталин. – Москва, 2003; Суходеев В. Сталин. Военный гений. – Москва, 2005; Романенко К. Великая война Сталина. Триумф Верховного Главнокомандующего. – Москва, 2008; Суходеев В. За Сталина! Стратег Великой Победы. – Москва, 2009; Мухин Ю. Великий главнокомандующий И. В. Сталин. – Москва, 2010; Оршаков М. Сталин-победитель. Священная война Вождя. – Москва, 2010.

58. Дюков А. За что стражались советские люди. «Русский не должен умереть». – Москва, 2007; Дюков А., Макеев Д., Пыхалов И., Россов О., Петров И., Асмолов К., Мендкович Н. Великая оболганная война-2. Нам не за что каяться! Сборник / Ред.-сост. А. Дюков. – Москва, 2008.

59. Пыхалов И., Лопуховский Л., Земсков В., Ивлев И., Кавалерчик Б. «Умылись кровью»? Ложь и правда о потерях в Великой Отечественной войне. – Москва, 2012.

Оскільки джерела удоступнюються дослідникам дозовано, адміністративний апарат має реальну можливість впливати на зміст та напрямки наукових студій. Ще одним наслідком закритості архівів стала у сучасній Росії популярність напіваматорських праць, автори котрих обстоюють найбільш неймовірні концепції та ідеї, абсолютно не спираючись на первинні джерела. Книги такого ґатунку можуть викликати широкий читацький інтерес тільки через відсутність фахових досліджень аналогічної тематики.

Методологія значної частини російських дослідників передбачає висвітлення саме тієї інтерпретації подій, яка закладена в джерелах. Результатом такого стану речей є псевдонаукове відтворення ідеології, закладеної в самій логіці використаних джерельних документів. Прикладом може бути некритичне висвітлення складних подій середини ХХ ст. на основі партійно-державних документів чи пресових публікацій пропагандистського ґатунку сталінських часів. Таким чином, прихильники неосталіністського дискурсу, довільно трактуючи та змішуючи первинні та вторинні джерела, приховують ідеологічну заданість, що криється у використаних документах. Є підстави uważати, що ця відсутність джерелознавчої критики є свідомим елементом інструментарію істориків-неосталіністів.

Іншою характерною особливістю неосталіністського дискурсу є замовчування незручних питань, тих подій минулого, котрі неможливо вкласти у обрану авторами схему (співпраця між нацистами та комуністами 1939–1941 рр., військові злочини учинені Червоною армією, тощо). Усе, що суперечить концепції автора оголошується неістотним або ігнорується. Цей метод маніпуляції історичними відомостями добре вкладається у постмодерну релятивізацію історичних процесів та відмову сприймати факти як об'єктивні докази. Оголошуючи рівновартісними непорівнювальні явища та процеси, заявляючи, що важить не стільки факт, як його інтерпретація, автори-неосталіністи суттєво деформують картину історичного минулого.

Історики-неосталіністи нездатні до ведення наукової дискусії, рівно ж як й до сприйняття наукової критики. Це може свідчити про певний комплекс месіанства, уявлення про виконання важливої патріотичної чи навіть цивілізаційної функції, котрі не передбачають звичайних стандартних у науковому середовищі форм версифікації постулатів і висновків. Така ситуація, до певної міри, є наслідком особливого ставлення неосталіністів до ідеї «Великої Вітчизняної війни» як сакрального явища, котре не підлягає переосмисленню. У російському суспільстві свідомо формується уявлення про те, що будь-який замах на офіційно прийняту схему Другої світової війни є не чим іншим, як профанацією священних понять, образою пам'яті загиблих та зрадою національних інтересів країни. Неосталіністський дискурс

Великої Вітчизняної війни, таким чином, намагаються зробити важливим елементом національної самосвідомості сучасного росіянина, складником свого роду квазірелігійного світовідчуття.

Спираючись на неосталіністську оцінку подій Другої світової війни, прихильники таких ідей виправдовують злочинні дії більшовиків у період 1920-х – 1930-х рр. Більше того, лунають заяви, що саме такі дії та методи комуністичного режиму й забезпечили майбутню перемогу над Німеччиною. Перемога у війні, відповідно до неосталіністської схеми історії, є тим критерієм істинності, який свідчить про правильність тоталітарного шляху розвитку радянського суспільства у ХХ ст.

Головну роль у формуванні та утвердженні дискурсу неосталінізму в російській історіографії відіграє утверджена в сучасній Росії авторитарна система влади. Дискурс неосталінізму виконує насамперед виховну роль щодо загалу населення Російської Федерації. Водночас активізацію цього дискурсу останніми роками можна пов'язувати з процесами, що відбуваються в українській історичній науці та в Україні загалом. Неосталінізм є своєрідною «відповіддю» на демократизацію та формування громадянського суспільства у нашій державі, важливим елементом, а водночас й інструментом поширення «руського мира». Таким чином, маємо усі підстави заявляти, що суттєву частину відповідальності за погіршення українсько-російських відносин останніх років несуть автори історичних праць, що були підготовлені у парадигмі неосталінізму.

УДК 94(477.8) «1941»

Наталія Ніколаєва

Репресії підозрілих радянській владі київських викладачів одразу після початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р.

У статті йдеться про репресії, які були проведені чекістами в м. Києві одразу після початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. Проаналізовано архівні кримінальні справи на заарештованих викладачів і науковців Н. Калачевську, Г. Александренка та інших, виявлені в архівах НКВД-КГБ УРСР.

Ключові слова: НКВД, Друга світова війна, німецько-радянська війна, арешти, репресії, чекісти, викладачі.

Nikolaeva N. Kyiv lecturers, suspected by Soviet power, repression right after the beginning the German-Soviet War on 22 June, 1941. Political repressions in Kyiv after the beginning of German-Soviet war in Jun 1941 are analyzed in this article. Author analyzed archival criminal cases from KGB archives against teachers and science workers N. Kalachevska, G. Aleksandrenko and the others.

Key words: NKVD, Second World War, German-Soviet war, arrests, repressions, teachers.

Особливе місце у історії політичних репресій проти викладачів Київського державного університету (КДУ) займають ті репресії, які були проведені чекістами після початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р.

Арешти викладачів були здійснені в перші ж дні після нападу німців, що свідчить про наявність в системі НКВС-НКДБ УРСР обліків щодо «неблагонадійних» осіб. Очевидно, що радянська влада намагалася убезпечити себе від своїх же громадян, яких підозрювала у симпатіях до німців.

На жаль, поки що інформація про те, як проводилася робота зі створення таких обліків, а також дані про всіх заарештованих викладачів – уривчаста і неповна.

В архівах НКВС-КДБ на сьогодні вдалося виявити декілька характерних прикладів, які добре ілюструють арешти київських викладачів після початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. і які варто розглянути детальніше.

Актуальність цієї теми полягає в тому, що вона досі була маловивченою і про неї небагато інформації у наукових публікаціях.

Завданням цієї публікації є проаналізувати причини та обставини арештів київських викладачів, проведених одразу після початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р.

Наукова новизна цього дослідження полягає в тому, що в ньому до наукового обігу вводяться раніше маловідомі документи спецслужб СРСР, в першу чергу – матеріали архівних кримінальних справ на репресованих київських викладачів.

Історіографія питання вкрай обмежена. На цю тему і досі вкрай мало публікацій.

Прикладом того, як радянська влада заарештовувала підозрілих їй київських викладачів після початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р., можуть бути долі Калачевської Наталії Володимирівни, Александренка Гліба Васильовича, Марченка Михайла Івановича, Кримського Агатангела Юхимовича.

Зупинимось на цьому детальніше.

Калачевська Наталія Володимирівна

Однією із заарештованих 22.06.1941 р. викладачів КДУ, запідозрених у «антирадянській агітації» та «антирадянських настроях», була Калачевська Наталія Володимирівна. Вона народилася у 1900 році в с. Гучин Чернігівської губернії (нині – Чернігівська область). У 1941 р. жила у м. Києві, на вул. Ворошилова (нині – Ярославів Вал), б. 14, кв. 42. За національністю – росіянка, громадянка СРСР. Була безпартійною. Мала вищу освіту. Її батько в царські часи був адвокатом, помер в 1921 р., мати – Калачевська Клавдія Степанівна, 1883 р. н., працювала в туберкульозному інституті завідувачем бібліотеки. Перший чоловік – Фойницький, з яким вона розлучилась ще в 1921 р. Другий чоловік – Шапоровський, помер в 1933 р. в м. Москві. Син – Шапоровський Володимир Георгійович – народився в 1924 р., вчився у середній школі № 98 в м. Києві. Був у неї також прийомний брат – Дудка Ісак Іванович, колишній льотчик і офіцер царської та врангелівської армій. В 1939 р. був заарештований НКВС УРСР за т. зв. «контрреволюційну діяльність» і висланий в область Комі на 6 років.

На момент початку радянсько-німецької війни у червні 1941 р. Н. Калачевська працювала старшим викладачем англійської мови на факультеті західних мов та літератури у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Також була секретарем вченої ради факультету західних мов і літератури КДУ, а ще працювала в Науково-дослідному інституті мовознавства при Академії наук УРСР над складанням англо-українського словника. На момент арешту вона мала практично готову наукову роботу – кандидатську дисертацію, яка була майже готова до публічного захисту¹.

1. Ця біографічна інформація міститься в офіційній анкеті заарештованої, складеній

За що ж чекісти заарештували Н. Калачевську? Уявлення про це дають матеріали архівної кримінальної справи № 37329-фп на викладачку, яка зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ).

22 червня 1941 р., тобто в день нападу Німеччини на СРСР, керівництвом НКДБ УРСР було підписано ордер № 41 на арешт Калачевської Н. В.² Поза всяким сумнівом, той факт, що ордер був підписаний у перший же день війни, свідчить про наявність в НКВС-НКДБ УРСР компрометуючих матеріалів на Н. Калачевську, а також на інших запідозрених у «антирадянських настроях». Це і не дивно: перед війною чекісти уважно відстежували настрої населення і відмічали для себе «неблагонадійних». Скоріше за все, існували окремі списки на осіб, запідозрених у антирадянській діяльності або вплиманих на антирадянських висловах. Із початком війни «неблагонадійні» люди одразу ж, з першого дня війни, заарештовувалися.

23 червня 1941 р. співробітник НКДБ УРСР Григорович на підставі ордеру № 41 НКДБ УРСР від 22.06.1941 р. в присутності двірника Оленича Івана Мойсейовича та свідка Лихоцької Любові Андріївни провів обшук в квартирі Н. Калачевської. Під час обшуку було вилучено паспорт № ЄК609336 і інші документи. Обшук проводився вночі, якщо вірити протоколу – з 02.00 до 03.00³.

28 червня 1941 р. старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов розглянув матеріали на Калачевську Н. В. Він встановив, що на початку 1920-х рр. Калачевська Н. В. працювала в АРА (американській організації допомоги), а ще вирішив, начебто вона надавала активну допомогу та підтримку «контрреволюційній організації» (Центр дії, 1923 р.) шляхом видачі її членам посилок, отриманих від АРА. Крім того, чекістам було відомо, що перший чоловік Калачевської – Фойницький – був офіцером білої армії, а в 1924–1925 рр. був заарештований за «контрреволюційну діяльність» та засуджений. Н. Калачевська також надавала допомогу та підтримувала письмовий зв'язок із засудженим за «контрреволюційну діяльність» Дудкою Ісаком Івановичем. На думку чекістів, Н. Калачевська була «противником існуючого ладу, проводила антирадянську агітацію та брехала про керівників комуністичної партії та радянського уряду». Послідовникам Ф. Дзержинського ввижалося, буцімто в усіх своїх висловлюваннях вона проявляла інтерес до політики Англії, заявляла, що вона готова надати допомогу Англії і без

22.06.1941 р. слідчим Аносовим, а також з протоколу допиту заарештованої і її листа з проханням про реабілітацію.

2. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 37329-фп., арк. 3.

3. Там само, арк. 4.

коливань пішла би воювати проти радянської влади. Всього цього було більш ніж достатньо, як на ті часи, для арешту. Тому Аносов, керуючись ст. 143, 145 та 156 КПК УРСР, постановив Калачевську Наталію Володимирівну арештувати та притягнути до кримінальної відповідальності за ст. 54-10 КК УРСР⁴. Цю постанову затвердив народний комісар державної безпеки УРСР Мешик (підписав один з його заступників – Дроздецький), арешт санкціонував прокурор УРСР.

В той же день, 28 червня 1941 р., старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов виніс постанову про обрання міри запобігання для Н. Калачевської. Зважаючи на те, що її підозрювали у антирадянській діяльності і що, перебуваючи на волі, вона могла уникнути суду та слідства і втекти, Аносов вирішив обрати мірою запобігання для Н. Калачевської утримання під вартою, про що оголосив їй підпис. З постановою погодився начальник слідчої частини НКДБ УРСР Сагін (підписав його заступник). Цю постанову затвердив народний комісар державної безпеки УРСР Мешик (підписав один з його заступників – Дроздецький), арешт санкціонував прокурор УРСР⁵.

29 червня 1941 р. старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов виніс постанову про прийняття матеріалів з обвинувачення Н. Калачевської у слідче провадження і приступити до проведення слідства. Він зазначив, що Н. Калачевська була противником існуючого устрою, проводила систематичну антирадянську агітацію і брехала на керівників комуністичної партії та радянської держави, підтримувала активний письмовий зв'язок із засудженим за т. зв. «контрреволюційну діяльність» Дудкою І. І. Постанову затвердив начальник слідчої частини НКДБ УРСР Сагін (підписав його заступник)⁶.

У зв'язку з наступом німців влітку 1941 р. частина київських в'язнів була етапована вглиб СРСР. 5 серпня 1941 р. у заарештованій було знято відбитки пальців (дактилоскопія). Судячи з матеріалів справи, це відбулося вже у Новосибірській тюрмі⁷.

Перший і єдиний допит Н. Калачевської датований 22 липня 1941 р. Його провів той самий старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов. Для початку він розпитував Н. Калачевську про її трудову діяльність. Заарештована розповіла, що з січня до липня 1919 р. працювала в м. Києві кур'єром соцзабезпечення. В жовтні 1919 р. разом з батьками виїхала в Крим, в м. Феодосію, де займалась

4. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 37329-фп., арк. 1.

5. Там само, арк. 2.

6. Там само, арк. 8.

7. Там само, арк. 9.

приватними уроками (викладанням французької та англійської мов), і так до серпня 1920 р. У лютому 1920 р. вийшла заміж за офіцера врангелівської армії Фойницького Олександра Миколайовича, з яким жила до кінця квітня 1921 р. Після приїзду до Києва в квітні 1921 р. з чоловіком розійшлася. У 1922 р. Н. Калачевська поступила на роботу в американську організацію допомоги – АРА у якості конторниці. В її обов'язки входило перевіряти документацію і оформлювати її. Там вона працювала до червня 1923 р., тобто до часу завершення роботи цієї організації.

З вересня 1923 р. до 1926 р. Н. Калачевська навчалася в КІНО (Київському інституті народної освіти). У березні 1923 р. одружилася вдруге і жила разом з чоловіком – Шапоровським. З червня 1926 р. до вересня 1927 р. працювала на семінарах підвищеного типу (підготовка до аспірантури). Навчальний рік 1926–1927 рр. відбувала стаж в 52-й київській школі, викладала російську мову. З вересня 1928 р. до вересня 1931 р. Н. Калачевська працювала аспірантом при Інституті мовознавства (мабуть, в АН УРСР). З 1931 до 1934 рр. працювала доцентом російської мови в Київському державному університеті, після чого наказом народного комісара освіти УСРР Затонського була знята з зазначеної посади. Скоріше за все, і тут не обійшлося без обвинувачень у «темному політичному минулому», так при-
таманних радянській освітній системі 1930-х рр.

З липня 1934 р. до липня 1939 р. Н. Калачевська працювала бібліотекарем Київської обласної медичної бібліотеки. Одночасно з 15 вересня 1938 р. знову стала працювати викладачем англійської мови в Київському державному університеті, де і викладала до дня арешту.

Далі слідчий запитав, чи пам'ятає Н. Калачевська когось з часів роботи в АРА, хто систематично отримував посилки. Допитувана відповіла, що не пам'ятає, але назвала зі своїх знайомих кілька людей, які кілька разів отримували посилки. Серед них була Виноградова Варвара Володимирівна, два брати якої жили за кордоном. Згодом її було засуджено на процесі «центру дії». Слідчий поцікавився, чи було відомо Н. Калачевській про перебування Виноградової в «контрреволюційній організації», заарештована відповіла, що ні. Також Н. Калачевська знала квартиранта Виноградової – Мухіна Андрія Петровича, якого згодом з подачі чекістів також засудили на процесі «центру дії»⁸.

Далі слідчий запитав, чи заарештовували батька Н. Калачевської органи ЧК. Вона відповіла, що арештовували двічі. Він уперше був арештований Київським ЧК в червні-липні 1919 р. за підозрою в участі в кадетській партії, але наступного ж дня був звільнений. Вдруге він був заарештований особливим відділом в м. Ялті в листопаді 1920 р. У лютому

8. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 37329-фп., арк. 11–18 (весь протокол допиту).

1921 р. він був висланий з м. Ялти, по дорозі захворів на тиф і помер у лікарні м. Мелітополя в травні 1921 р.

Слідчий і далі наполегливо цікавився, хто ще з родичів Н. Калачевської був заарештований органами НКВС. Жінка відповіла, що під арештом знаходився її прийомний брат Дудко Ісак Іванович, який працював до арешту перекладачем технічної літератури з англійської мови при ЦАГІ. З ним Н. Калачевська мала письмовий зв'язок, листувалася, надавала допомогу, висилаючи посилки.

Далі слідчий цікавився, хто є з близьких знайомих у Н. Калачевської. Вона розповідала в основному про своїх колег. Зазначила, що в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка з нею разом працював викладач англійської мови Мистецький Абрам Самойлович, приблизно 35 років. Він в університеті працював з 1937 р. До 1932 р. він проживав у Нью-Йорку (США). Ще згадала Фішкіса Данила Ісаковича, приблизно 30-ти років, який з 1938 р. став працювати в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка викладачем англійської мови. Він у 1932 р. приїхав у СРСР з м. Чикаго (США). Її близькими знайомими також були: Світенко Тетяна Павлівна, викладач англійської мови в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка з 1939 р.; Кітель Єлизавета Володимирівна, бібліотекар у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка; Татарінова Ольга Веніамінівна, приблизно 43–44 роки, працювала на кафедрі Київського медичного інституту.

Слідчий поцікавився, хто з названих осіб відвідував квартиру Н. Калачевської. Виявилось, що всі, а найбільше – А. Мистецький, з яким вона разом працювала над редагуванням підручника англійської мови для першого курсу факультету іноземних мов університетів. Також заарештована розповіла, що вона 3–4 рази на рік відвідувала Татарінову, а також академіка Калиновича, з яким разом працювала над укладанням англо-українського словника.

Далі слідчий випитував, на які теми велися Калачевською розмови при зустрічах з друзями. Заарештована відповіла, що в основному мова йшла про робочі питання, а також про бойові дії Англії з Німеччиною. Виявилось, що вона слухала англійське радіо та обговорювала зміст його передач. Далі Н. Калачевська говорила слідчому, що вона більш за все цікавилась бойовими діями і англійською політикою, бо вважала, що англійський народ підприємливий, чесний, правдивий і мужній, тому не бажала успіхів Німеччині в цій війні.

На цьому, можна сказати, слідство і закінчилось. Не добувши ніяких об'єктивних даних про «антирадянську діяльність» Н. Калачевської, чекісти вирішили, що для її засудження вистачить і свідчень про її родину та знайомих.

21 червня 1941 р. старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов (вже у Новосибірську) прийняв постанову про пред'явлення обвинувачення Н. Калачевській. У постанові знову зазначалися обвинувачення у зв'язках з АРА, «Центром дії», поширенні неправдивих свідчень про керівництво СРСР, занадто великий інтерес до політики Англії, намір зв'язатись з представниками англійського посольства для надання допомоги в боротьбі проти СРСР... Після пред'явлення обвинувачення слідчий ще раз допитував заарештовану, чи поширювала вона антирадянські чутки і брехню про керівників СРСР. Заарештована відповіла, що ні. У своє виправдання навіть сказала, що вона лише «захоплювалась мудрістю наших вождів». Що й казати, тюрма – не рідний дім, і щоб викрутитись годилися і такі зізнання.

Далі слідчий повідомив Н. Калачевській, що у слідства є інформація про бажання заарештованої зв'язатися з представниками англійського посольства і запропонувати надання потрібної допомоги в роботі проти СРСР, для чого планувалося використати відрядження у Москву. Н. Калачевська відповіла, що ніяких подібних намірів вона не мала і в Москву їхати не збиралась.

Тоді слідчий заявив, що антирадянські висловлювання Н. Калачевської начебто підтверджувались документальними даними і вимагав відповідати по суті питання. Але Калачевська відповіла, що ніяких антирадянських висловлювань вона не говорила і їх не могло бути⁹.

У той же день, 29 липня 1941 р., слідчий Аносов підготував протокол пред'явлення слідства Н. Калачевській. Їй було надано можливість ознайомитися з матеріалами справи, всього на 20 сторінках. Доповнень у свідчення заарештована не внесла, крім того, що попросила записати, що вона проявляла інтерес до долі англійського народу, а не до англійської політики¹⁰.

16 серпня 1941 р. начальник управління НКВС по Новосибірській області капітан держбезпеки Бекман затвердив обвинувальний висновок у справі № 147620 на Н. Калачевську. Документ підготував старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов, з ним погодився начальник слідчої групи НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Лісний. На той час обвинувачувана Н. Калачевська утримувалася під вартою в тюрмі № 1 м. Новосибірська. Речових доказів за справою, як і слід було очікувати, – не було.

Н. Калачевську обвинувачували за ст. 58-10 ч. 1 КК РРСФР (треба сказати, що чекістам не було принципово, за статтями КК УРСР чи РРСФР

9. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 37329-фп., арк. 19–20.

10. Там само, арк. 21.

судити в'язнів). В документі зазначено, що «НКВС УРСР було отримано інформацію про злочинну діяльність Н. Калачевської», яка була заарештована 23.06.1941 р. і притягнута до відповідальності. Проведеним слідством (якщо це так можна назвати) було «встановлено», що Н. Калачевська «була антирадянськи налаштована і з січня 1941 р. за місцем проживання в Києві систематично проводила антирадянську агітацію, спрямовану проти керівників Комуністичної партії та радянського уряду». Про це, очевидно, були окремі свідчення когось з інформаторів НКВС, які зберігалися в справі в окремому пакеті, але до наших днів цей документ не зберігся, тому говорити про його зміст важко. Там же містилась інформація про намір Н. Калачевської зв'язуватись з працівниками англійського консульства для надання допомоги в роботі проти СРСР. Не забули і про роботу Н. Калачевської в АРА в 1922–23 рр., приписавши їй зв'язки з антирадянськими людьми, членами контрреволюційної організації (центр дій), які отримували матеріальну допомогу з-за кордону у посилках. Тим не менше, обвинувачувана не визнала себе винною в цих злочинах. Врахувавши усе викладене (тобто власну брехню), автори обвинувального висновку запропонували слідчу справу № 147620 на Н. Калачевську передати прокурору Новосибірської області для подальшого направлення на розгляд Особливої наради НКВС СРСР¹¹.

Це і так було вирішено. Ще 5 серпня 1941 р. заступник Новосибірського обласного прокурора із спецсправ Назарюк затвердив висновок, складений помічником обласного прокурора із спецсправ Бобровим. З документа видно, що обвинувачення нашаровувалось одне на друге, ніхто не хотів розбиратись зі справою, і вирішено було не возитись. Бобров вирішив, що Н. Калачевська походить з родини адвоката царського часу, її батько в 1919 р. двічі заарештовувався органами ЧК за підозрою в перебуванні в партії кадетів і помер від тифу, знаходячись під слідством. Перший її чоловік був офіцер армії Врангеля, заарештований за контрреволюційну діяльність та засуджений НКВС. Далі слідували ті ж самі обвинувачення, що й раніше: «поширення антирадянської агітації проти діячів комуністичної партії та радянського уряду»; прагнення зв'язатися в роботі з англійським посольством тощо. Врешті, народився абсолютно упереджений обвинувальний висновок, який було складено у відповідності до пронизаних брехнею матеріалів справи. Взявши до уваги, що «контрреволюційна діяльність» Н. Калачевської, на думку чекістів, була доведена, вирішено в суд справу не передавати, адже не було свідків (оце так причина. – Авт.). Тому співробітники НКВС вирішили обвинувальний висновок затвердити і передати справу на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР¹².

11. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 37329–фп., арк. 22–23.

12. Там само, арк. 24.

Саме так і було зроблено. У витязі з протоколу № 74 від 12 жовтня 1941 р. Особливої наради при Народному комісарі внутрішніх справ СРСР зазначено, що, вислухавши матеріали справи № 147620 на Н. Калачевську, члени наради постановили запроторити її у виправно-трудовай табір строком на 3 роки, рахуючи строк з 23 червня 1941 р.¹³

У справі зберігся лист Н. Калачевської від 13 липня 1944 р., написаний уже після звільнення з таборів. На той час вона жила в Південно-Казахстанській області, поселення Ленгер-уголь, вул. Вокзальна, 4. У своїй заяві на адресу Особливої наради НКВС СРСР (оце знайшла, де шукати правди. – Авт.) вона повідомила, що відбувала покарання у Асиновському ВТТ НКВС по Новосибірській області, звідки була звільнена 21.07.1944 р., тобто достроково – за 2 дні до закінчення строку. Звільнили її як інваліда: ув'язнення не минулося даремно для здоров'я. Потім Н. Калачевська стала жити у пос. Ленгер-уголь Південно-Казахстанської області, де працювала на шахті № 4 табельницею. У своїй заяві Н. Калачевська просила переглянути її справу та зняти з неї всі обмеження, які випливали з постанови Особливої наради НКВС СРСР від 12.10.1941 р. Очевидно, вона хотіла повернутись жити у Київ до матері.

Які наслідки мала ця заява – невідомо. Інформації про те, як склалася доля Н. Калачевської після звільнення, у справі, на жаль, немає.

Відновлення історичної справедливості щодо Н. Калачевської сталося лише у відновленій Українській державі. 4 січня 2000 р. Н. Калачевська була реабілітована прокуратурою Київської області. У висновку, підписаному в. о. прокурора Київської області, державним радником юстиції 2 класу Г. П. Середою, зазначалося, що Н. Калачевську засудили лише за агентурними наклепами, які нічим не були підтверджені. Крім того, вона була репресована позасудовим органом без будь-яких підстав, тому підлягала реабілітації¹⁴. Висновок уклав начальник відділу старший радник юстиції О. М. Ольховець. Таким чином, викладачці хоч і з запізненням, але все ж було повернуте добре ім'я.

Александренко Гліб Васильович

Ще одним викладачем КДУ, репресованим чекістами одразу ж після початку німецько-радянської війни 22.06.1941 р., був юрист Александренко Гліб Васильович. Детальніше про його життєвий шлях можна дізнатися з архівної кримінальної справи № 18937-фп, яка зберігається в ГДА СБУ.

Александренко Г. В. народився у 1898 р. в м. Санкт-Петербурзі (в радянський час – м. Ленінград) у родині службовців. За національністю –

13. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 37329-фп., арк. 26.

14. Там само, арк. 27.

українець. Батько Александренка Г. В. був професором міжнародного права, помер у 1909 р. Мати – Александренко Анна Ріхардівна, 1874 р.н., жила на його утриманні, згодом переїхала до Харкова і жила за адресою: вул. Революції, б. 13. Брат – Александренко Леонід Васильович, 1896 р. н., був доцентом (або науковим співробітником) Харківського університету. Ще один брат – Александренко Ігор Васильович, 1905 або 1906 р. н., вчився в Харківському університеті, але в 1936 р. був заарештований чекістами в м. Ленінграді за «антирадянські дії», засуджений і висланий у табори. Дружина – Александренко Марія Миколаївна, 1903 або 1904 р. н., у 1941 р. була секретарем-стенографісткою української філії Науково-дослідницького інституту цукрової промисловості в м. Києві¹⁵.

Александренко Г. В. на слідстві розповів чекістам, що з 1910 р. вчився у одній із петербурзьких гімназій, яку успішно закінчив у 1918 р. Думается, що якби не більшовицький переворот, який відбувся у листопаді 1917 р., його доля могла б бути іншою. Але за умов, коли «колишні люди» (в т. ч. і родини викладачів) вкрай підозріло сприймалися більшовицькою владою, родині Александренків довелося думати про те, як уціліти у дуже непростих життєвих умовах. Мабуть, тому він не мав можливості продовжувати навчання, і з 1918 до 1921 р. працював на різних роботах – секретарем, діловодом тощо.

Згодом Александренко Г. В. з родиною переїхав у Харків, де отримав вищу освіту: в 1921 р. вступив на навчання на юридичний факультет Харківського інституту народного господарства, який закінчив у 1925 р. Паралельно з навчанням працював у різних установах. З 1925 до 1929 рр. займався педагогічною роботою на юридичному факультеті Харківського інституту народного господарства, де читав лекції з державного і адміністративного права, був спочатку молодшим, а потім – старшим викладачем. З 1926 до 1929 р. навчався у аспірантурі, працював юрисконсультантом у організаційно-інструкторському відділі ЦВК УСРР до 1927 р. З 1929 до 1920 р. працював професором і завідувачем кафедри адміністративного права юридичного факультету Одеського інституту народного господарства. З 1930 до 1931 р. працював професором Комуністичного університету ім. Артема в м. Харкові, а також юрисконсультантом секретаріату президії ЦВК УСРР. З 1931 до 1932 р. працював консультантом Держплану УСРР. З 1933 до 1937 р. працював консультантом при Управлінні справами РНК УСРР в м. Харкові, згодом – у Києві. З 1938 до 1940 р. працював консультантом Українського театрального комбінату в м. Києві. З 1939 р. до дня арешту працював юрисконсультантом Українського макаронного треста

15. ГДА СБУ, ф. 6, спр.18937-фп., арк. 13.

Наркомату харчової промисловості. Також був старшим науковим співробітником секції державного і адміністративного права Українського інституту юридичних наук, професором заочної правової академії (до її ліквідації в лютому 1941 р.), позаштатним професором Всесоюзного заочного інституту юридичних наук, де читав лекції з адміністративного та державного права іноземних держав.

З 1939 р. Александренко Г. В. працював викладачем юридичного факультету Київського державного університету ім. Т. Шевченка (викладав ті ж дисципліни – адміністративне та державне право), причому з березня 1941 р. був заступником декана цього факультету¹⁶. Кандидатом юридичних наук він став 28 квітня 1941 р. (до речі, у архівній кримінальній справі збереглася копія витягу з протоколу № 8 засідання Вченої ради Київського державного університету ім. Т. Шевченка про присудження вченого ступеня кандидата юридичних наук Александренку Г. В., де сказано, що на підставі проведеного таємного голосування йому був присуджений зазначений вчений ступінь; документ підписали заступник Голови Вченої ради – проректор університету по учбовій частині С. С. Мовшиць, вчений секретар Ради О. К. Кошик)¹⁷.

Ні в царській, ні в радянській армії Александренко Г. В. не служив, членом жодних політичних партій не був. Був безпартійним громадянином СРСР. У анкеті чекістами зазначено, що арештований був високого зросту та повної тілобудови. Крім того, Александренко Г. В. розмовляв українською, російською, англійською, німецькою та французькою мовами¹⁸.

До 1941 р. Александренко Г. В. під арештом не перебував. Чому ж тоді він потрапив у поле зору чекістів? Як і у випадку з Н. Калачевською, є всі підстави вважати, що у співробітників НКВС УРСР у Києві були заздалегідь підготовлені списки осіб, запідозрених у «неблагонадійності» (облік «неблагонадійних» вівся чекістами ретельно), а підставою для підозр щодо «антирадянськи налаштованих людей» були численні доноси інформаторів НКВС. Не дивно, що після нападу Німеччини на СРСР практично одразу ж почалися арешти. 22 червня 1941 р. (тобто у перший день війни між Німеччиною та СРСР) один з керівників органів держбезпеки УРСР Сергій Савченко підписав ордер № 34 на арешт Александренка Г. В., який на той час проживав у м. Києві на вул. 25 Жовтня, буд. 38, кв. 26¹⁹.

16. ГДА СБУ, ф. 6, спр.18937-фп., арк. 13 зв.

17. Там само, арк. 31.

18. Там само, арк. 5–6.

19. Там само, арк. 4.

Датою арешту Александренка Г. В. у справі названо 23 червня 1941 р. Хоча його анкета, так само як і постанови на арешт і про обрання міри запобігання, заповнена аж 28 червня. Це було типовою практикою в роботі тогочасних радянських каральних органів: людину спочатку заарештовували (щоб ніхто не зміг втекти), а вже потім документально оформлювали її арешт.

23.06.1941 р. співробітник НКВС УРСР Столяренко провів обшук у квартирі Г. Александренка. У результаті обшуку чекістами було вилучено 4 блокноти з особистими записами Г. Александренка, папка з копіювальним папером, що був у вжитку, листування (28 особистих листів та поштових листівок), паспорт № 623246 та посвідчення № 50. Що цікаво, обшук проводився посеред ночі – з 2.15 до 3.50. Це також було типовим явищем у роботі чекістів: їм подобалось працювати вночі, коли звичайні громадяни спали.

28.06.1941 р. слідчий 2-го відділення слідчої частини НКВС УРСР сержант держбезпеки Караваєв підготував постанову про арешт Олександренка Г. В. У документі зазначалося, що в НКВС УРСР надійшла інформація про те, що мешканець м. Києва Александренко Г. В. вороже налаштований до радянської влади і поширює серед знайомих і населення провокаційні та занепадницькі настрої, займається антирадянською агітацією, спрямованою на дискредитацію заходів радянської влади та Комуністичної партії. На основі викладеного Караваєв запропонував згідно з ст. 143, 145 та 156 КПК УРСР заарештувати Александренка Г. В. та пред'явити йому обвинувачення за ст. 54–10 ч. 2 кримінального кодексу УРСР²⁰.

Того ж дня слідчий 2-го відділення слідчої частини НКВС УРСР сержант держбезпеки Караваєв підготував постанову про обрання міри запобігання щодо Александренка Г. М., оскільки він підозрювався НКВС у злочинах, передбачених ст. 54–10 ч. 2 (антирадянська агітація). Цю постанову затвердив начальник слідчої частини НКВС УРСР Носков²¹.

Після арешту Александренко Г. В. приблизно 10 днів просидів у київській тюрмі, після чого, у зв'язку з ситуацією на німецько-радянському фронті, був етапований із Києва аж у Новосибірськ, де сидів під арештом у тюрмі № 1. Усе це відтягло розгляд справи. Саме у Новосибірську і проходило слідство.

Здавалося б, Александренко Г. В. – викладач з досить типовим життєвим шляхом. Чим же він так не сподобався чекістам?

Це можна зрозуміти зі збережених у кримінальній справі протоколів допитів Александренка Г. В. На допиті 23 жовтня 1941 р.,²² який тривав із

20. ГДА СБУ, ф. 6, спр.18937-фп., арк. 2.

21. Там само, арк. 3.

22. Тут треба зробити примітку, що часто слідчі НКВС не протоколювали всі

1.00 до 5.30 ночі²³ в Новосибірську, слідчий слідчої групи НКВС УРСР Гришанов, розпитавши заарештованого про його біографію та рідних, став задавати різні питання: а чи були Ви за кордоном, а чи маєте Ви радіоприймач, а хто Ваші знайомі, а про що Ви з ними говорили? Судячи з цього, у цій справі таки не обійшлося без типового в ті роки доносу, і хтось із київських «доброзичливців» Г. Александренка розповів співробітникам НКВС, що він веде антирадянські розмови. Александренко Г. В., мабуть, зрозумів, у чому справа, і відповів, що особисто він за кордоном не був, були лише його рідні ще до революції, здається, в Англії. У нього був радіоприймач СВД-9, куплений у 1939 або 1940 рр. Серед знайомих він назвав Волоша Лазаря Рувімовича та Васютинського Миколу Анатолійовича, з якими регулярно бачився. Слідчий поцікавився, чи були між ними розмови на політичні теми, Г. Александренко підтвердив, що були, і вони обговорювали загальнополітичні питання на основі матеріалів радянської преси, «в світлі установок, які давалися партією і урядом». Тоді слідчий Гришанов заявив, що слідству відомо про те, що Г. Александренко в колі своїх знайомих проводив антирадянські розмови, і запропонував свідчити про них. На це Г. Александренко відповів, що нічого такого не було, і на цьому перший допит і закінчився²⁴.

24 жовтня 1941 р. допити продовжилися, цього разу з 2.30 до 5.00 ночі. Слідчий Гришанов знову запитав Г. Александренка про його знайомих. Арештований розповів, що підтримував близькі контакти з Щербиною Костянтином Мойсейовичем, відомим математиком, співробітником Одеського університету, а також з Дурденевським Всеволодом Миколайовичем, співробітником прокуратури у Москві. З ними обома він познайомився та зустрічався під час свого перебування в Одесі і Москві в різні роки²⁵.

Тоді Гришанов поцікавився, що сталося з Ігорем Александренком. Заарештований розповів, що його брат Ігор вчився у Харківському університеті на 4 курсі, а в 1936 р. влітку поїхав у м. Ленінград на екскурсію. Проїжджаючи через Псковську область, він на одній із прикордонних станцій вийшов із вагона в якусь заборонену зону, а вже у Ленінграді на вокзалі був заарештований чекістами, згодом засуджений Особливою нарадою до кількох років таборів. Гришанов став цікавитись, чи не за шпигунство він був заарештований і чи не мав Г. Александренко з ним

допити заарештованих, особливо тоді, коли не отримували потрібної інформації. Тому, можливо, це був далеко не перший допит Александренка, але перший, який увійшов у справу і дійшов до нашого часу.

23. У 1930-ті – 1940-ві роки співробітники НКВС-НКДБ-МДБ часто працювали саме в ночі. Таким був офіційний робочий графік.

24. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 18937-фп., арк. 14–15.

25. Там само, арк. 17.

поштового зв'язку. Александренко Г. В. повідомив, що з його братом зв'язок підтримувала його мати, яка посилала йому продуктові посилки, а також дізналася, що він у таборі хворів.

Нарешті Гришанов задав питання ближче до суті справи: він запитав, чи слухав Г. Александренко закордонні радіопередачі. Заарештований підтвердив, що слухав. Слідчий запитав, чи часто і які ж саме. Г. Александренко відповів, що через свою зайнятість слухав радіо рідко, в основному це були музичні радіопередачі з Берліна, Парижа, Рима, а найчастіше – з Софії. Тоді Гришанов поцікавився, що ж у тих передачах говорили. Г. Александренко відповів, що чув по радіо про ситуацію у Франції після її окупації німцями в 1940 р., про атаки повітряних сил Німеччини на Англію, про напад Німеччини на СРСР, про договір 1939 р. між Німеччиною і СРСР. Гришанов поцікавився, з ким же Г. Александренко обговорював почуте. Г. Александренко відповів, що він зміст передач обговорював зі своїми знайомими Волошем, Альтерзоном та іншими викладачами Київського державного університету²⁶.

У слідчого НКВС, очевидно, була «перевірена інформація», і тому далі він запитав, чому Александренко не хоче зізнатись у тому, що слухав та обговорював антирадянські радіопередачі. На це Г. Александренко відповів, що він не слухав антирадянських передач і не хотів їх слухати. Гришанов повідомив, що це неправда, і що у розпорядженні слідства є інформація про те, що Г. Александренко слухав закордонні антирадянські радіопередачі та поширював інформацію серед своїх знайомих, викладачів та професорів. Г. Александренко відповів, що він це категорично заперечує. Гришанов наполягав, що Г. Александренко не лише переповідав закордонні антирадянські передачі, але й сам висловлював свої антирадянські погляди, направлені проти заходів радянського уряду та Комуністичної партії. Г. Александренко знову заперечив, Гришанов порадив йому не заперечувати, але заарештований стояв на своєму, і на цьому допит закінчився²⁷.

Наступний допит Г. Александренка відбувся 26 жовтня 1941 р., і знову вночі – з 2.30 до 6.30 ранку. Слідчий Гришанов повідомив арештованому, що він обвинувачується у ворожому ставленні до заходів Комуністичної партії та радянської влади, що він вів серед викладачів і професорів Київського університету систематичні провокаційні розмови, висловлював занепадницькі настрої, незадоволення діями керівників Комуністичної партії і радянського уряду, поширював серед викладачів зміст закордонних антирадянських радіопередач.

26. ГДА СБУ, ф. 6, спр.18937-фп., арк. 18.

27. Там само, арк. 18.

На це Г. Александренко відповів, що він у пред'явленому обвинуваченні винним себе не визнає. Слідчий Гришанов запитав, чи визнає він хоч у чомусь себе винним, Г. Александренко відповів, що ні. Тоді Гришанов заявив, що Александренко говорить неправду і що слідству відомі «його ворожі погляди щодо політики компартії і радянської влади». Далі слідчий почав наводити приклади «антирадянських висловлювань» Александренка, які стали відомі чекістам: про введення плати за навчання, про роботу жінок у день 8 Березня, про непомірно великі втрати Червоної армії у роки Фінської війни, про нездатність Червоної армії вести війну, про можливість перемоги німців у випадку початку війни з СРСР, про приєднання територій Бессарабії, Литви, Латвії та Естонії до СРСР, про авантюристичну закордонну політику радянського уряду.

З наведеного видно, що, очевидно, інформатори НКВС добре попрацювали і старанно підслуховували розмови в Київському університеті. Адже настільки детальна інформація навряд чи була фантазіями слідчого. Скоріше за все, вона базувалася на детальних дописах інформаторів, причому, скоріше за все, викладачів-колег Г. Александренка.

На все це Г. Александренко заявив, що він ніколи антирадянських розмов не вів і «завжди схвалював політику радянського уряду». А, власне, що ж іще він мав говорити у такій ситуації, в тюрмі?

Слідчий Гришанов цю заяву до уваги не взяв і повідомив, що Г. Александренко свідомо продовжує брехати слідству, і запропонував йому говорити лише правду. Також повідомив, що у слідства є беззаперечні факти про антирадянську діяльність Г. Александренка, та пропонував йому свідчити правдиво. На це Г. Александренко заявив, що він говорив лише правду. На цьому допит і закінчився²⁸.

На наступному допиті, 27 жовтня 1941 р., який тривав з 19.00 до 21.00, слідчий Гришанов знову розпитував Г. Александренка про його антирадянську діяльність, та арештований вперто її заперечував. Зокрема, мова пішла про розмови щодо подій 1939–1941 рр. у Львові, адже у Гришанова була інформація, що Г. Александренко висловлювався про тимчасовість радянської влади в Західній Україні. Г. Александренко заперечив цю інформацію і заявив, що він обговорював лише книжкові фонди Львівського університету та особливості викладацького процесу на юридичному факультеті цього ж університету²⁹.

24 жовтня 1941 р. слідчий Гришанов виніс постанову про пред'явлення обвинувачення Александренку Г. В. Розглянувши матеріали слідчої справи № 147509, він вирішив, що Г. Александренко був вороже налаштований до радянської влади та її заходів і серед викладачів та професорів Київського

28. ГДА СБУ, ф. 6, спр.18937-фп., арк. 20–21.

29. Там само, арк. 23.

університету систематично висловлював провокаційні думки та занепадницькі настрої, висловлював невдоволення керівниками ВКП(б) та уряду СРСР, був одним з тих, хто поширював серед населення інформацію із закордонних радіопередач. Тому він вирішив притягнути Александренка Г.В. до відповідальності за ст. 58-10 ч. 1 КК РРСФР³⁰ і оголосити це обвинувачуваному під розписку. Документ був оголошений Г.Александренку 26.10.1941 р.³¹

27 жовтня 1941 р. слідчі слідчої групи НКВС УРСР³² Гришанов, Шарапенко і Рогаченко склали акт про спалення особистого листування Александренка Г. В., вилученого під час обшуку ще в Києві³³. Таким чином, ці документи були назавжди втрачені.

28 жовтня 1941 р. слідчим Гришановим матеріали слідства були пред'явлені обвинувачуваному Александренку Г. В. Арештований ознайомився з матеріалами справи та заявив, що бажає доповнити слідство новими даними, а саме: інформацією від його знайомих – декана юридичного факультету Київського державного університету ім. Т. Шевченка Гершанова, а також знайомих Волоша, Альтерзона, члена парткому університету Рослика, сусідки по квартирі Левітан та інших, які могли б підтвердити, що у розмовах він ніде і ніколи не проводив антирадянських розмов і пропаганди. Також Г. Александренко вважав, що до справи слід додати його службові характеристики за 1941 р., де він характеризується з позитивного боку. Також він вважав за необхідне додати до справи стенографічні записи його лекцій, які отримали позитивну характеристику з боку колективу кафедри юридичного факультету Київського університету. Не зайвим він, як юрист, вважав додати до справи текст його публікації про входження Західної України до складу СРСР, яка отримала позитивні відгуки³⁴.

Що ж, за інших умов і у іншій державі, якби ці матеріали були б додані до справи, то Г. Александренко навряд чи був би засуджений. Але треба сказати, що в іншій державі навряд чи виникла б подібна кримінальна справа, наскрізь «зшита білими нитками».

30. Обвинувачення починалось з ст. 54-10 ч. 2 Кримінального кодексу УРСР. Але практика чекістської роботи була така, що їм було все одно, обвинувачувати заарештованого за Кримінальним кодексом УРСР чи РРСФР. Головним для чекістів було, щоб «затриманий» не зірвався з гачка. Все це свідчить про те, наскільки брехливою і недосконалою була законодавча база, що не забезпечувала права громадян в СРСР.

31. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 18937-фпю, арк. 24.

32. Хоча на той час більша частина території України вже була окупована, НКВС УРСР ніколи не припиняв своє існування – його співробітники евакуювалися в Росію.

33. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 18937-фп., арк. 12.

34. Там само, арк. 25.

30 жовтня 1941 р. начальник слідчої групи НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Лісний затвердив постанову, складену слідчим Гришановим. В ній зазначено, що вказані Г. Александренком свідки проживали в м. Києві, захопленому на той час німцями, а слідство проводилось в м. Новосибірську, що не дає можливості опитати їх. Також Лісний вирішив, що документальні дані, вказані Г. Александренком (тексти лекцій, статті тощо), не мають стосунку до справи і тому нічим слідство не доповнять. У результаті було прийнято рішення відмовити Г. Александренку у задоволенні його прохань щодо доповнення слідства³⁵.

Треба сказати, що арешт та умови тюрми негативно вплинули на стан здоров'я Г. Александренка. В результаті медичного огляду 3 жовтня 1941 р. Г. Александренко був визнаний хворим на порок серця³⁶.

2 січня 1942 р. заступник начальника УНКВС по Новосибірській області капітан держбезпеки Плєсцов та заступник місцевого прокурора Рум'янцева (його прізвище у справі не зазначене) затвердили обвинувальний висновок проти Г. Александренка, який обвинувачувався за ст. 58-10 ч. 1 КК РРСФР. Цей документ 10 грудня 1941 р. склав слідчий слідчої групи НКВС УРСР Жовноватюк, а погодився з ним начальник слідчої групи НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Лісний. У висновку зазначалося, що Г. Александренко «був антирадянськи налаштованою людиною, вороже ставився до заходів Комуністичної партії та радянського уряду, систематично висловлював провокаційні думки і занепадницькі настрої, висловлював невдоволення керівниками партії і радянського уряду. Знаючи німецьку, французьку та англійську мову Александренко слухав закордонні радіопередачі, і їх зміст поширював серед знайомих і серед викладачів та професорів Київського університету». Щоправда, поруч зазначалося, що Г. Александренко на слідстві винним себе не визнав³⁷.

Але це нічого не міняло. Жовноватюк та Лісний вважали, що слідство у цій справі завершене і доповнити його нічим, тому запропонували згідно з наказом НКВС СРСР № 001613 від 21.11.1941 р. направити слідчу справу № 147509/1325 на Александренка Г. В. на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. При цьому чекісти вважали, що обвинувачуваного слід покарати на 8 років виправно-трудоих таборів. З цим погодились заступник начальника УНКВС по Новосибірській області капітан держбезпеки Плєсцов та прокурор Новосибірської області Рум'янцев (документ підписав його заступник).

35. ГДА СБУ, ф. 6, спр.18937-фп., арк. 26.

36. Там само, арк. 27.

37. Там само, арк. 28.

Після цього справу було направлено у Москву. Результат виявився очікуваним: 5 квітня 1942 р. Особлива нарада при Народному комісарі внутрішніх справ СРСР заслухала справу № 147509/1325 щодо обвинувачення Александренка Г. В. та постановила за протоколом № 20 заслати його «за антирадянську агітацію» на 5 років у Красноярський край, рахуючи початок заслання з 23 червня 1941 р.³⁸

Подальшу долю Г. Александренка можна прослідкувати за матеріалами перегляду справи в середині 1950-х років, в епоху масової реабілітації жертв сталінських репресій після смерті Сталіна.

15 січня 1954 р. Г. Александренко, який на той час проживав у м. Фрунзе Киргизької РСР, написав заяву міністру внутрішніх справ Киргизької РСР Терещенку з проханням переглянути його кримінальну справу і припинити її провадження. Він повідомив, що був звільнений з заслання у Красноярському краї 23.06.1946 р., відбувши повний строк заслання. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. він був амністований, і всі обвинувачення з нього були зняті, навіть був виданий новий паспорт. Г. Александренко заявив, що він хотів би всі свої сили віддати науковій та науково-педагогічній роботі, а наявність «в минулому цієї плями буде перешкодою і позбавить мене цієї можливості»³⁹.

З документів і виробничих характеристик, які Г. Александренко надіслав органам влади і які збереглися у його справі, стає зрозуміло, що він ще на засланні, а потім і після завершення строку заслання працював за спеціальністю – спочатку в м. Красноярську, а потім у м. Фрунзе (Киргизька РСР).

Доля справи Г. Александренка вирішувалась у Верховному суді СРСР у Москві, де відбувся повторний розгляд справи на Г. Александренка (надзорне провадження № 02/2827-6-55 р.). Судова колегія у кримінальних справах Верховного суду СРСР у складі голови Бакшеева Б. В. та членів Овчинникової А. М. і Кругликова М. М. 17 вересня 1955 р. розглянула протест Генерального прокурора СРСР на постанову Особливої наради НКВС СРСР від 05.04.1942 р. Після розгляду справи по суті Судова колегія вирішила: зазначену постанову Особливої наради НКВС СРСР скасувати і справу на Г. Александренка припинити у зв'язку з відсутністю складу злочину⁴⁰.

Довідку про це рішення за № 02-2827-с-55 від 5 жовтня 1955 р. Судова колегія у кримінальних справах Верховного суду СРСР надіслала на адресу Г. Александренка, який проживав на той час в м. Фрунзе Кир-

38. ГДА СБУ, ф. 6, спр.18937-фп., арк. 29.

39. ГДА СБУ, ф. 6, спр.18937-фп., арк. 30.

40. ГДА СБУ, ф. 6, спр.18937-фп., арк. 64–65.

гизької РСР на вул. Советській, б. 69⁴¹. На жаль, інформації про реакцію Г. Александренка на реабілітацію, а також про його подальшу долю у кримінальній справі немає. Проте нам вдалося відшукати некролог вченого, опублікований в одному з юридичних видань, з якого добре видно кінець його життєвого шляху (наводиться повністю мовою оригіналу): «22 января 1963 г. на 65-м году жизни скоропостижно скончался известный украинский советский ученый в области правоведения старший научный сотрудник сектора государства и права Академии наук УССР профессор Глеб Васильевич Александренко. Г. В. Александренко родился в декабре 1898 г. в Петербурге. Его отец – ученый и педагог, доктор международного права В. Александренко – передал своему сыну пламенную любовь к науке и неисчерпаемую энергию ученого-исследователя. Окончив в 1926 г. юридический факультет Харьковского института народного хозяйства, Глеб Васильевич был оставлен в нем на преподавательской работе. Как талантливый ученый, работающий в области государственного и административного права, он уже в 1929 г. получил звание профессора и на протяжении ряда последующих лет вел педагогическую работу в Одесском институте народного хозяйства, в Коммунистическом университете им. Артема, в Украинском филиале Всесоюзной заочной правовой академии, на юридическом факультете Киевского госуниверситета им. Т. Г. Шевченко, работал старшим научным сотрудником Украинского научно-исследовательского института права. Свою неутомимую научно-педагогическую деятельность Глеб Васильевич плодотворно совмещал с практической работой в должности юрисконсульта Секретариата Президиума ЦИК УССР, консультанта Управления делами Совнаркома УССР и в других государственных органах и учреждениях. С 1957 г. Г. В. Александренко работал в секторе государства и права АН УССР, специализируясь в области государственного права зарубежных капиталистических стран. Глубоко эрудированный ученый с исключительно широким научным кругозором, Глеб Васильевич всегда избирал предметом своего исследования наиболее актуальные и сложные проблемы, творческая разработка которых имеет не только научный интерес, но и важное политическое значение. За время своей многолетней научно-педагогической деятельности он опубликовал более 50 научных работ по важнейшим вопросам советского и зарубежного государственного права. Только в течение последних лет он издал монографии: «Раднаргоспи економічних адміністративних районів в Українській РСР», «Марксизм-ленінізм про державну федерацію» и «Буржуазный федерализм». В работе «Марксизм-ленінізм про державну федерацію» автор излагает в историческом плане

41. ГДА СБУ, ф. 6, спр.18937-фп., арк. 66.

взгляды великих теоретиков марксизма-ленинизма на государственную федерацию, имеющие важное научное и практическое значение. За последний капитальный труд «Буржуазный федерализм» Г. В. Александренко была присуждена ученая степень доктора юридических наук.

Г. В. Александренко всегда делился своим большим научно-историческим опытом с молодыми научными работниками, щедро передавая им богатые знания. Исключительная личная скромность и трудолюбие неразрывно соединялись в нем с глубокой принципиальностью и пламенной страстью к науке, которой он посвятил всю свою жизнь»⁴².

Підводячи підсумки, слід зазначити, що доля викладача юридичного факультету Г. В. Александренка виявилася досить типовою для 1930-х – 1940-х років. Він був заарештований чекістами на початку війни між Німеччиною і СРСР як «неблагонадійний», відсидів майже рік у тюрмі, а ще 4 роки відбув на засланні в Красноярському краї. Проте йому пощастило більше, ніж багатьом іншим викладачам, репресованим в 1937–1939 рр., коли обвинувачуваних частіше за все просто розстрілювали. Саме так, за допомогою політичних обвинувачень, радянський режим знищував еліту України – інтелігенцію, викладачів, громадських та політичних діячів. Наслідком цих протиправних дій став занепад цілого ряду наук в СРСР, створення величезної кількості псевдонаукових досліджень на основі ідеології «партія Леніна-Сталіна». Результати погрому української науки відчуються і досі.

Одним із завдань сучасної української історичної науки є повернення із забуття імен невинно репресованих людей. Думається, що маловивчена на сьогодні постать кандидата юридичних наук, заступника декана юридичного факультету Г. В. Александренка повинна зайняти достойне місце в історії Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Марченко Михайло Іванович

Наскільки недовірливо ставилась радянська влада до українських радянських істориків після нападу Німеччини на СРСР 22.06.1941 р., свідчить доля вченого Михайла Марченка.

Марченко Михайло Іванович народився 19.09.1902 р. в с. Гатне Києво-Святошинського району Київської області. Його батьки були селянами, мати – Марченко Феодора Антонівна померла в 1911 р., батько – Марченко Іван Кирилович помер в 1933 р. Був одружений, дружина – Марченко Ксенія Іларіонівна, 1906 р. н., діти – Лариса 1924 р. н., Ніна 1929 р. н. та Анна 1929 р. н. Мав братів – Василя, 1905 р. н., Степана, 1907 р. н., та Івана, 1910 р. н.

42. Глеб Васильевич Александренко // Правоведение. – 1963. – № 2. – С. 190–191.

М. Марченко закінчив у 1922 р. Боярський сільськогосподарський технікум, потім – Інститут червоної професури в м. Харкові, а у 1937 р. – його аспірантуру. У 1937–39 рр. був старшим науковим співробітником, зав. відділом історії феодально-кріпосницької епохи Інституту історії АН УРСР. Одночасно читав лекції в Київському державному університеті.

У жовтні 1939 р., після подій т.зв. «золотого вересня» (приєднання Західноукраїнських земель до УРСР), М. Марченко був призначений керівництвом УРСР на посаду ректора Львівського університету, яким залишався до серпня 1940 р., а за сумісництвом був професором кафедри історії СРСР Київського університету, старшим науковим співробітником і завідувачем сектору епохи феодалізму Інституту історії України АН УРСР (1941 р.). Висока посада у Львові дала можливість вченому ознайомитись з багатьма новими та цікавими документами з історії середньовічної України у львівських бібліотеках і архівах та використати їх для написання своїх наукових праць. Зокрема, у 1940 р. М. Марченко захистив кандидатську дисертацію. Крім того, М. Марченко був наближеним до львівської влади, добре знав усіх радянських керівників міста і області, тому мав певний вплив на ситуацію у Львові. Тим не менше, у радянських партійних чиновників за 1939–1940 рр. до нього набралось чимало претензій: то звинувачували, що він вивісив на університеті назву «Львівський український державний університет», то він без попередження проводив в університеті серйозні зміни, про що постфактум дізнавалися у обкомі КП(б)У і злилися за «відсутність субординації». Ректором Львівського університету М. Марченко пробув до кінця серпня 1940 р., коли керівництвом УРСР було прийнято рішення про його заміну на іншу людину.

У день початку радянсько-німецької війни 22 червня 1941 р. наркомом державної безпеки УРСР старшим майором держбезпеки П. Мешиком було затверджено постанову про арешт М. Марченка. Постанову підготували старший оперуповноважений 3 відділу НКДБ УРСР сержант держбезпеки Пастухов, заступник начальника 3 відділу НКДБ УРСР лейтенант держбезпеки Шаров та начальник 3 управління НКДБ УРСР капітан держбезпеки Дроздецький. Вченому інкримінували «висловлення націоналістичних антирадянських поглядів» та «проявлення тенденцій до організованої контрреволюційної роботи проти радянської влади». Також звинувачували в тому, що під час ректорства в Львівському державному університеті М. Марченко «грубо перекручував національну політику Комуністичної партії», «замість очистки університету від реакційних фашистських елементів фактично брав їх під свій захист і покривав їх ворожу діяльність». А ще чекісти у постанові на арешт написали, буцімто вчений «був тісно зав'язаний з націоналістичними елемен-

тами з числа студентів і професури, у своїх виступах і доповідях протаскував націоналістичні ідеї, вихваляв терористичні та еміграційні настрої, проходив за свідченнями зарештованих членів ОУН»⁴³. Крім того, у чекістів були підозри, що вчений намагався уникнути явки у військкомат. Що й казати, на видумування подібних фантастичних звинувачень слідчі НКВС були великі майстри і давно набили на цьому руку.

23 червня 1941 р. П. Мешик підписав ордер на арешт М. Марченка⁴⁴. В той же день М. Марченко був заарештований сержантом держбезпеки Пастуховим у Києві за домашньою адресою: вул. Жертв Революції, 6. 12, кв. 118. Під час обшуку у квартирі вченого було вилучено паспорт, № 523168, партійний квиток члена КП(б)У, № 1824256, 70 книг (в описі зазначено, що «контрреволюційних»), 1 лист, портфель з журналами та рукописами⁴⁵.

Далі, у 1941–44 рр., вчений перебував під слідством НКВС спочатку в Києві, а після евакуації – у Новосибірську. Допити тривали довго, на них вченому інкримінували «антирадянську агітацію». Але М. Марченко не визнав своєї провини. Більше того, він написав власноручне пояснення про те, як восени 1939 р. йому довелось очолити Львівський університет і радянізувати його, описав ситуацію у Львові в 1939–1940 рр., наголосивши на помилках радянської влади в перші місяці після її приходу в Західну Україну⁴⁶.

На слідстві в Новосибірську вченого намагались звинуватити, що він продовжує поширювати «націоналістичну інформацію» і серед в'язнів тюрми, де він сидів. Знайшлися в'язні, які свідчили чекістам, буцімто він у розмовах висвітлював історію України і СРСР в «націоналістичному дусі», свої розповіді серед в'язнів проводив не російською, а українською мовою, а ще – «тихо наспівував» пісню «Ще не вмерла України і слава, і воля». Вчений вперто заперечував свою провину.

Якби М. Марченку подібні звинувачення були пред'явлені в 1937 р., то він, скоріше за все, на волю б не вийшов. Але у 1944 р. ситуація була іншою: війська Червоної армії переможно просувались на Захід, тому у радянської влади вистачало інших турбот, окрім розправи з політв'язнями. На користь вченого свідчила також його репутація, радянська освіта, робота в державних інституціях, відсутність стягнень. В результаті 8 лютого 1944 р. начальник управління НКДБ по Новосибірській області комісар держбезпеки Калінін затвердив постанову про припинення справи на

43. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 31982-фп., арк. 3–5.

44. Там само, арк. 6.

45. Там само, арк. 10–11.

46. Власноручні свідчення М. Марченка про його роботу в Львівському університеті в 1939–1940 рр. датовані 30 травня 1943 р. // ГДА СБУ, ф. 6, спр. 31982-фп., арк. 91–125.

М. Марченка у зв'язку з недоведеністю обвинувачень проти нього і недовідністю подальшого утримання під вартою⁴⁷. 12 лютого 1944 р. М. Марченко був звільнений із Новосибірської тюрми⁴⁸.

У подальшому вчений працював доцентом кафедри історії СРСР Новосибірського педагогічного інституту (1944 р.), доцентом кафедри історії СРСР Київського педагогічного інституту (1945–53 рр.). У КДУ обіймав посаду доцента (1953 р.), професора (1962 р.) кафедри історії СРСР історико-філософського факультету. У 1960 р. захистив докторську дисертацію на тему «Украинская историография (с древних времен до середины XIX в.)», був автором близько 80 праць з історіографії та історії України і СРСР⁴⁹. Помер М. Марченко 22.01.1983 р. в м. Києві⁵⁰.

Кримський Агатангел Юхимович

Ще одним показовим прикладом того, як початок німецько-радянської війни у 1941 р. руйнував людям життя, може бути доля відомого вченого Агатангела Кримського.

Біографія вченого дуже добре вивчена українськими істориками⁵¹, тому ми зосередимось лише на основних її етапах. Кримський Агатангел Юхимович народився 15.01.1871 р. в м. Володимир-Волинський (тепер Волинська обл.). У 1892 р. він закінчив Лазаревський інститут східних мов

47. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 31982-фп., арк. 150–151.

48. Там само, арк. 152.

49. Осн. праці М. Марченка: Боротьба Росії і Польщі за Україну в другій половині XVII ст. (1654–1664). – К., 1941; Українська історіографія (з найдавніших часів до середини XIX ст.). – К., 1959; Історія української культури (з найдавніших часів до середини XVII ст.). – К., 1961.

50. Дет. про життя М. Марченка див.: Учені вузів Української РСР. – К., 1968; Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика. Михайло Марченко // УІЖ. – 1996. – №1; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К., 2004; Архів Київського національного університету ім.Т.Шевченка. – 1974. – Спр. 52-пвс; Дука М.В. Марченко М.І. (публікація в мережі Інтернет на сайті КНУ).

51. Дет. про долю А. Кримського див.: Гринченко Б. А. Е. Крымский как украинский писатель // Киевская старина. – 1903. – Кн.10; Бібліографічний покажчик писаннів академіка А. Ю. Кримського. – К., 1926; Агатангел Юхимович Кримський: Бібліографічний покажчик. – К., 1972; Веркалець М. М. А. Ю. Кримський у колі своїх сучасників. – К., 1990; Веркалець М. М. Агатангел Кримський і фольклор Сходу // НТЕ. – 1973. – №3; Конга Р. М., Тіщенко І. І. Кримський Агатангел Юхимович / Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К., 2004; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Незабутні постаті. – К., 2005; Таран О. Г. А. Ю. Кримський (публікація в мережі Інтернет на сайті КНУ).

(м. Москва), у 1896 р. – історично-філологічний факультет Московського університету. У 1896–98 рр. перебував у науковому відрядженні в Лівані та Сирії. Після повернення працював у Лазаревському інституті доцентом (1898 р.), професором кафедри арабської літератури та історії мусульманського Сходу (1900–18 рр.); одночасно обіймав посаду неодмінного секретаря Східної комісії Московського археологічного товариства.

У 1918 р. вчений повернувся до Києва, став одним із засновників ВУАН і її першим неодмінним секретарем, поклавши багато зусиль для розбудови ВУАН і особливо її історично-філологічного відділу. Був директором Інституту української мови (1921–29 рр.). Тим не менше, його діяльність подобалася далеко не всім, і у радянської влади назбиралось чимало претензій до вченого. У 1929 р. під тиском партійно-державного керівництва УСРР А. Кримський залишив посаду секретаря ВУАН. Він став свідком репресій проти його близьких друзів у 1929–1930 рр. за справою «Спілки визволення України» (СВУ). У чекістських документах 1930-х рр. неодноразово згадується А.Кримський і майже завжди зазначається про його знайомства та спілкування з членами СВУ.

У Київському університеті науковець працював професором все-світньої історії (1918–21 рр.). Серед учнів А. Кримського – академік О. Й. Пріцак, Якуб Кемаль. Вчений вивчав історію української мови, збирав фольклорно-етнографічний матеріал українців з родильної, весільної обрядовості, розробив програму для діалектичних записів української мови. Відомі його переклади з арабської та західноєвропейської мов. У 1972–73 рр. вийшли його «Твори» у 5-ти томах.

А. Кримський був академіком УАН (1919 р.), заслуженим діячем науки УРСР (1940 р.), був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1940 р.). Науковий доробок А. Кримського складає близько 1 тис. наукових праць, він є автором низки досліджень з історії Сходу, історії ісламу і історії арабської, перської та турецької літератур, автором близько 300 статей до словників Брокгауза та Ефрона і словника «Гранат». У «Трудах по востоковедению», виданих Лазаревським інститутом східних мов, міститься 26 томів наукових розвідок А. Кримського. Також вчений друкувався в різних виданнях: «Этнографическом обозрении», «Зорі», «Записках історично-філологічного відділу Української Академії Наук» та ін. А. Кримському належать численні художні переклади Антари, Омара Хайяма, Сааді, Хафіза, Міхрі-Хітум, Фірдоусі та ін., у тому числі західноєвропейських поетів⁵². Частина епіс-

52. Ось деякі з найвідоміших праць А. Кримського: Кримський А. Повістки і ескізи з українського життя. – Коломия-Львів, 1895; Кримський А. История арабов и арабской литературы светской и духовной. – К., 1911–1912; Кримський А. Пальмове гілля. Екзотичні поезії. – К., 1922; Кримський А. Історія Персії та її письменства. – К., 1923; Кримський А.

толярної спадщини вченого зберігається у відділі рукописів Інституту літератури НАН України. На сьогодні ім'я А. Кримського носить один з інститутів НАН України.

Після початку німецько-радянської війни, 20.07.1941 р., вчений був звинувачений співробітниками НКДБ у «націоналізмі», заарештований і вивезений до Казахстану. Схоже, чекісти боялися, що він залишиться на окупованій німцями території, і тому вирішили заарештувати його. А. Кримський помер у Кустанайській в'язниці у 1941 або 1942 р. (до 25.01.1942, точна дата смерті невідома).

* * *

У кінці дослідження слід зробити певні висновки.

Як видно з наведених матеріалів, у НКВД УРСР, вочевидь, існували «обліки неблагонадійного елементу». Саме наявність компрометуючої інформації про громадян ставала причиною їх арешту, навіть якщо інформація не була достатньо перевіреною. Саме тому одразу ж після початку німецько-радянської війни 22.06.1941 р. підозрілих людей, в т. ч. науковців, було заарештовано чекістами.

Треба сказати, що на сьогодні все ще мало інформації про те, скільки ж людей тоді потрапили під арешт та що з ними трапилось далі. У цій статті наведено лише найбільш показові випадки. Отже, питання потребує подальшого опрацювання.

Сподіваємося, ці питання зацікавлять інших науковців, будуть вивчатися в подальшому, і на них згодом будуть надані вичерпні відповіді.

Оксана Висовень

Друга світова війна і становище Євангельських християн-баптистів в Україні

Стаття присвячена становищу вірних Євангельської християн-баптистської церкви в період Другої світової війни. Доведено, що євангельських християн-баптистів намагалися використати у своїх вузько визначених цілях як нацисти, так і комуністи. Проте, незважаючи на ці негаразди та кровопролиття Другої світової війни, найстійкіші члени ЄХБ не скорилися перед правлячим режимом та продовжували активно відстоювати головні постулати своєї конфесії.

Ключові слова: *Євангельські християни-баптисти, нацизм, тоталітаризм, патріотизм.*

Vysoven O. I. Second World War and situation Evangelical Baptist in Ukraine.
The article is devoted to the situation of the faithful Evangelical Christian Baptist Church during the Second World War. We proved that Evangelical Christians and Baptists sought to use their narrowly defined purposes as the Nazis and the Communists. However, despite these hardships and bloodshed of World War II, the toughest members of Baptist had not surrendered to the ruling regime and continue to actively defend its main tenets of religions.

Key words: *Evangelical Christian Baptists, nazism, totalitarianism, and patriotism.*

Становище вірних Євангельської християн-баптистської церкви в період Другої світової війни є важливою та актуальною проблемою сучасної української історичної науки. Зазначимо, що в радянський період її головним чином вивчали з позицій антирелігійних та гостро критичних. Це робилося з метою атеїстичного виховання молоді та показу шкідливості альтернативних віровчень науковому комунізму. Тому такі праці мали бути переконливі, до них залучалася церковна періодика та низка документів архівів¹. Важливим напрямком радянської історіографії стало те, що окремі автори спеціально досліджували історію баптизму та євангельського християнства (В. Подоляк, Ю. Поліщук, Л. Митрохін) та окреслювали україн-

1. Клибанов А. И. Религиозное сектантство и современность: социологические и исторические очерки / Александр Ильич Клибанов. – М.: Наука, 1969. – 272 с.; Калининцева З. В. Социальная сущность баптизма. 1917–1929 гг. / Зоя Васильевна Калининцева. – Л.: Наука, 1972. – 140 с.; Лялина Г. С. Баптизм: иллюзии и реальность / Галина Сергеевна Лялина. – М.: Политиздат, 1977. – 175 с.

ський вимір аналізованих процесів. Окрему увагу заслуговує лише публікація унікальної праці з історії євангельського руху в СРСР², вихід якої став можливим лише в період кризи радянської політичної системи. Отже, радянська історіографія накопичила значний, хоча і суто фрагментарний, матеріал про становище Євангельської християн-баптистської церкви ХХ ст. Водночас науковий аналіз цієї проблеми був неможливим у межах існуючої політичної системи. У роки української незалежності дослідники використовують нові наукові підходи до вивчення становища вірних ЄХБ у ХХ ст. Новим етапом у вивченні історії протестантизму стали праці В. Любашенко³, Ю. Решетнікова, С. Саннікова⁴. Велику роль для поглибленого вивчення окремих аспектів цієї теми відіграли представники церкви ЄХБ⁵. Важливою подією в цій галузі стала монографія С. Савинського з історії євангельсько-баптистського руху та низки інших авторів⁶.

Таким чином, не дивлячись на відсутність комплексних наукових праць з історії становища вірних Євангельської християн-баптистської церкви в період нацистського окупаційного режиму в українських землях 1941–1944 рр., попередніми дослідниками було зібрано надійний теоретичний фундамент для вивчення цієї проблеми.

У зв'язку цим мета наукової статті полягає в аналізі спеціальної літератури, що дає змогу комплексно дослідити становище вірних Євангельської християн-баптистської церкви в період Другої світової війни. Відповідно до мети визначено такі завдання: оприлюднення маловідомих фактів про причини змін у ставленні до вірних Євангельської християн-баптистської церкви в період Другої світової війни з боку радянських органів влади; показати, яким було відношення нацистів до вірних ЄХБЦ в період їхньої окупації України.

-
2. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М.: Изд-во ВСЕХБ, 1989. – 623 с.
 3. Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні / В. І. Любашенко. – К.: Поліс, 1996. – 350 с.
 4. Решетников Ю. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине / Ю. Решетников, С. Санников. – Одесса: Богомыслие, 2000. – 246 с.
 5. 20 лет по пути возрождения. Слово на юбилей председателя Совета Церквей ЕХБ Г. К. Крючкова // По пути возрождения. – М., 1989. – С. 10–11.; Винс Г. П. Тропою верности / Г. П. Винс. – 2 изд., перераб и доп. – СПб.: Библия для всех, 1997. – 308 с.
 6. Савинский С. Н. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1917–1967) / С. Н. Савинский. – СПб.: Библия для всех, 2001. – Ч. II. – 422 с.; Савинский С. Н. История русско-украинского баптизма / С. Н. Савинский. – Одесса: Богомыслие, 1995. – 128 с.; Франчук В. И. Просила Россия дождя у Господа / Владимир Иванович Франчук. – Мариуполь: Предприятие «Газета «Приазовский рабочий», 1999. – 295 с.; Парасей А. Ф. «Бедная, бросаема бурей...»: исторические очерки к 110-летию юбилею Церкви АСД в Украине / А. Ф. Парасей, М. А. Жукалюк. – К.: Джерело життя, 1997. – 340 с.

Об'єктом дослідження є становище вірних євангельської та баптистської церкви в період Другої світової війни. Предметом є факти та події, які показують зміни у становищі вірних ЄХБ в період Другої світової війни. Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1941–1944 рр., коли українські землі знаходилися під владою німецького нацистського режиму. Географічні межі статті пов'язані з територією УРСР, яка на той час була у складі СРСР. Дослідження виконано з дотриманням принципу історизму, який є надзвичайно важливим для показу суспільно-політичної ситуації в період німецько-нацистської окупації та змін у ставленні карально-репресивних органів правлячих режимів до вірних ЄХБ в період 1941–1944 рр. Також у дослідженні були застосовані порівняльно-історичний, структурно-системний методи тощо.

Отже, в 1930-х рр. узурпувавши владу в СРСР, Й. Сталін почав мріяти про світове панування, тому разом з іншим претендентом на гегемонію – Адольфом Гітлером – в 1939 році розв'язав Другу світову війну. Спочатку була знищена Польська держава, а землі Західної України і Західної Білорусі приєдналися до СРСР, через деякий час така ж доля чекала і на країни Прибалтики й Бессарабію (Північну Буковину) тощо. Але згодом А. Гітлер випередив Й. Сталіна і наніс йому удар, який мало не став для останнього смертельним. Так, розпочалася німецько-радянська війна 1941–1945 рр., яка, за свідченням вченого О. Субтельного призвела до загибелі щонайменше 5,3 млн чоловік, або один із кожних шести мешканців України загинув у цій бойні, 2,3 млн українців було вивезено для примусової праці до Німеччини, цілком чи частково було зруйновано понад 700 великих і малих міст та 28 тис. сіл, унаслідок чого безпритульними лишилися близько 10 млн чоловік⁷.

Негаразди воєнного лихоліття сприяли пробудженню і відновленню в людей релігійних почуттів та віри в Бога. Першими це намагалися використати на свою користь нацисти, які не забороняли відновлення релігійного життя на окупованих ними територіях. Потім на це звернули увагу і комуністи, зрозумівши, що необхідно мобілізувати всі сили, засоби (у тому числі і духовно-релігійні) задля перемоги в цій затяжній і кровопролитній війні. Щоб показати свою «турботу» про віруючих, в тому ж 1941 році був закритий Союз войовничих безбожників і його журнал «Безбожник». Також влада тимчасово припинила переслідування віруючих протестантських громад, яких, за окремими даними, на той час було арештовано, починаючи з 1929 року, приблизно 25 тисяч, це передусім були українці, білоруси та росіяни⁸. Водночас євангель-

7. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. / О. Субтельний. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К., 1993. – С. 590.

8. Винс Г. П. Тропою верности / Г. П. Винс. – 2 изд., перераб. и доп. – СПб.: Библия для всех, 1997. – С. 113.

ські віруючі не залишилися осторонь від всенародного лиха. Так, у травні 1942 р. лідери євангельсько-баптистського руху, яких тоталітарна система ще не встигла знищити, звернулись до віруючих з патріотичною відозвою⁹. У цьому листі містився погляд на війну віруючих цих союзів: «Небезпека для Євангелія велика. Дорогому для всіх християн імені Христа Німеччина бажає протиставити ім'я кривавого фюрера. Хай кожен брат і кожна сестра виконає свій борг перед Богом і перед Батьківщиною. Будемо ми, віруючі, кращими воїнами на фронті і кращими працівниками в тилу! Улюблена Батьківщина повинна залишитися вільною»¹⁰.

Використовуючи піднесений патріотизм протестантів, влада вирішила здійснити свої вузько визначені наміри. З одного боку, націлити віруючих на перемогу над окупантами, з іншого – їм потрібні були контрольовані християни. Адже тоталітарна система неможлива без тотального контролю над своїми членами, тому що без нього вона ніщо, вона – фікція. Саме тому й створювалися колгоспи, радгоспи, творчі спілки (письменників, композиторів, художників, архітекторів тощо) та інші об'єднання з метою постійного стеження, відстеження і придушення вільнодумства й інакомислення. Зрозумівши, що релігію як духовну альтернативу комуно-більшовицькій ідеології не викоринити, комуністи вирішили підпорядкувати під себе процес релігійно-духовного відродження і очолити його. Співробітники ідеологічних і каральних органів розпочали свої вояжі по таборам, де перебували репресовані служителі євангельських християн-баптистів. Після довготривалих розмов деякі з них давали підписку про згоду на об'єднання протестантських релігійних організацій за умови співробітництва з партійними, радянськими і каральними органами комуністичного режиму. Задля цього була створена в травні 1942 року в Москві Тимчасова рада євангельських християн і баптистів. В її склад увійшло чотири представники від кожного союзу: від баптистів – М. І. Голяєв, Н. А. Льовінданта, П. І. Малін, Ф. Г. Патковський; від євангельських християн – М. А. Орлов, Я. І. Жидков, А. В. Карев, А. Л. Андреев. І. А. Голяєв входив до складу цього органу на початку його роботи, але незабаром, в тому ж 1942 році, помер¹¹. Зрештою, восени 1944 р. лідери євангельських християн і баптистів провели нараду, на якій було прийнято рішення про об'єднання двох протестантських церков в єдиний союз євангельських християн-баптистів, а у 1945 р. до нього були приєднані християни віри євангельської (п'ятидесятники). Найвищим органом якого стала Всесоюзна Рада

9. Руденко А. А. Евангельские христиане-баптисты и перестройка СССР / А. А. Руденко // На пути к свободе совести. – М., 1989. – С. 348.

10. Решетников Ю. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине / Ю. Решетников, С. Санников. – Одесса: Богомыслие, 2000. – С. 97.

11. Там само. – С. 98.

Євангельських Християн-Баптистів (ВРЄХБ)¹². Пізніше Г. К. Крючков (один з чільних лідерів оновленого протестантського руху) так прокоментував ці події: «Якщо би братство в той час могло зрозуміти, що відбувається, воно молило би про захист і не допустило би такої підміни. Але народ Божий, не розуміючи цього, зі сльозами радості дякував Богу за свободу зібрань, не віддаючи, що це була не перемога братства, а перемога над братством. Отже, ми бачимо, що ВРЄХБ, як союз, не має божественного походження. Ідея його організації була замислена у кабінетах органів, які вели боротьбу з церквою, а її втілення в життя розпочалося ще в таборах військового часу»¹³.

Водночас на окупованій території об'єднання баптистів та євангельських християн проходило стихійно, незалежно від керівництва. Це сприяло різкому збільшенню кількості віруючих та новоутворених громад. Переважно громади збільшувалися за рахунок віруючих, репресованих в тридцяті роки, які тепер повернулися до Церкви, також масово зверталися до Бога і невіруючі, налякані жорстокістю світової війни. Як уже зазначалося, сприяла цьому і окупаційна нацистська влада, яка намагалася проводити щодо протестантів досить лояльну політику. Поширеними стали випадки, коли нацисти надавали віруючим кращі будинки для проведення постійних богослужінь. Зокрема, у Дніпропетровську об'єднаній громаді віруючих, яка налічувала понад вісімсот чоловік, був наданий Будинок культури, що знаходився в центрі міста. Ці процеси логічно вели і до організаційного об'єднання союзів. Задля цього наприкінці 1942 року відбувся з'їзд в Дніпропетровську. На нього з'їхалися представники громад баптистів та євангельських християн з усієї України. За даними делегатів, на той час в Східній Україні налічується 713 баптистських громад, які налічують 32 тисячі членів. На цьому з'їзді було утворено Дніпропетровське Всеукраїнське об'єднання євангельських християн-баптистів. Рада об'єднання знаходилася в Дніпропетровську. Головою цього об'єднання був обраний Данило Данилович Шаповалов (1909–1980), в останні роки свого життя до 1978 року, здійснював служіння старшого пресвітера по Харківській області і помер в 1980 році при загадкових обставинах. Секретарем об'єднання був обраний Олексій Гнатович Бордовський. Об'єднання почало видавати журнал «Молодий виноградник». Він виходив у рукописному вигляді. Його друк планувалося налагодити в Новомосковську (Дніпропетровська область), але в зв'язку з наближенням фронту це не було здійснено. Також у Новомосковській друкарні надрукували пісенники, однак вони не були переплетені. Щоб врятувати тираж, віруючі забрали його навіть в непереплетеному вигляді. У 1943 році відкрилися курси регентів. Наступ-

12. 20 лет по пути возрождения. Слово на юбилей председателя Совета Церквей ЕХБ Г. К. Крючкова // По пути возрождения. – М., 1989. – С. 10–11.

13. Там само. – С. 11.

ний з'їзд в 1943 році не було можливості провести у зв'язку з наближенням фронту і поголовною евакуацією населення в Дніпропетровську, тому він відбувся у Кіровограді¹⁴.

Повернення радянської влади принесло з собою масові арешти серед віруючих і мобілізацію в Червону Армію. З цього приводу вдалою виглядає теза з праці Ю. Решетнікова: «Прийшли німці, дали свободу, прийшли наші, молитовні будинки закрили, братів заарештували», – цю фразу можна часто почути від віруючих старшого покоління¹⁵. Оскільки деякі віруючі дотримувалися послідовних пацифістських переконань, нерідкими були позбавлення їх волі або навіть розстріли за відмову служити в Червоній Армії. Багато віруючих, не відмовляючись служити в армії, заявляли про свої релігійні переконання і відмовлялися від зброї. Хоча зазвичай це закінчувалося спрямуванням їх до складу медчастин, частин зв'язку, служб тилу. Проте були й віруючі, які проходили службу безпосередньо в діючій армії і бачили свій обов'язок у звільненні своєї Батьківщини від німецьких окупантів.

Водночас після остаточної перемоги над нацистською Німеччиною багато віруючих ЄХБ на місцях були в ейфорії і мали надію на переродження радянської влади, хоча б у питаннях свободи совісті. Але й тут прийшло розчарування, ось що згадує про цей період церковного життя відомий релігійний дисидент Г. Вінс: «Через кілька місяців після реєстрації влада викликали на бесіду керівних братів і зажадали припинити молитви за в'язнів, не згадувати про них у проповідях, а також припинити біблійні молодіжні зібрання. Представники від влади прямо сказали: – У в'язницях сидять вороги народу, вороги радянської влади! Хтось із братів боязко заперечив: – Але у в'язницях сидять і наші брати-віруючі! Вони не політичні, а сидять за віру в Бога, і ми повинні про них молитися! Тоді уповноважений з релігійних культів заявив: – За подібні антирадянські розмови про ваших братів-в'язнів ми маємо право сьогодні ж відібрати у вас молитовний будинок і реєстрацію! Брати замовкли, а уповноважений продовжував давати вказівки: припинити поїздки проповідників церкви по селах, не організовувати нових церков. «Ви що, місіонерською діяльністю зайнялись? Нові церкви вирішили створювати?! Це заборонено! Перестаньте молодь залучати в ваші ряди! Молодь – наша, радянська!» Незабаром через рік в церкві була заборонена християнська робота серед молоді, включаючи і розбір Біблії, майже припинилися поїздки проповідників по селах»¹⁶. Це спонукало багатьох вірних ЄХБЦ у післявоєнний період працювати в підпіллі та продовжувати свою релігійну діяльність нелегально.

14. Решетников Ю. Цит. праця. – С. 98–99.

15. Там само. – С. 99.

16. Вінс Г. П. Цитована праця. – С. 139–140.

Таким чином, негаразди воєнного лихоліття сприяли пробудженню і відновленню в людей релігійних почуттів та віри в Бога. Першими це намагалися використати на свою користь нацисти, які лояльно ставилися до відновлення релігійного життя на окупованих ними територіях. Потім на це звернули увагу і комуністи, зрозумівши, що необхідно мобілізувати всі сили, засоби (у тому числі і духовно-релігійні) задля перемоги в кровопролитній війні. Задля цього співробітники ідеологічних і каральних органів розпочали свої поїздки по таборах, де перебували репресовані служителі євангельських християн-баптистів, щоби спонукати їх на об'єднання протестантських релігійних організацій за умови співробітництва з каральними органами комуністичного режиму. Проте з відновленням радянської влади на окупованих територіях становище вірних Євангельської християн-баптистської церкви різко погіршилося. Практично все керівництво Всеукраїнського об'єднання було арештовано. Арештам підлягали і рядові члени євангельсько-баптистських громад. Зрештою, віруючим, як і іншим громадянам України, стало зрозуміло, що перемога СРСР у війні не принесла бажаної свободи, оскільки сутність тоталітарної системи залишилася незмінною, і тому найстійкіші вірні ЄХБ готувалися до нового протистояння з комуністсько-більшовицькою ідеологією, продовжуючи відстоювати головні постулати своєї конфесії.

Олександр Маєвський

Vis a vis: образ ворога, сформований радянською і німецькою пропагандою, в карикатурній і плакатній продукції

У статті аналізуються радянські і нацистські агітаційні плакати, які поширювалися на окупованих територіях з метою формування образу ворога. Розкриваються характерні образи і способи їх зображення, символи і кольорова гама плакатів, досліджується еволюція образів плакатного мистецтва.

Ключові слова: Друга світова війна, радянські плакати, нацистські антирадянські плакати, образ ворога, пропаганда, агітація в роки війни.

Maievskyi A. Vis a vis: image of the enemy, formed the Soviet and German propaganda poster and caricature projection. This article analyzes the Soviet and Nazi propaganda posters that were distributed in the occupied territories in order to create an enemy. Revealed characteristic images and methods of their representation, symbols and colors of posters, studied the evolution of poster art images.

Key words: World War II, Soviet posters, Nazi anti-Soviet posters, image of the enemy, propaganda, agitation during the war.

Зважаючи на останні військово-політичні події, які відбуваються на теренах України, слід звернутися до подій Другої світової війни для розуміння того, як швидко «друг» стає «ворогом», як братній народ і стратегічний партнер перетворюється на загарбника і противника. Різка зміна політичного курсу режиму тягне за собою необхідність роз'яснення зміни ідеологічних векторів. На одне з провідних місць виходить тотальна пропаганда, особливістю існування якої є постійна внутрішня і зовнішня сепарація, в якій домінує образ «ворога».

Українська історіографія дослідження пропагандистських матеріалів представлена в роботах І. М. Грідіної, М. В. Михайлюк, О. О. Салати, В. О. Шайкан, О. О. Яшан та ін.¹. Зарубіжна історіографія пред-

1. Грідіна І. М. Зображальні джерела в дослідженні духовного життя населення України в роки Другої світової війни / І. М. Грідіна. // Гілея. – 2010. – № 34. – С. 135–144; Михайлюк М. В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941 – 1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Михайлюк М. В. – Київ, 2006. – 22 с.; Салата О. О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.). Монографія/ О. О. Салата. – Донецьк: Норд-Прес, 2010. – 361 с.; Шайкан В. О. Німецька

ставлена публікаціями Ентоні Родса, Девіда Велча, Р. Е. Герцштейна, О. Гогун, О. В. О कोरोкова, К. Вашика ін.².

Проблема висвітлення образу ворога в плакаті і карикатурі залишається актуальною і не достатньо розкритою до цього часу. Тому метою статті є аналіз формування, динаміки зміни і еволюції образу ворога в ідеологічному протистоянні тоталітарних режимів на окупованій території України на основі графічного матеріалу.

З початком військового протистояння тоталітарні режими за допомогою ідеологічних служб намагалися максимально швидко сформувати негативний образ супротивника. Для німців формування образу ворога було актуальним у першу чергу для власного населення, оскільки різко відразливе, негативне сприйняття радянських людей було необхідною умовою нападу на СРСР, ведення проти нього расової та світоглядної війни, геноциду певних груп населення, жорстокої експлуатації праці радянських військовополонених, примусових робітників, економічного пограбування жителів окупованих територій.

У Німеччині до 1939 р. були сформовані основні засади антирадянської пропаганди. Одним із найяскравіших антибільшовицьких плакатів цього періоду став плакат «Більшовизм без маски» (Мал. 1), представлений на антибільшовицькій виставці у 1937 р. Задля того, аби створити уявлення про життя свого противника, німецька пропаганда вдало використовувала карикатури, які відображали життя в Радянському Союзі. Так, на сторінках журналу «NS-Frauenwarte» німецькі пропагандисти зображували радянських жінок в образі безправних, брудних, здичавілих істот в обідраному вбранні, які живуть в землянках або ж напівзруйнованих будинках, за абсолютно антисанітарних умов народжують дітей, починаючи з 15 років. Найчастіше для зображення життя у Радянському Союзі пропагандисти використовували формулювання «Радянський рай»

неперіодична преса у боротьбі за вплив на українське населення в період гітлерівської окупації / В. О. Шайкан // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. – 2012. – № 3. – С. 130–138; Яшан О. О. Підготовка ідеологічної війни проти СРСР / О. О. Яшан // Гілея. – 2013. – № 71. – С. 167–169.

2. Родс Э. Пропаганда. Плакаты, карикатуры и кинофильмы Второй мировой войны 1939–1945 / Энтони Родс. – Москва: Эксмо, 2008. – 312 с.; Welch D. The Third Reich: Politics and Propaganda / David Welch. – London: Routledge, 2002. – 246 с; Герцштейн Р. Э. Война, которую выиграл Гитлер / Р. Э. Герцштейн. – Смоленск: Русич, 1996. – 608 с.; Гогун А. Черный PR Адольфа Гитлера: Документы и материалы / А. Гогун. – Москва: Эксмо, Яуза, 2004. – 416 с.; О कोरोков А. В. Особый фронт: немецкая пропаганда на восточном фронте в годы Второй мировой войны / А. В. О कोरोков. – Москва: Русский путь, 2007. – 294 с.; Вашик К. Метаморфозы зла: немецко-русские образы врага в плакатной пропаганде 30–50-х годов // Образ врага. – Москва: ОГИ, 2005. – С. 191–229.

(Мал. 2). Нацистська пропаганда в роки Другої світової війни постійно пропагувала страх перед «більшовизмом» як втіленням вбивства і згвалтування, злочинів, страждання і голоду. Нацисти хотіли, щоб власне населення чітко мало на увазі, що чекає на німців у разі військової поразки. Яскравим прикладом є плакат «Перемога або більшовизм» (Мал. 3), покликаний викликати негативні емоції і захисні інстинкти глядача. Помруий колорит робить образ «більшовика» особливо жорстоким. Глядач повинен відчувати загрозу, небезпеку зі Сходу. Таким чином, плакат ніби виправдовував бойові дії Німеччини і жертви у війні проти Радянського Союзу.

Зображення більшовицького режиму в нацистській пропаганді завжди використовувалося як синонім злочинності, бідності і голоду. На плакатах вояки Червоної армії найчастіше зображувалася у вигляді скелетів, які несуть смерть і насильство (Мал. 4). Особливістю німецької графічної пропаганди, адресованої для власного населення, було насамперед те, що зображення містили візуалізацію потворного, страшного, неминучого, на відміну від радянської пропаганди, яка здебільшого віддавала перевагу сатиричним і карикатурним зображенням, намагаючись висміяти і принизити ворога та демонструючи неминучість його поразки³.

Німецька плакатна пропаганда на окупованій території України була спрямована на викриття радянської системи як злочинного «жидо-більшовицького режиму», який несе в собі не лише злочин проти власного населення, а й «червону» загрозу для всього світу. Вона також ґрунтувалася на демонстрації позитивних рис нової окупаційної влади з метою спонукати населення окупованих територій до співпраці, а також послабити страх населення перед виїздом на примусові роботи до Німеччини⁴.

У своїй пропаганді німецька окупаційна влада усіляко намагалася протиставити українців більшовикам, змушуючи населення повірити, що євреї та сталінський режим є причиною всіх бід, які випали на долю українського народу. Серед такої плакатної продукції особливе місце посідають твори із серії «Жиди – ваші вічні вороги», які особливо масово тиражувалися у східних областях України. Прикладом є плакат із багатьма запитаннями і лише однією відповіддю – «жиди!». На тлі плакату відразу розміщено два твердження: згори – «Жид – це Ваш відвічний ворог» і зни-

3. Вашик К. Метаморфози зла: немецко-русские образы врага в плакатной пропаганде 30–50-х годов // Образ врага. – Москва: ОГИ, 2005. – С. 218.

4. Салата О. О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944рр.). Монографія / О. О. Салата. – Донецьк: Норд-Прес, 2010. – 165 с.

зу «Сталін та жида – це банда злочинців!» (Мал. 5). Багато плакатних аркушів несли в собі єдиний основний посил – «Жидам не місце серед вас!», створюючи таким чином для населення гібридний образ ворога.

Нав'язуючи нацистську ідеологію і пропагуючи «новий порядок», виправдовуючи тотальний терор, німецькі пропагандисти намагалися дискредитувати і попередити можливі прояви руху Опору на окупованих територіях⁵. Саме тому вони таврували партизанський рух, називаючи його злочинним проявом «жидо-большевицької» агонії, а партизанів – «бандитами». Окупаційна адміністрація розповсюджувала плакати і листівки з закликами до виявлення і знищення «партизанів-бандитів». До такого виду графічної продукції належать плакати і листівки-заклики «Матері! Застерегайте своїх дітей від впливу жидівських бандитів!» (Мал. 6), «Сталінські банди – вороги кожної мирної і чесної людини» (Мал. 7).

Прагнучи налаштувати населення проти партизанів, окупанти розповсюджували листівки з серії «Партизани – ваші вороги, бо шкодять вам» в яких німці невдало намагалися виступити в ролі захисників. Листівка «Знищуйте бандитів і всіх, хто їм допомагає. Більше всього шкодять вони вам самим!» (Мал. 8) містила й попередження: «Хто допускає дії бандитів – сам бандит! Про всіх підозрілих осіб повідомляйте негайно місцевому німецькому керівництву, військовим властям або поліції».

Таким чином, відображення партизанського руху, яке знайшло своє висвітлення у німецькій пропагандистській зображувальній продукції, було невдалим, оскільки за допомогою художніх засобів не вдалося створити універсальний, зрозумілий і дієвий образ ворога-партизана. Більшість листівок та плакатів зображували партизанів у вигляді скелета, вдягненого у радянську уніформу, який несе загрозу для цивільного населення (Мал. 9). Однак цей образ не мав належного сприйняття серед мешканців окупованої території на відміну від радянської пропаганди, яка створила значно емоційніший, зрозумілий і приємний образ пересічного радянського жителя – літнього чоловіка, жінку, дітей, які борються зі злочинцями-загарбниками. Ці образи логічно доповнювали зображення окупаційних реалій, злочинів загарбників.

У зв'язку з тим, що більшість плакатної німецької продукції на окупованій території України надходила з центру, автори часто самі не мали уявлення про партизанів, виходячи з доступної інформації, вони намагалися створити образ підступного ворога-варвара. На високому художньому рівні виконані твори Оскарса Норітса «Партизанщина – твоя

5. Окорочов А. В. Особый фронт: немецкая пропаганда на восточном фронте в годы Второй мировой войны / А. В. Окорочов. – Москва: Русский путь, 2007. – 294 с.

загибель!» (Мал. 10) 1942р. та невідомого автора «Бандити – це запеклі вороги селянинові!» (Мал. 11) До випуску пропагандистської продукції залучалися і місцеві художники. За браком необхідних матеріалів їх роботи більше представлені в формі карикатур, наприклад, «Тарас Бульба і його солдати» (Мал. 12) з підтекстовкою: «Ви допомагайте своїм і не терпите розбою радянських партизанів, які знищують український народ».

Німецька пропаганда, створивши для власного населення сталий образ ворога – «східного жидо-більшевизму», була змушена допрацьовувати над тим, аби створити для окупованого населення України більш зрозумілий і прийнятний образ противника. Так, зазнавши серйозних втрат від партизанського руху, німецькі пропагандисти були змушені створити образ «партизана-злочинця».

Активно використовувалась карикатурна продукція німцями в періодичній пресі, яка виходила на окупованих територіях. Основний удар карикатуристів був спрямований на лідерів СРСР: найчастіше зображували Й. Сталіна, звинувачуючи його у всіх бідах, які випали на долю українців. Так, на шпальтах газети «Молва» було опубліковано карикатуру «Радянська мама, вперед за татка-Сталіна» (Мал. 13), яка викривала мобілізацію 1943 р.

Більшовицька пропаганда формувала образ ворога в контексті бойових дій і основним графічним зображенням, яке позиціонувало «ворога», були карикатурні зображення Адольфа Гітлера і верхівки НСДАП. (Мал. 14), плакати з роз'ясненнями, що «фашизм» – ворог для радянських людей тощо (Мал. 15). Зі вступом німецьких військ на радянську територію пропагандисти почали активно формувати образ німецького солдата-ворога.

Оскільки на початку війни у населення не було загального уявлення про німецького солдата, не існувало й достатнього ідеологічного підґрунтя для формування образу ворога, який нещодавно був союзником. Тому радянські пропагандисти акцентували увагу на низькому культурному рівні ворога, апелюючи до образу «фашизму» 30-х років.

У перший період війни в роботах плакатистів можна прослідкувати тенденцію створення «чорного» образу противника. Головним завданням пропагандистів на фоні власних поразок і прорахунків було підсилення негативу і викриття військового противника в образі нелюда і мародера, який своєю антигуманною поведінкою мав викликати відразу і непримиренне ставлення.

Аналіз плакатного масиву дає підстави стверджувати, що німецькому солдатові не приписується природна агресивність, йому швидше притаманна неспроможність самостійно думати внаслідок виховання в дусі націонал-соціалізму, яке за допомогою нав'язування ідеологічних

стереотипів, політичних доктрин зробило німецького воїна маріонеткою в кривавих руках нацистської верхівки.

Пропагандисти створили дефініцію «німця-ворога» для радянського населення в результаті динамічної трансформації «чужого», ідеологічно зашореного і керованого «згори» загарбника. Під впливом пропаганди нацист-солдат в очах радянських людей був неймовірно підступним і небезпечним ворогом, але таким, якого під силу було здолати Червоною армією.

У ЗМІ часто давали характеристику противника, яка потім відображалася в графічній продукції у вигляді листівок, плакатів чи карикатур. Так, у газеті «Червона зірка» містилася така характеристика ворога: «Німець, цей примітивний організм, для чогось забезпечений звивинами мозку, але насправді складається з одного гіпертрофованого шлунку, здатний убити сотні розумних, добрих і прекрасних людей. Він здатний спалити бібліотеку, розбити статую, розтоптати дитину».

Окрему і найбільш масивну групу плакатів становлять плакатні аркуші, що зображують німецьких вояків мародерами і грабіжниками.

Формуючи образ ворога на першому етапі війни, радянська пропаганда створила образ бандита, акцентуючи увагу на антигуманних цінностях, які були притаманні німецьким військовослужбовцям. У такому сенсі збірний образ характерно втілювався на багатьох плакатних аркушах. (Мал. 16)

Радянські ЗМІ активно використовували етнофолізми стосовно ворога: зневажлива назва «фріци» застосовувалася для позначення німців як етносу в цілому, хоча самі німці використовували цей термін з жартівливою чи панібратською конотацією. За допомогою графічного зображення формувалось певне стереотипне бачення німців як нації-агресора (Мал. 17).

Однією з найпоширеніших форм серед плакатистів було анімалістичне зображення ворога (Мал. 18). У такий спосіб акцентувалися саме такі його риси, які були легко зрозумілими і доступними для сприйняття. Йшлося про іманентні риси поведінки та зовнішній вигляд представників фауни, які художники використовували для зображення окупантів.

У червні 1942 року виникає пропагандистське гасло – «Вбий німця!», яке широко використовувалося в плакатах як заголовок у листівках з цитатами зі статті І. Еренбурга. Саме в цей період солдат Вермахту постає у вигляді вояка з підкреслено відразливими, негативними рисами (Мал. 19).

На другому етапі тенденція у формуванні образу ворога суттєво змінилася: почалося масове розвінчання міфу непереможності німецьких військ. Образ ворога переходить у «сіру» площину, зміщується фокус негативної ідентифікації. Зображення німця-солдата поступово втрачає свою зловісну форму, змінюється графічна палітра при зображенні

військ СС, художники більш м'яко подають зображення. На плакатних аркушах німецький солдат все частіше виступає фоном, а на передньому плані зображувалися лиходійства, творені нацистами. Підтекстовками до плакатів слугують заклики очистити землю від «погані» і знищити ворога у його ж лігві. Головний акцент переноситься на варварство німецьких військовослужбовців, а самі вони відходять на другий план.

На заключному етапі війни радянська пропаганда найчастіше зображувала німецьких солдатів у жалюгідному стані, поступово зникають плакати, що зображували солдатів Вермахту, які несли загрозу, натомість з'являється більше сатиричних малюнків і карикатур.

Активна мобілізація мистецького арсеналу дала змогу миттєво реагувати на події і формувати необхідні моделі ворога у масовій свідомості. Аналізуючи плакатну продукцію Радянського Союзу і нацистської Німеччини, можна простежити еволюцію формування багатогранного образу ворога, який творили пропагандисти в ході ідеологічного протистояння двох тоталітарних режимів на окупованій території України.

Мал. 1

Мал. 2

Мал. 4

Мал. 3

Мал. 5

Мал. 6

Мал. 7

Большевистский режим держался насилием и убийствами. В течение 25 лет Сталин и его палачи-опричники превращали нашу жизнь в ад. Теперь, когда железная рука германской армии грозит задавить Сталина, — в смертельном страхе он снова прибегает к своему испытанному средству — террором пытается помешать работе по восстановлению нашей родины.

На всех фронтах незнакомый нам большевизм терпит одно поражение за другим. Видя свою неминуемую гибель, Сталин направляет на нас гнусные банды разбойников и убийц, которые осмеливаются считать себя «партизанами».

Эти сталинские бандиты хотят помешать нашей дружной работе по восстановлению родины.

Неужели вы думаете, что германская армия, которую не смогли удерживать самые сильные укрепления и танки, не сотрет с лица земли эти банды уголовных преступников?

Теперь у германской армии другие задания. Не когда силой и мужеством германского солдата большевик будет окончательно уничтожен, придет шанс и всем бандитам и их соучастникам. Час расплаты близок.

Но до тех пор мы не должны сидеть сложа руки. Мы должны сами вести борьбу с этими сталинскими разбойниками.

По примеру других освобожденных областей, сплотитесь все, как один, в общей борьбе, защищайте самих себя, безжалостно расправляйтесь с сталинскими наемниками. Будьте бдительны! Сообщайте германским властям все, что узнаете о так называемых сплотивках!

Наша борьба против сталинских бандитов поможет быстрее окончить войну и обеспечит родине мирную жизнь.

Каждый, кто принимает участие в борьбе против красных банд, защищает родину от ее злейших врагов — большевиков и их гнусного террора.

Кто борется против преступников-партизан, тот помогает самому себе, своей семье и всему народу. Взяв победу над преступной сталинской сворой, принесет вам свободную жизнь и обеспечит вам счастливые будущее.

БОРЦЫ ЗА ВОССТАНОВЛЕНИЕ УКРАИНЫ

Мал. 8

Мал. 9

Мал. 10

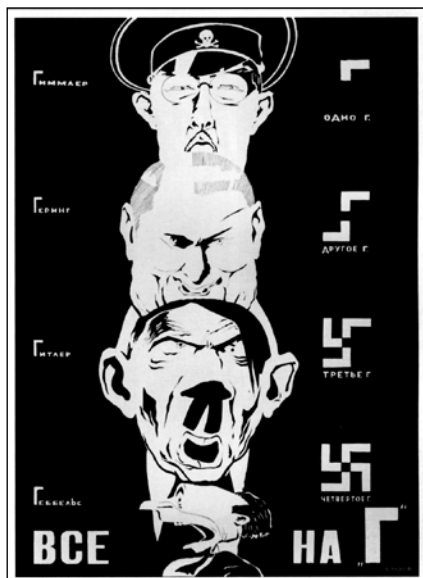

Мал. 11

Мал. 13

Мал. 12

Мал. 14

Мал. 15

Мал. 16

Мал. 17

Мал. 18

Мал. 19

Лідія Нестеренко

Остарбайтери Чернігівщини: вербування, умови праці на чужині та життя після повернення

На основі свідчень остарбайтерів та архівних документів узагальнено статистичні дані щодо вивезення населення з Чернігівської області на роботи до Німеччини, показано роль старост сіл та поліцаїв у здійсненні переселення. У статті також висвітлено умови роботи та проживання робітників на чужині. Значну увагу приділено висвітленню процесу повернення репатріантів додому та проаналізовано подальшу роботу МВД та КДБ з ними на Україні.

Ключові слова: Чернігівська область, староста села, остарбайтер, Надзвичайна комісія з розслідування злочинів німецько-фашистських властей, опитувальний листок.

Nesterenko L. Ostarbeiters of Chernihivshchyna (Chernihiv region): recruitment, working conditions abroad and life after return. The article summarizes statistical data concerning population of Chernihiv region taken to Germany for forced labor based on archival documents and evidence given by Ostarbeiters that are involved in the scientific circulation for the first time. The role of village headmen and policemen in the implementation of deportation is shown. The article also highlights transportation conditions, working and living conditions of workers abroad. Considerable attention is paid to the process of returning repatriates back home. The further work of MVD (Ministry of Internal Affairs) and KGB (Committee for State Security) with them on the territory of Ukraine is analyzed.

Key words: Chernihiv region, village headman, Ostarbeiter, Extraordinary Commission for investigating crimes of Nazi authorities, questionnaire.

Незабаром Україна відзначатиме 70-у річницю з часу закінчення Другої світової війни. Проте в історичній науці ще залишається чимало недостатньо досліджених аспектів стосовно цієї війни, які з політичних та ідеологічних міркувань чи престижності не були висвітлені фахівцями. Одною із майже не досліджених до останнього часу була проблема остарбайтерів. Адже згідно з радянською ідеологією ці люди вважались чи не зрадниками батьківщини. Впродовж наступних десятиліть колишні остарбайтери були під пильним наглядом КГБ.

В останні роки з'явилося ряд праць, присвячених даній тематиці. Це наукові розвідки Т. Пастушенко, О. Сидоренко, В. Лахно¹ та ін.

1. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т. В. Пастушенко; Інститут історії України НАН України. – К.: [Б.в.], 2009; Сидоренко О. Книга життя українських остарбайтерів / О. Сидоренко, В. Котляр. – Полтава:

Окремі узагальнюючі матеріали по районах та свідчення самих оstarбайтерів Чернігівської області узагальнені в роботах О. Чепіги, В. Плотникової, В. Охріменко і С. Черевко² та ін.

Метою даної статті є узагальнення статистичних даних щодо вивезення населення з Чернігівської області на роботи до Німеччини, показ ролі старост сіл та поліцаїв у здійсненні переселення, висвітлення умов перевезення, роботи та проживання робітників на чужині та процес повернення додому.

Джерельною базою для даного дослідження є документи фондів Державного архіву Чернігівської області (фонди Р-8840, Р-3013, Р-90), в яких зберігаються фільтраційні справи та опитувальні листи репатріантів, списки та узагальнені дані щодо насильно вивезених до Німеччини. Ці матеріали до наукового обігу залучаються вперше. При підготовці статті також використано ряд свідчень самих оstarбайтерів, які були надруковані в ЗМІ раніше.

Першими оstarбайтерами, які потрапили в Німеччину вже починаючи із січня 1942, стали в переважній більшості добровольці. Це мало свої причини: в Україні панувало повальне безробіття, городянам загрожувала смерть від голоду, вдало спрацювала фашистська пропаганда. В населених пунктах з'являлись листівки, в яких обіцяли переселенцям безкоштовний проїзд в обидва кінці, безкоштовне і гарне житло, гідну заробітну плату в Німеччині, можливість листуватися з рідними тощо³. Однак вже незабаром люди дізнались про справжні жахливі умови праці за кордоном. Тому, вже з весни 1942 р. українці втратили будь-яке бажання їхати до Німеччини.

АСМІ, 2005; Лахно В. Одяг та взуття у повсякденному житті оstarбайтерів у Третньому Рейху / В. Лахно // «Історія повсякденності: теорія та практика»: Матеріали Всеукр. наук. конф. [м. Переяслав-Хмельницький], 5–6 жовтня 2012 р. / [упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко, В. В. Коцур]. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 119–123.

2. Чепіга О. Спогади оstarбайтера Коваленко Дарії Митрофанівни / О.Чепіга. – Матеріали міжрегіональної науково-теоретичної конференції «Героїчні сторінки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років у патріотичному вихованні української молоді». Частина II / укл. Нестеренко Л. О. – Чернігів: ЧОІППО імені К. Д. Ушинського, 2014. – С. 30–35; Плотникова В. Доля громадян України, які постраждали від нацистських переслідувань / В. Плотникова. Матеріали міжрегіональної науково-теоретичної конференції «Героїчні сторінки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років у патріотичному вихованні української молоді». – С. 55–66; Охріменко В., Черевко С. Спогади оstarбайтерів / В. Охріменко, С. Черевко. – Матеріали міжрегіональної науково-теоретичної конференції «Героїчні сторінки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років у патріотичному вихованні української молоді». – С. 39–45.

3. Моринець В. Чернігівський процес / Віктор Моринець. – Ніжин: Видавець Лисенко М. М. – 2014. – С. 226.

У березні 1942 р. Гітлер створив спеціалізоване відомство для викачування трудових ресурсів з інших країн – Імперське бюро для використання робочої сили, яке очолив гауляйтер Тюрінгії Фріц Заукель. Бюро було підпорядковане безпосередньо фюреру.

У вересні 1942 р. Заукель повідомив своїх підданих: «Фюрер віддав розпорядження про негайне залучення 400–500 тис. українських жінок у віці від 15 до 35 років для використання їх у домашньому господарстві». Цей захід подавався як турбота про німецьких жінок, бажання звільнити їх від рутинних домашніх обов'язків. Тепер окупаційна влада звертала увагу на села, тому що в містах всі можливості виконувати рознарядку Заукеля були вичерпані⁴.

Старости сіл разом із поліцаями складали списки молодих людей, які мали бути відправлені на роботи до Німеччини. Відібраних людей після проходження медкомісії викликали у старости з речами і відвозили на залізничні станції, де садили у вагони і відправляли на Захід. Жителька с. Автунічі Городнянського району **Помесячная Анна Денисівна** називає керівника відправки людей старосту села Коваленка, який, «погрожуючи арештом брата і родини змусив іти під конвоєм «под оружієм» в Городню»⁵. Жителька смт Ладан Прилуцького району **Кисленко Параска Андріївна** вказує, що була вивезена із Прилуцького району 26 червня 1942 р. Керував начальник поліції Потапов і поліцаї Деркач, Хоменко Іван та німці, «прізвищ яких вона не знає»⁶.

Причетність німецьких комендантів та старост сіл до переселення радянських громадян також підтверджують так звані «Зведені акти-списки громадян, насильно вивезених до Німеччини під час окупації», які були складені виконавчими комітетами районних рад у 1944 р. на основі поданих сільських актів-списків, що складалися у сільських радах. Жителів хуторів окремо не виділяли, їх приписували до сіл.

Окремою графою у таблиці записано час вивезення населення з району та прізвища посадовців. Варто відзначити той факт, що в деяких населених пунктах старости складали списки з мінімальною кількістю молодих людей для вивезення. В інших селах ця кількість була значною. Візьмемо, наприклад, Срібнянський район. В трійку лідерів по кількості висланих до Німеччини людей ввійшли с. Савинці – 103 особи (при загальній кількості населення села разом із прилеглими хуторами – 2470 душ), с. Срібне – 102 особи (3018 жителів), с. Сокиринці – 91 особа

4. Литвин В. Історія України. Підручник / Володимир Литвин. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 574.

5. ДАЧО, ф. Р-90, оп. 1, спр. 10, арк. 3.

6. Там само, арк. 2.

(3105 жителів). Найменше людей потрапили до списків із с. Дігтярі – 31 особа (1709 жителів), с. Лебединці – 32 (737 жителів), с. Іванківці – 37 осіб (1855 жителів)⁷.

Всього за період нацистської окупації з Чернігівської області було відправлено на примусові роботи до Німеччини 41578 осіб, з них 16524 чоловіків, що становило 40 %, і 25054 жінок, або 60 % від загальної кількості. Серед вивезених до Німеччини було 3788 дітей і підлітків (9 %) віком до 16 років. У різних районах області ці показники були різними⁸.

Якщо взяти Чернігівську область, то лідером з організації вивезення населення до Німеччини став Остерський район – 4566 осіб (майже 11 %): з них – 1661 чоловік і 2905 жінок. У Куликівському районі ця кількість становила 1669 осіб (4 %), з них 405 чоловіків і 1264 жінки, а в Щорському – 1659 осіб (4 %), з яких 604 чоловіки і 1055 жінок. Як видно, у двох останніх районах відправлених на Захід було майже у 3 рази менше, ніж в Остерському районі. Найменше людей було поставлено на примусові роботи до Німеччини з Новгород-Сіверського району – 225 осіб (близько 0,54 %), з них 104 чоловіки і 121 жінка, що у 20 разів менше, ніж з Остерського району. Трохи більше вивезено із Носівського району – 271 особу (близько 0,65 %), з яких 141 чоловік і 130 жінок. Замикає трійку Гремячський район – 294 особи (0,77 %), з них 134 чоловіки і 160 жінок.

Причини нерівномірного відправлення до Німеччини чоловіків і жінок з Чернігівщини, як і в цілому по Україні, були наступні: по-перше, українські чоловіки були мобілізовані до Червоної армії; по-друге, через відсутність німецьких чоловіків вдома дівчата та жінки починали зустрічатися з «русичами». Згадує жителька с. Чорнотичі Сосницького району **Коваленко Дарія Митрофанівна**: «Якось один із бауєрів помітив, що один «русіч» зустрічається з німкенею. Хлопця схопили і оголосили, щоб усіх робітників привезли дивитися на страту цього хлопця. ...Включили музику і оголосили, що за подібне нікому не буде помилування. Хлопця повісили, а дівчину на 6 місяців відправили до в'язниці»⁹. Як видно, за нерівні зв'язки винуваті несли покарання від ув'язнення до позбавлення життя. Проте такі випадки були непоодинокими. Тому з метою недопущення забруднення «арійської крові» надалі німецька влада обмежувала поставки чоловіків на роботи до Німеччини, збільшуючи набори українських дівчат і жінок.

7. ДАЧО, ф. Р-3013, оп. 1, спр. 86, арк. 2–22; ф. Р-90, оп. 3, спр. 10, арк. 76; ф. Р-4223, оп. 1, спр. 5, арк. 84.

8. ДАЧО, ф. Р-90, оп. 3, спр. 4, арк. 4.

9. Чепіга О. Вказана праця. – С. 33.

Відомості про вивезення молоді із села, час та умови подорожі до Німеччини знаходимо в ряді опитувальних листів та свідчень репатріантів.

Жителька смт Ладан Прилуцького району **Кисленко Параска Андріївна** також вказує, що їх везли у закритому вагоні до Києва, потім вони перебували у таборі, а із табору в закритому вагоні їхали до Магдебурга. Їжу за час подорожі давали лише один раз¹⁰. Уродженка с. Іванківці **Кузнецова (Бережна) Ольга Петрівна** згадує, що у 16-річному віці її разом із іншими дівчатами визначили їхати до Німеччини, так як її батько був партійний. «Доправили підводами до Прилук, а там посадили у товарні вагони, з-під корів. Кізяки, сморід, антисанітарія, зате супроводжували з оркестром. Їхали місяць, їсти не було чого, давали лише кип'яток, і на кожних дверях стояло по поліцаю з рушницею.

Багато з Прилук з поїзда повтікало. Серед них і земляки: Мачульний Дмитро Костович, Максименко Михайло Андрійович.

Везли цілий місяць (а це було в червні), ягоди були такі червоні скрізь по дорозі, а їсти всім дуже хотілося.

Коли доїхали до Німеччини, то на кожній станції відчіпляли по вагону. Коломієць* з Іванківців на одній із станцій хотів утекти, то його німці зловили і закатували. Молодий був і гарно співав»¹¹.

Житель с. Андріївка Михайло-Коцюбинського району **Наливайко Василь Демидович** так описує свій шлях до Німеччини: «Їхали у закритому вагоні під вартою. Їсти не давали»¹². Як видно, час подорожі молоді до Німеччини становив близько місяця, а умови перевезення людей були жахливими.

Прибулим до Німеччини на біржах праці видавали трудові книжки або трудові картки. Трудову картку робили з одного картонного аркуша, на обох сторонах документа вносили відповідні записи. Трудову книжку робили у вигляді книжки. Її обкладинка була темно-зеленого кольору. Документ мав понад 10 сторінок. На всіх сторінках, як і на титульній, було вигравірувано фашистську символіку. Документи мали свої серії та номери. Обов'язковим атрибутом обох документів ставало фото працівника, на якому у лівому нижньому та правому верхньому кутках ставили печатки. У документи також вносили різноманітні особисті дані остарбайтера: дату, місце народження тощо.

10. ДАЧО, ф. Р-90, оп. 1, спр. 10, арк. 2.

* Згідно з актом-списком про насильницьке вивезення громадян села Іванківці до Німеччини, складеного Іванківською сільською радою Срібнянського району 5 червня 1944 р., під № 16 стоїть Коломієць Андрій Севаст'янович (ДАЧО, ф. 3013., оп. 1, спр. 8 6, арк. 5.)

11. Охріменко В., Черевко С. Вказана праця. – С. 40.

12. ДАЧО, ф. Р-90, оп. 3, спр. 4, арк. 269.

Ще одним обов'язковим елементом для життя східних робітників у Німеччині стало носіння розпізнавального знака «OST». Це був вертикальний прямокутник, розмірами 70×77 мм, синього кольору з білими літерами «OST» у білій рамці. Всі прибулі мали носити на правій стороні грудей верхнього одягу. Влада Німеччини пояснювала введення такого знака потребою відрізнити вихідців з Радянського Союзу від поляків (носили знак з літерою «Р») та євреїв (носили знак у вигляді зірки Давида). У випадку не носіння знака, порушника правила карали штрафом у розмірі 150 Rm. У випадку неможливості сплати податку – ув'язнювали до 3 тижнів. До 1944 р. у всіх вихідців з СРСР знаки були однакові. А після для українців і білорусів ввели інші символи. В українців ним став тризуб¹³.

Згадує жителька с. Чорнотичі Сосницького району **Коваленко Дарія Митрофанівна**: «Ті німці, що прагнули помститися за своїх родичів, загиблих на сході, могли безкарно вбити будь-якого чоловіка або жінку із знаком «OST». Саму аббревіатуру німці глушливо розшифровували як «бережіться слов'янського чорта». Дівчата носили ці мітки на кожній одежині. Але не пришивали, а приколювали булавками, які їм видавав господар. Одного разу приїхав височенний поліцей для перевірки речей. Покликали дівчат, ті прибігли з сараю, стали на порозі. Поліцей так схопив за знак «OST», що аж дірки в одязі з'явилися. Кричав, аж піна з рота, що мітки повинні бути пришиті. Але на захист став хазяїн, сказав, що лише вчора привіз ці мітки і їх просто не встигли пришити»¹⁴.

Умови життя та режим роботи оstarбайтерів в Німеччині обумовлювались специфікою їх діяльності: на підприємствах вони були одні, а в сільському господарстві – інші. Ось як характеризує жителька с. Гурбинці Срібнянського району **Овдієнко Катерина Луківна** розподіл їх на роботи: «Вагони зупинились в місті Галле. Там нас розділили на декілька груп – на фабрику, копати канали, до господарів. Десять дівчат відправили на фабрику складати велосипеди, частину (здоровіших) відіслали на залізницю. Решту, хто залишився, відправили до господарів. Господарі приїжджали на ринок, платили гроші і забирали дівчат до себе на роботу»¹⁵.

Жителька села Махначі Любечського району **Смолеговець Надія Петрівна** так описує своє закордонне перебування: «Направлена до Німеччини в м. Нюрнберг. Везли в товарних вагонах під охороною німців.

13. Лахно В. Вказана праця. – С.122.

14. Чепіга О. Вказана праця. – С. 33.

15. Лещенко О., Дяченко Н. Село Гурбинці в період окупації. Зі спогадів очевидців / О. Лещенко, Н. Дяченко. – Матеріали міжрегіональної науково-теоретичної конференції «Героїчні сторінки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років у патріотичному вихованні української молоді». Частина II / укл. Нестеренко Л. О. – Чернівці: ЧОІППО імені К. Д. Ушинського, 2014. – С. 29.

Привезли в табір, проживали в таборі, а потім направлялись на роботу під охороною поліцаїв.

Працювала на велосипедному заводі... Працювала на підсобних роботах по 12 годин, оплачували по 20 марок в місяць, харчувались 2 р. на добу і 250 гр. хліба, проживали в бараці, одяг і взуття видавали. Були факти знущань»¹⁶.

Наливайко Василь Демидович, житель с. Андріївка Михайло-Коцюбинського району, так описує своє перебування в Німеччині: «Був направлений в табір (Східна Пруссія), не працював ніде, так як був хворий і весь час знаходився в таборі (при госпіталі). Їсти давали 1 раз супу і 200 гр. хліба. Одягу і взуття не давали нічого. Проживали в таборі. Били за те, що змушували працювати, а я не міг, так як був дуже виснажений»¹⁷.

Жителька с. Автунічі Городянського району **Помесячная Анна Денисівна** працювала на військовому заводі «Адам Опельн» в м. Русіхайм, де робили деталі до літаків. «Працювали по 12 годин, платили по 20 марок. Харчування 200 гр. хліба і суп з бруквою. Жили в бараці, в кімнаті по 20 чоловік, огорожені дротом і під вартою. Були випадки побиття наших людей без всякої причини, а також віддавали до суду гестапо і поліції», – згадує жінка¹⁸.

Як видно, робочий час на підприємствах тривав половину доби, а недостатнє харчування приводило до швидкого виснаження робітників. Тим, хто працював у сільському господарстві, також було нелегко. «Працювати треба було постійно. Не можна було просто стояти і говорити, навіть коли і господар не бачить. Побачить чужий господар – розкаже, лиха потім не оберешся», – згадує жителька с. Чорнотичі Сосницького району **Коваленко Дарія Митрофанівна**¹⁹.

Проте були і серед німців добрі порядні та гуманні люди. Згадує жителька с. Дігтярі Срібнянського району **Рубан Уляна Микитівна**: «У Дрездені на пункті розподілу мене забрав хазяїн на прізвище Гаршмідт (німець років сімдесяти п'яти), проживав він із сім'єю за 2 км від Дрездена в селі Клоче. Господарі були багатими людьми: мали 50 корів, більше 200 свиней. Коли господиня дізналася, що я з України, то дуже зраділа, говорила, що українки роботящі. Коли прийшли до господарів, то мене спочатку помили, дали новий одяг і окрему кімнату. Їсти давали 3 рази на день, їли разом з господарями. Крім мене, в них було ще 2 наймити – чоловіки, вони пасли корів, а я доглядала свиней. Господарі були

16. ДАЧО, ф. Р-90, оп. 1, спр. 10, арк. 4–5 зв.

17. ДАЧО, ф. Р-90, оп. 3, спр. 4, арк. 269.

18. ДАЧО, ф. Р-90, оп. 1, спр. 10, арк. 3.

19. Чепіга О. Вказана праця. – С. 33.

душевні люди, не ображали, хазяйка часто лаяла Гітлера за те, що забрав на війну сина. Кожну неділю давали м'ясо, яблука, торти. Запам'яталося, що вже тоді в німців були дороги з твердим покриттям, що німці ніколи не пряли вдома, що в їхніх погребях можна було прожити декілька місяців, не виходячи на вулицю»²⁰. Жителька с. Іванківці **Юрченко Євдокія Яківна** також з теплом згадувала своїх господарів Льюмана Ханріга (Ханріха) із дружиною зі с. Гросграбенштет м. Зальцведель²¹.

Після вступу до Німеччини військ союзників та радянських військ життя оstarбайтерів склалось по-різному: одні загинули під час бойових дій, інші залишились жити в Німеччині чи роз'їхались по світу, а ще інші, що виявили бажання повернутись додому, місяцями проходили через допити в КДБ, так звану фільтрацію. Одних відправляли додому товарними вагонами, а інші йшли пішки, долаючи тисячі кілометрів. У кожного своя дорога. Наведемо кілька прикладів. Жителька с. Городні **Проценко (Горбатенко) Аглаїда Кирилівна** так описує свій шлях додому: «Повернення додому було дуже тяжке. Територію, яку зайняли американці, ми проїжджали машинами. У цей час дуже добре годували, навіть шоколад і цукерки, яких ми не бачили останніх три роки, давали.

А коли приїхали до східної Німеччини, то всіх оstarбайтерів помістили за колючий дріт. Почали всіх допитувати, лаяли нас, погрожували, а ми не розуміли за що. ...Декого, кого підозрювали, одразу відокремили від нас, посадили у «воронки» і повезли у невідомому напрямку. Тих, хто залишився, вишикували в шеренгу і почалися страшні мандри пішки під охороною наших військових. Їсти тепер давали мало, тому знову почався голод. ... Коли проходили територією Білорусі і північної України, з нами люди ділилися, хто чим міг. Пішки ми вже пройшли не одну сотню кілометрів, тому були обірвані, брудні, дехто з дівчат навіть посивіли»²².

Згадує жителька с. Дігтярі Срібнянського району **Рубан Уляна Микитівна**: «Одна з землячок загинула в 1945 році від рук наших солдат (її з'їхтували і задушили), а дві інші вийшли заміж і залишились жити в Німеччині до кінця життя. ...11 травня 1945 року наші солдати забрали мене та ще 8 дівчат і заставили гнати худобу з Німеччини до України.

20. Охріменко В., Черевко С. Вказана праця. – С. 42.

21. ДАЧО, ф. Р-8840, оп. 1, спр. 16910, арк. 32–32 зв.; Нестеренко Л. Друга світова війна у спогадах очевидців / Л. Нестеренко. Матеріали міжрегіональної науково-теоретичної конференції «Героїчні сторінки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років у патріотичному вихованні української молоді». Частина II / укл. Нестеренко Л. О. – Чернівці: ЧОІППО імені К. Д. Ушинського, 2014. – С.18–19.

22. Плотникова В. Вказана праця. – С. 64.

Господарі проводжали мене зі сльозами на очах, хазяйка на дорогу дала мені гроші і теплу ковдру. Догнали корів ми до Румунії, а далі йшли пішки або їхали на підводах. Додому я прийшла на Покрову, 14 жовтня»²³.

Інша жителька цього ж села **Коваленко Анна Кондратова** так описує свій шлях додому: «27 березня 1945 р. була звільнена Червоною Армією. Фільтрацію проходила в м. Гайдебрек до жовтня місяця 1945 р., але на руки ніяких документів не видавали, тому, що багато нас було зібрано і організовано відправили на роботу до м. Лисичанськ Лисичанського району Ворошиловградської області. Після чого направили на станцію Переєздная Лисичанського району, де і працювали в лісі. Ось чому на руки не видавали ніяких документів. А звідти я приїхала у відрадження в с. Дігтярі і більше на станцію Переєздная не поверталась»²⁴.

У протоколі допиту жителька с. Іванківці Срібнянського району **Юрченко Євдокія Яківна** вказує, що була звільнена американськими військами 2 травня 1945 р., а ще до 1 червня 1945 р. працювала у господарстві Люймана Ханріха, а із 6 червня по 5 липня знаходилась в м. Мальхін у перевірочно-фільтраційному таборі, а додому повернулась у серпні 1945 р.²⁵.

Ще одна уродженка с. Іванківці **Кузнецова (Бережна) Ольга Петрівна** згадує: «Тяжкою була дорога додому. Сотні кілометрів пішки. Зі своїми дівчатами розлучилися, речі позабирали ті, хто був сильніший. Не було навіть у що перевдягтись»²⁶.

Проте відразу ж після повернення на місця свого проживання всі остарбайтери пройшли через допити в РВ МВС та НКВС-КДБ, заповнення опитувальних листів тощо. Зупинимось на цьому детальніше.

11 травня 1945 р. народний комісар іноземних справ В. М. Молотов направив всім послам і посланникам країн, з якими СРСР мав дипломатичні відносини, ноту про масовий насильний вивіз до німецько-фашистського рабства мирних радянських громадян і відповідальність за цей злочин німецької влади і приватних осіб, які експлуатували (використовували) підневільну працю радянських громадян у Німеччині.

Створена в Радянському Союзі Надзвичайна комісія з розслідування злочинів німецько-фашистських властей проводила облік всіх фактів, які відносилися щодо вивезення в німецьке рабство радянських людей. Її головою став Н. Шверник, відповідальним секретарем – П. Богоявленський. Комісія провела поіменний облік тих гітлерівських чиновників і

23. Охріменко В., Черевко С. Вказана праця. – С. 42.

24. ДАЧО, ф. Р-8840, оп. 1, спр. 16856, арк. 9.

25. Там само, спр. 16910, арк. 22–26 зв.

26. Охріменко В., Черевко С. Вказана праця. – С. 40.

приватних осіб у Німеччині, які повинні в нелюдській експлуатації і загибелі радянських громадян в німецько-фашистській неволі²⁷.

Тому відразу ж по отриманні особливих розпоряджень зверху в обласних центрах було створено обласні комісії для сприяння діяльності Надзвичайної державної комісії. В Чернігівській області її очолив секретар обкому КП(б)У Кузнецов, відповідальним секретарем її став Балабай.

Було створено *опитувальний листок* для репатріантів, у якому було 17 запитань. Частина з них стосувалися особистих даних опитуваного, а саме: ПІБ, рік і місце народження, домашня адреса, рід занять до вивезення в Німеччину, дата і місце відправки, керівники та особи, причетні до цього, умови переїзду, місце його роботи та перебування в Німеччині. Інша частина питань стосувалася особистих даних німецьких власників. Так, опитувані мали вказувати ПІБ їх власників та особливі прикмети, повну адресу підприємства та адресу проживання господарів, вид діяльності, оплату праці, відношення до оstarбайтерів та ін.²⁸. Якщо стан здоров'я опитуваного після повернення з Німеччини був незадовільний, то до актів опитування прикріплювали довідку з лікарні.

Опитувальні листки, а також акти про нанесений матеріальний збиток із районів надсилали кожного місяця в Чернігівський обком КП(б) у обласній комісії з урахування збитків. З області опитувальні листки з реєстрами до них узагальнювали та відправляли до Москви. Як видно, через опитувальні листки тисяч громадян, які повернулись із Німеччини, було встановлено тисячі німецьких злочинців, власників підприємств або бауерів, в яких працювали вихідці з Чернігівщини.

Проте на цьому робота з оstarбайтерами не припинилась. Вже з початку 1947 р. у райвідділах МВС було проведено допити репатріантів. Із сільських рад були надіслані довідки про несприяння родини оstarбайтера німцям і поліцаям під час окупації села (1941–1943 рр.). У райвідділах узагальнювали інформацію про відсутність компрометуючих матеріалів на репатріанта, і на основі наказу НКВС–КДБ СРСР № 00706/00268 та всіх зібраних документів писали висновок про перевірку особи у фільтраційній справі. Саму справу потім передавали для подальшої агентурної розробки, а згодом документ здавали в архів для зберігання²⁹.

Наведемо кілька свідчень. Згадує жителька с. Городні **Проценко (Горбатенко) Аглаїда Кирилівна**: «Мене викликали у відділ КДБ і почали допитувати. І знову довелося вислуховувати образи, лайки, брудні натяки. Викликали багато разів і питали одне й те саме. У німців були

27. ДАЧО, ф. Р-90, оп. 3, спр. 22, арк.7 .

28. Там само, арк. 3–6.

29. ДАЧО, ф. Р-8840, оп. 1, спр. 16910, арк. 31.

«русіш швайне райне», а у своїх – німецька прислужниця. Такого болю і образи я не відчувала навіть у німців (бо що з них взяти, тут все зрозуміло). В кінці кінців мені дали спокій, але з Городні я не мала права виїжджати. І довго була під наглядом. Мрію про навчання в інституті довелось забути. ...Час виліковує рани, але ставлення своїх властей до нас, остарбайтерів, не дає мені спокою до цього часу»³⁰.

У свідченнях ще однієї уродженки Городні **Дмитренко Віри Борисівни** знаходимо наступне: «На другий день мене викликали в райком партії на допит. Розпитували де була, як була і чи сама поїхала. Наступного дня викликали в міліцію на допит. Мої домашні боялися, що мене посадять, бо про тих, хто побував у Німеччині, дуже погано говорили. Я навіть вчитися далі не змогла, нікуди не приймали. А було прикро, що там називали «русіш швайне райне» і тут людьми не вважали»³¹.

Таким чином, керували насильницьким переселенням людей до Німеччини старости сіл, начальники поліції та поліцаї за розпорядженням німецьких комендантів. Варто також відзначити, що в деяких населених пунктах і районах кількість вивезених була мінімальною, в інших – значною. Умови проживання на чужині, відношення господарів до робітників, робочий час у промисловості і сільському господарстві були різними і обумовлювались людським фактором та специфікою роду діяльності.

Шлях повернення остарбайтерів додому також був важким і болючим. Але не легшим стало життя репатріантів і після повернення: численні допити в силових структурах, перевірки на різних рівнях тощо. Болючі спогади та образи залишилися з репатріантами до кінця життя. Ображались не так на німців, бо що від них було чекати, а на своїх (старост сіл, поліцаїв, працівників КДБ та МВД), які часом були гіршими за німців.

30. Плотникова В. Вказана праця. – С. 65.

31. Там само. – С. 59.

Оксана Овсіюк

Побутове обслуговування киян (1943–1945)

Розглянуто проблема задоволення потреб мешканців Києва у побутовому обслуговуванні в 1943–1945 рр. Наголошується, що необхідність отримувати побутові послуги зростала через гострий дефіцит промислових товарів. Простежується динаміка розгортання мережі міської сфери послуг. Досліджується доступність послуг у майстернях Києва.

Ключові слова: районні промислові комбінати, промислова кооперація, надомні працівники, приватні майстри, майстерні.

Ovsiyuk O. Service industry of Kyiv's residents (1943–1945). In article is considered the problem of meeting the needs of Kyiv's residents in consumer services in 1943–1945. It is noted that the need to obtain personal services increased due to an acute shortage of industrial goods. It is traced, dynamic of urban service sector network deployment. It is investigated the availability of services in Kyiv's workshops.

Key words: regional industrial complexes, industrial cooperation, home workers, private masters, workshops.

Попри те, що проблематика історії Другої світової війни є темою в наукових колах вже останні 70 років, досі існує багато питань, які потребують пильної уваги дослідників. Дерадянізація суспільної думки, що відбулася в роки незалежності, та особливо події в Україні останніх років стали потужним поштовхом, що спрямував наукову громадськість до переосмислення багатьох подій сімдесятирічної давнини.

Зокрема, змін зазнає сам вектор досліджень історії України періоду Другої світової війни. Відхід від радянської спадщини та перелом у суспільній свідомості призвів до того, що життя пересічного громадянина в роки війни перестало розглядатися як другорядне. Зміна зору на проблематику цього періоду сприяла виявленню цілого комплексу проблем, які раніше не привертали належної уваги науковців. Зокрема, до таких малодосліджених питань належить повсякденне життя людей в екстремальних умовах Другої світової війни.

Ця розвідка присвячена висвітленню такого аспекту повсякденного життя населення м. Києва, як задоволення потреб мешканців столиці УРСР у побутовому обслуговуванні в післяокупаційний період.

Незважаючи на те, що у вітчизняній історіографії дослідження повсякденного життя населення України загалом та її окремих регіонів у роки війни почали з'являтися ще в середині 90-х рр. ХХ ст.¹, тематику побутового обслуговування міських мешканців дослідники обходили своєю увагою. Не змінило ситуації й ґрунтовне науково-документальне видання Інституту історії України НАН України, присвячене безпосередньо історії Києва в роки Другої світової війни², що нещодавно побачило світ. Тож, можна констатувати, що заявлена проблема досі не знайшла належного висвітлення у науковій літературі.

Зазначимо, що населення звільненого від німецької окупації Києва відчувало гостру потребу не лише в їжі та речах щоденного вжитку, а й у побутовому обслуговуванні. Необхідність отримувати побутові послуги тим більше зростала через дефіцит промислових товарів.

Попри те, що системою нормованого постачання було передбачено забезпечення міського населення звільнених регіонів України промисловими товарами, зокрема одягом та взуттям, на практиці це відбувалося вкрай рідко. Фактично карткова система на промислові товари почала діяти в Києві лише з липня 1944 р. Проте навіть після запровадження промислових карток кияни мали можливість придбати за низькими державними цінами майже виключно дрібниці щоденного вжитку (мило, гас, сірники тощо) та й то нерегулярно і в обмеженій кількості. Тож домашнє начиння, що через перипетії військового часу перейшло в розряд дефіцитного, а також одяг і взуття кияни діставали насамперед шляхом обміну на товкучках або ж задовольнялись тим, що вдалось зберегти з довоєнного часу. Щоправда, існувала й альтернатива – викласти за бажану річ дуже солідну суму коштів на тих же базарах чи в державних комісійних та скупних магазинах (де ціни приблизно збігалися). Порівняння розміру середньої місячної зарплати київського службовця, що коливалася від 300 до 450 крб., із ринковими цінами (наприклад, пара калош чоловічих та жіночих коштувала близько 1800–2000 крб., 1 м пальтового драпу – 1500–2000, 1 м крепдешину – 1000–1500, пальто тепле на ваті з хутряним комірцем та шовковою підкладкою – 7–8 тис., валянки чоловічі білі – 1800–2000 крб., валянки

1. Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) / Т. В. Вронська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 83 с.; її ж: Дія карткової системи в Україні у воєнні та перші повоєнні роки (1941–1947 рр.) // Сторінки воєнної історії: 36. наук. ст. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 163–183.

2. Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації / Авт. та упорядн.: Т. В. Вронська, Т. В. Заболотна та ін. – К.: Темпора, 2014. – 864 с.

чоловічі чорні 2000–2500 крб.³; костюм жіночий з шевйоту вартував 2–2,5 тис. крб., чоловічий – 2,5–3 тис. крб.⁴) доводить, що дозволити собі таку розкіш міг далеко не кожен мешканець столиці УРСР.

У таких умовах для багатьох киян прийнятніше було відремонтувати певні речі або замовити індивідуальне виготовлення бажаних предметів домашнього вжитку, ніж купувати вкрай дорогі та нерідко вже уживані промтовари на міських базарах чи у торговельних закладах. Тож у звільненому місті активно почали відновлюватися ремонтні майстерні та майстерні з виготовлення речей під замовлення.

Згадані заклади входили насамперед до складу дев'яти районних промислових комбінатів (відповідно до кількості районів міста) та підприємств промислової кооперації.

Усі виробничо-ремонтні майстерні райпромкомбінатів відновлювалися на абсолютно новій економічній базі, оскільки їхні довоєнні ресурси були знищені внаслідок військових дій та розграбовані під час окупації⁵.

Подібне спостерігалось й на підприємствах промислової кооперації Києва. До війни у місті нараховувалося 134 артілі промкооперації. Вони працювали у дев'яти різних галузях: металообробна, шкіряно-взуттєва, текстильно-швацька, будівельна, культурно-галантерейна, хімічна, побутово-транспортна, харчова та утильна.

З початком війни багато артілей було евакуйовано. Ті ж підприємства, що залишилися в місті, переважно не працювали. Так, з довоєнних 130 взуттєвих майстерень промкооперації за окупантів працювало лише 13. З 15 великих швацьких артілей функціонувала лише одна – «Прогрес». Напередодні визволення міста ці підприємства були частково зруйновані, частково розграбовані німцями. До того ж вагому частину кваліфікованих технічних працівників було вивезено до Німеччини. Таким чином, на момент визволення міста жодна артіль не могла приступити до роботи.

Заходи з відновлення підприємств промкооперації (косметичний ремонт приміщень, збір устаткування тощо) розпочалися з 12 листопада 1943 р.⁶. На початку грудня 1943 р. у місті нараховувалося вже 24 артілі. Щоправда працювали вони переважно вручну або ж на примітивних приладах. Хоча більшість майстерень, які входили до арті-

3. Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) / Т. В. Вронська. – К., 1995. – С. 62.

4. ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 10, арк. 70.

5. Державний архів Київської області (ДАКО), ф. П-1, оп. 3, спр. 17, арк. 22–25.

6. ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 18, арк. 3–4.

лей, були зорієнтовані на виробництво речей широкого вжитку, деякі з них надавали ремонтні послуги та виконували індивідуальні замовлення⁷. Так, у складі двох взуттєвих артілей «Коопремонт» та «Ремвзуття» було відкрито 7 ремонтних майстерень в різних кінцях міста, а також два пункти з індивідуального пошиву взуття на Мишоловці та в Кагановицькому районі⁸. Також замовлення населення виконувала артіль промкооперації «Текстильник». Вона надавала киянам послуги з в'язання, ремонту та перефарбування одягу⁹.

У цей же час поступово відновили роботу виробничо-ремонтні майстерні усіх дев'яти районних промислових комбінатів.

Наприкінці грудня 1943 р. у місті функціонувало вже 72 підприємства побутового обслуговування системи райпромкомбінатів. У цю кількість входило 16 взуттєвих, 10 швацьких, шість слюсарно-механічних, три ковальські, 4 художні майстерні, по три майстерні з ремонту годинників, меблів та метало-побутового ремонту. Також функціонувало чотири перукарні, одне фотоательє та інші майстерні¹⁰.

Зауважимо, що створення ремонтних майстерень відбувалося швидше, аніж майстерень з виготовлення побутових речей на замовлення. З виробничих майстерень більш-менш нормально вдалося організувати лише виготовлення валіз, оскільки для цього відшукали сировину. Однак валізи не були предметом першої необхідності і їх виготовлення не могло зацікавити значну кількість киян. Натомість всі інші виробничі підприємства працювали вкрай погано. Причин на це було кілька: незадовільно обладнані приміщення майстерень, відсутність необхідного устаткування та реманенту, відсутність матеріалів та сировини для виробництва, недостатня укомплектованість робочою силою¹¹.

За таких умов райпромкомбінати заради виконання планів обирали шлях кількісного збільшення підприємств побутового обслуговування, незважаючи на якість їхньої роботи та реальну зацікавленість населення у наданні пропонованих послуг. Наприклад, у Сталінському районі міста відкритими вважалися слюсарна та бляхарна майстерні. Однак при перевірці виявилось, що обидві майстерні складалися лише з одного робітника – слюсаря, який лагодив відра та замки.

У звіті Жовтневого району щодо організації побутового обслуговування населення зазначалося, що відкрито дві швацькі, шкіряну,

7. Місяць відродження // Київська правда. – 1943. – № 21. – С. 3.

8. Задовольнимо побутові потреби киян // Київська правда. – 1943. – № 16. – С. 3.

9. Артіль «Текстильник» // Київська правда. – 1944. – № 13. – С. 4.

10. ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 17, арк. 22–25.

11. Там само, спр. 1, арк. 3.

шорну майстерні, а також майстерні з виготовлення мила, гуталіну, колісної мазі тощо. Перевірка ж показала, що всі ці підприємства з різних причин не працюють¹².

У Залізничному районі спостерігалася аналогічна ситуація. Хоча вважалося, що в райпромкомбінаті відкрито до 10-ти великих майстерень, в яких буцімто було зайнято 108 працівників. Щоденно на робочі місця виходили лише близько 40 чоловік. Решта з'являлися «на відмітку» та йшли додому через відсутність роботи.

Порівняно непогано вдалося організувати роботу майстерень Ленінському райпромкомбінату. Хоча за планом на грудень 1943 р. тут мало працювати 27 майстерень, а реально функціонувало лише 14. Проте такі показники все ж були одними з кращих серед районів міста. Цікаво, що досягти цього вдалося значною мірою завдяки ентузіазму самих працівників. Так, влаштувати досить велику швацьку майстерню, де 16 майстрів працювало на 7-ми швацьких машинах, вдалося лише тому, що це устаткування вони принесли з власних домівок¹³.

У Дарницькому районі з грудня 1943 р. працювало єдине у місті на той час державне фотоательє. Воно складалося з трьох фотографів, які працювали на дому, оскільки не мали спеціально відведеного приміщення¹⁴.

Взагалі наприкінці 1943 р. – початку 1944 р. райпромкомбінати широко користувалися послугами надомних робітників. Це було вигідно, оскільки їх не треба було забезпечувати устаткуванням (вони мали своє) та приміщеннями для роботи. Це, крім іншого, заощаджувало ресурси райпромкомбінатів, які мали витратитися на опалення та утримання приміщень. З іншого боку, керівництво райпромкомбінатів побоювалося, що через неможливість належного контролю за роботою надомних працівників, ті без перешкод зможуть привласнювати собі виручку. Проте на початковому етапі організації сфери послуг у місті без надомних майстрів обійтися було майже неможливо.

Наголосимо, що в основному надомники виконували роботу з виготовлення та лагодження одягу, рідше – взуття. Райпромкомбінати намагалися завантажити їх, головним чином, військовими замовленнями. Наприклад, надомники Молотовського району, яких нараховувалося 21 чол., отримали наприкінці грудня 1943 р. завдання відремонтувати 25 тис. штук армійського обмундирування.

Однак виконували надомні майстри й замовлення цивільного населення. Так 25 надомників Залізничного району були об'єднані у так

12. ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 2, арк. 32.

13. Там само, спр. 17, арк. 10.

14. Там само, арк. 5.

звану білошвейну майстерню. Вони займалися в'язанням, виготовляли шкарпетки та панчохи. 12 надомниць Кагановичського району були ткалями, які робили полотно з відходів виробництва¹⁵.

Майстерні, що відновили роботу у нещодавно звільненому місті, потребували певної реклами. Особливо це стосувалося послуг, які надавали надомні працівники. Тому на вулицях міста з'явилися оголошення, які повідомляли киянам пропоновані послуги та адреси, куди потрібно звертатися для їх отримання¹⁶. До того ж про початок роботи майстерень із побутового обслуговування населення Києва дізнавалося через засоби масової інформації. Приміром, в газеті «Київська правда» від 15 грудня 1943 р. зазначалося, що промкомбінат Ленінського району приймає такі замовлення: шиття та ремонт верхнього та нижнього одягу з матеріалу замовника, шиття та ремонт взуття з матеріалу замовника, виготовлення й ремонт валіз, парасольок, дамських сумок та інших дорожніх речей, ремонт меблів, друкарських та швейних машин, різних замків, ключів та інших металевих виробів. За довідками киянам пропонувалося звертатися до контори цього райпромкомбінату, яка розташовувалася за адресою вул. Леніна, 3¹⁷.

Мережа майстерень районних промислових комбінатів поступово розширювалася. На 1 січня 1944 р. вона досягла 100 одиниць. За галузями ці заклади побутового обслуговування розподілялися наступним чином: 20 майстерень з виготовлення та ремонту взуття, 16 з шиття та ремонту одягу, 18 слюсарних, ковальських та бляхарних, три столярні та деревообробні, дві прядильно-ткацькі та трикотажні, 4 художні майстерні, одне фотоательє, 11 перукарень, а також чотири майстерні з реставрації та ремонту годинників та інші.

За планом на кінець першого кварталу 1944 р. кількість закладів сфери послуг системи райпромкомбінатів у місті мала збільшитись до 170. Однак, як свідчать документи, й така кількість побутових майстерень не могла задовольнити потреб киян¹⁸.

На фоні досить млявого розгортання державних закладів побутового обслуговування у місті активізувалися приватні майстри. У перші місяці після звільнення Києва вони почали відкривати власні кустарні майстерні. Наприклад, у Молотовському районі вже на середину листопада 1943 р. було видано 27 ордерів на відкриття таких закладів. У цей же час у Сталінському районі ордери на заняття приватною діяльністю отрима-

15. ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 17, арк. 8, 10, 11, 13.

16. Побутові майстерні // Київська правда. – 1943. – № 25. – С. 4.

17. Промкомбінат... // Київська правда. – 1943. – № 27. – С. 4.

18. ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 11, арк. 463.

ли 77 осіб. На 30 листопада 1943 р. кількість приватників, задіяних як у сфері послуг, так і в торгівлі, у цьому районі досягла 156 чоловік¹⁹.

Зазначимо, що, окрім майстерень райпромкомбінатів та промислової кооперації, у місті існували і державні заклади побутового обслуговування інших організацій. Зокрема, майстерні з виготовлення і ремонту одягу та взуття працювали при таких організаціях, як Київ-промторг, Спецторг, Воєнторг тощо.

Всі вони працювали за власними розцінками. Однак у серпні 1944 р. Київською міською радою було запроваджено єдиний прейскурант цін на послуги для всіх міських майстерень, які спеціалізувалися на ремонті одягу. В умовах гострого дефіциту носильних речей цей напрям побутового обслуговування мав вагоме значення для киян. Тож таких майстерень у місті нараховувалося чи не найбільше.

Аналіз єдиного прейскуранта цін демонструє, на які хитрощі зважувалися кияни, бажаючи довести власний зношений одяг до більш-менш пристойного вигляду. Сфера ж послуг намагалася не відставати від потреб населення, а тому для майстерень було розроблено дуже детальний список операцій, які вони здійснювали з ремонту носильних речей.

Так, відповідно до прейскуранта київські майстерні могли здійснити аж 33 операції з ремонту чоловічого пальта. При чому вартість цих послуг коливалася від 50 коп. (пришити петельку для вішання пальта) до 51 крб. (замінити підкладку та вату в зимовому пальті). Крім того, у списку були наступні найменування робіт: вшити кармани (21 крб.), замінити рукави (23 крб.), зробити новий комір для зимового пальто (30 крб.), вшити одну латку розміром 5 см (2 крб.), вшити одну латку 20 см. (3 крб. 50 коп.), вкоротити або ж подовжити рукави без доточування та з доточуванням нової тканини (8, 13 крб.), прибрати зайві боки у зимовому та демісезонному пальтах (37, 34 крб.), вкоротити, або ж подовжити пальто (21 та 25 крб.) тощо.

Подібні операції проводилися з десятьма видами одягу. Такими як чоловічий піджак, штани, сорочка, шинель, гімнастерка, пальто дамське зимове та демісезонне, сукня шовкова або вовняна, спідниця. Цікаво, що лагодили та переробляли навіть кальсони. Над цим одягом відповідно до прейскуранту, здійснювали 6 найменувань операцій вартістю від 1 до 9 крб. Що ж стосується жіночого вбрання, то у прейскуранті були зазначені послуги, які були покликані зробити одяг киянок дещо моднішим. Так, зокрема, пропонували навіть змінити фасон рукавів у сукнях. Коштувала ця послуга 26 крб.²⁰.

19. ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 5, арк. 2, 65, 71.

20. ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 28, арк.158–159.

Зіставлення вартості вищенаведених послуг із вартістю готового носильного одягу в торговельній мережі демонструє, що для киян набагато доступніше було перешивати одяг членів родини або ж лагодити та вдосконалювати власне довоєнне вбрання, ніж купувати носильні речі.

Отже, сфера послуг у Києві на момент визволення міста від окупантів фактично не функціонувала. Розгортання роботи державних закладів побутового обслуговування відбувалося повільними темпами. Через відсутність належної матеріальної бази державних майстерень у місті широко використовували працю надомних майстрів. У той же час активізувалася робота приватних підприємств. Чи не найбільше в Києві нараховувалося майстерень з ремонту та пошиття одягу та взуття, оскільки в цих послугах населення відчувало найбільшу потребу.

Іван Патриляк

Протистояння українського визвольного руху нацистам та їхнім союзникам (1943–1944 рр.)

На основі широкого кола джерел автором проаналізовано основні питання, пов'язані зі збройним опором підрозділів Української повстанської армії та структур Організації українських націоналістів окупаційному режимові нацистів і їхніх союзників упродовж 1943–1944 рр. У статті продемонстровано характер і динаміку протистояння, успіхи та прорахунки керівників українського визвольного руху в боротьбі з гітлерівськими окупантами, зроблено спробу підвести баланс боротьби.

Ключові слова: Українська повстанська армія, Організація українських націоналістів, збройний опір.

Patryliak I. The conflict between Ukrainian liberation movement and the Nazi occupiers and their allies (1943–1944). Based on the wide range of sources, the author analyzes the main issues related to the armed resistance of the Ukrainian Insurgent Army units and structures of the Organization of the Ukrainian nationalists Nazi occupation regime and its allies during the 1943–1944's. In the article demonstrated the nature and dynamics of confrontation, successes and failures of leaders' Ukrainian liberation movement in the struggle against the Nazi invaders, attempted to bring balance struggle.

Key words: Ukrainian Insurgent Army, Organization of Ukrainian Nationalists, armed resistance.

Абсолютна більшість дослідників, які займаються вивченням українського визвольного руху, традиційно погоджуються з тим, що першою атакою українських повстанців проти німецької окупаційної адміністрації став напад сотні Григорія Перегіняка («Довбешки-Коробки») на районний центр Рівненської області Володимирець вночі з 7 на 8 лютого 1943 р¹. Проте новітні дослідження краєзнавців дозволяють стверджувати, що перша збройна сутичка сотні «Коробки» з німцями відбулася дещо раніше – 20 січня 1943 р². Саме цього дня відділ «Коробки» зробив засідку на колону німецької поліції та власівців поблизу с. Городець Володимирецького району. Засідка принесла успіх. Було вбито 4 німецьких

* Поряд зі створюваними Сергієм Качинським («Остап», «Іван») формуваннями сотня «Коробки» була одним із перших більших повстанських відділів.

1. Motyka G. *Ukrainian partyzantka 1942–1960*. – Warszawa, 2006. – S. 188–190.
2. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – Рівне, 2008. – С. 37.

поліцейських, 1 українського шудмана та гебітскомісара Сарненського району, а 30 власівців відступили до Володимирця³.

Успішна атака окрилила повстанців, і згодом вони вже наважилися атакувати районний центр. Причина атаки на Володимирець була на поверхні – на початку лютого 1943 р. німці арештували активного діяча ОУН на Сарненщині «Діброву». Було відомо, що його утримують у підвалі будинку німецької жандармерії у Володимирці. На той момент у Володимирці основні окупаційні сили складалися із 30 німецьких жандармів, 70 російських козаків-власівців та 80 узбеків (колишніх радянських бранців)⁴. Попри те, що ні власівці, ні узбеки не визначалися особливо високим рівнем боєздатності, все ж операція була доволі ризикованою з огляду на достатньо чисельний гарнізон. Цілком очевидно, що на боці повстанців мали бути несподіванка і нічна пора.

Незважаючи на те, що сотня Г. Перегіняка складалася із людей недостатньо добре підготовлених і не надто гарно озброєних, завдяки блискавичності нападу операція вдалася. Під час наскоку було захоплено казарми козаків і приміщення жандармерії. Убито 7 осіб, в тому числі 3 козаків і 4 німців (серед них і коменданта жандармерії), 6 козаків було виведено із собою і після допиту страчено в лісі неподалік Володимирця. Визволено з ув'язнення «Діброву», захоплено 20 карабінів, 65 ковдр і доволі багато амуніції. Втрати сотні складали одного убитого і двох поранених⁵. Після блискавичної атаки, користуючись безладом, що запанував у містечку, сотня швидко відійшла з райцентру.

Розуміючи, що німці почнуть переслідування відділу, Г. Перегіняк віддав наказ рухатися на північ в район Поліських боліт. Німці й справді організували проти повстанської сотні каральну експедицію (силою 350 вояків), яка вийшла на табір Перегіняка 22 лютого 1943 р. у лісовому масиві неподалік міста Висоцька на Рівненському Поліссі⁶. Повстанці, обороняючись, почали відступ у глиб лісового масиву. Під час нападу німців Г. Перегіняк був не в таборі, а на сусідньому хуторі. Почувши шум бою, він спробував дістатися до свого відділу, але потрапив на німецькі позиції і загинув. Після його смерті командування сотнею перебрав на себе Никон Семенюк («Ярема»)⁷. Так завершився

3. Денишук О. Вказана праця. – С. 37.

4. Motyka G. *Ukrainśka partyzantka 1942–1960*. – S. 189.

5. УПА в світлі документів з боротьби за українську самостійну державу 1942–1952 рр. (Бойові дії УПА). – Ч. II. – Б.м., 1960. – С. 5.

6. ЦДАВОВУ України, ф. 3833, оп. 2, спр. 22, арк. 1.

7. Motyka G. *Ukrainśka partyzantka 1942–1960*. – S. 191.

перший етап повстанської антинімецької збройної боротьби, започаткований сотнею «Коробки».

З нападами на районні центри з метою визволити своїх побратимів із німецьких тюрем також пов'язані три атаки оунівських боївків на в'язниці у Кременці, Пінську та Дубно, що відбулися в середині лютого 1943 р. У звітах німецької поліції про ці події було сказано: *«У середині лютого 1943 р. почалося зосередження молоді в націоналістичних бандах. Частішими стали напади з метою отримання зброї та продовольства. Напади на в'язниці в Кременці та Дубно мали за мету насамперед звільнити активістів руху, які згодом організували ядро банд у цьому районі»*⁸. В іншому звіті вказувалося: *«Після вдалих нападів на тюрми в Пінську і Дубно, було знову зроблено спробу напасти на в'язницю в Кременці»*⁹.

До наших днів зберігся опис акції на в'язницю в Кременці. Якщо вірити українським джерелам, наліт зробила боївка «Крука» (І. Климишина). Націоналісти ручними гранатами закидали вартівниче приміщення, утримуючи поліцейських під вогнем, увірвалися до темниці й визволили ув'язнених. Німецький гарнізон, який підняли по тривозі і відправили до міської в'язниці, потрапив під перехресний вогонь повстанської засідки на головній вулиці містечка. Втративши декількох чоловік убитими, німці змушені були залягти. Це дозволило партизанам організовано відійти в навколишні вкриті лісами гори¹⁰. Німецькі поліційні джерела, навпаки, вказують на те, що напад на Кременецьку в'язницю вдалося відбити, і націоналісти не зуміли звільнити ув'язнених¹¹.

Однозначно вдалим був напад боївки націоналістів на в'язницю в м. Дубно. Німецькі поліційні донесення з цього приводу повідомляли: *«Тюрма в Дубно була піддана нападу. При цьому бандити, вбивши охорону, звільнили 60 арештантів»*¹².

У відповідь на перші атаки повстанців проти німецьких сил безпеки й адміністративних установ нацисти почали терор проти мирного українського населення. 23 лютого 1943 р. у Кременці німці розстріляли шістьох представників місцевої української інтелігенції, в тому числі подружжя відомих у містечку лікарів Рошинських, які були зв'язані з підпіллям ОУН(Б). Через два тижні – 8 березня 1943 р. гітлерівці розстріляли 485 українських в'язнів у Рівному¹³. Фактично, українське насе-

8. ЦДАВОВУ України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 29.

9. Там само, ф. 4328, оп. 1, спр. 6, арк. 6.

10. Скорупський М. Туди, де бій за волю. – К., 1992. – С. 81.

11. ЦДАВОВУ України, ф. 4328, оп. 1, спр. 6, арк. 6.

12. Там само, спр. 5, арк. 51.

13. Данилюк М. Повстанський записник. – К., 1993. – С. 82.

лення Волині опинилося в умовах постійно наростаючого гітлерівського терору. Одне із німецьких поліційних донесень зі Сходу вказувало: *«Після розстрілів доктора Роцинського та інших українців у Кременці ця звістка блискавично поширилась у всій Волині і викликала паніку. Багато українців увечері покинуло свої помешкання, щоб ночувати в інших місцях. Фактично, подальші арешти продовжувалися 23 лютого в Рівному та околицях. Серед заарештованих знаходилося 63 українці, яких привезли в Рівне і там усіх розстріляли. (...) 26 лютого через Костопіль з Сарн їхали три потяги, в яких транспортували заарештованих у Сарнах. З вагонів було чути крики: «Нас женуть, напевно, на розстріл!» 28 лютого о п'ятій годині ранку в місті Березно було розстріляно 25 українських сімей з жінками і дітьми. Це був каральний захід, тому що українців убив людей з СД, коли вони намагались його арештувати.*

У ніч з 9 на 10 лютого деякі полонені у в'язниці в Рівному вчинили бунт. Там було арештовано приблизно 1000 осіб з Рівненської, Костопільської та Сарненської округ. Всі були розстріляні. Серед них знаходився і видатний український бактеріолог та вчений, колишній лікар абесинського негуса та інші представники української інтелігенції. Населення Волині тремтить щоденно за своє життя не тільки від страху перед німецькими органами, але й також перед комуністичними провокаціями та партизанами»¹⁴.

В умовах постійного страху й терору автоматично спрацьовують самозахисні рефлекси суспільства. Українцям не залишалось нічого іншого, як братись за зброю і активно включатись до повстанського руху. Це одразу ж стало помітним для гітлерівської поліції. Німецькі донесення з окупованих районів України повідомляли, що у січні 1943 р. діяльність українських «банд» охопила район Костополя – Людвиполя – Березного (тобто регіон між Сарнами і Рівним), а українські села в долині річки Случ перетворилися на партизанські бази¹⁵. В лютому 1943 р. діями націоналістичних повстанських відділів було охоплено південну Рівненщину. При цьому німецька поліція відзначала цікавий факт, що повстанці в контрольованих селах впроваджують в обіг «власні» гроші – *«Карбованці зі своїми штемпелями. На грошах виявлено два різновиди штемпелів. Один штемпель відображає гасло «Слава Україні! Слава Героям», а інший – «Слава Бандері!»*¹⁶.

На початку березня 1943 р. німецькими військовими аналітиками відзначається розгортання і підготовка нових українських «націоналістичних

14. Україна в Другій світовій війні у документах / Зібрав і упорядкував В. Косик. – Т. 3. – Львів, 1998. – С. 211–212.

15. ЦДАВОВУ України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 28.

16. Там само, ф. 4328, оп. 1, спр. 4, арк. 57.

банд» в районі Сарн, які складаються із загонів «чисельністю до 500 осіб»¹⁷. У цей же час німці відзначили початок розповсюдження повстанського руху на південь від автомобільної траси Рівне – Житомир і систематичні напади на німецькі господарчі об'єкти й склади на просторі між Рівним і Новоград-Волинським, що, на думку німецьких військових аналітиків свідчило про «створення запасів»¹⁸. Одночасно вказувалося на мобілізацію мешканців сіл до повстанських відділів на півночі Рівненщини¹⁹. Інші розвідведення німців, датовані 12 березня 1943 р., наголошували на наявності в районі Сарн – Костополя сильної «банди» близько тисячі осіб, яка «... в жодному разі не рухає місцеве населення, але спрямовує свою діяльність винятково проти німецьких властей та різних установ. Із вилучених таємних наказів випливає, що концентруються сили для перевороту, який має невідовзі відбутися. Центральне керівництво ОУН наказує всім пропагандистським референтам розпочати нову кампанію, «не припиняючи її доти, доки не буде розпочата революція». Антибільшовицькі лозунги, якими послуговувалися раніше, тепер відкинута. Зараз тільки й говорять про «останній бій» проти «німецьких варварів». Із надійних джерел відомо, що ОУН Бандери має близько 15000 гвинтівок, 45000 ручних гранат і 1550 пістолетів. Українська поліція в загальній масі не може використовуватися для боротьби проти бандерівських груп, оскільки вона часто сильно засмічена бандерівцями. В багатьох випадках ці поліцейські переходять до бандерівських банд. В українській школі поліції у Львові українські офіцери-викладачі під час навчання ведуть відкриту пропаганду проти німецької імперії. Українська поліція найвідвертішим чином саботує відправку робочої сили»²⁰.

Однак навіть наявність у німецьких спецслужб оперативних даних про український повстанський рух й арешти багатьох керівників підпілля не могли суттєво загальмувати, а тим більше зупинити, велике повстання, яке розгоралося на Поліссі та Волині, а тому в березні 1943 р. маховик антигітлерівської війни набирав обертів.

Найбільшою повстанською операцією початку березня 1943 р. стала атака сотні Сергія Качинського («Остапа», «Івана») на німецький гарнізон, військові склади та фабрику в селі Оржеві в ніч з 10 на 11 березня²¹. Однією з причин наступу на Оржів (окрім прагнення здобути

17. ЦДАВОВУ України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 32.

18. Там само, ф. 4328, оп. 1, спр. 5, арк. 51; ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 32.

19. Там само, ф. 4328, оп. 1, спр. 5, арк. 51.

20. Україна в Другій світовій війні у документах / Зібрав і упорядкував В. Косик. – Т. 3. – С. 126–127.

21. УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. – С. 6.

серйозні трофеї) була висока активність німецького гарнізону. А якраз на прилеглих до Оржева хуторах базувався осередок проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ. Сусідство із німецьким гарнізоном заважало роботі керівництва підпілля, тому було прийняте рішення про очистку містечка від німців. Повстанцям вдалося захопити і вивезти зі складів боєприпаси, однак в ході бою із противником загинув організаційний референт ПЗУЗ і один із творців УПА «Остап». Якщо довіряти звітам повстанців, то німці мали втратити в бою і під час пожежі до 60 чоловік, що, очевидно, є серйозним перебільшенням. Швидше за все добитися поставленої мети – повністю знищити німецький гарнізон під час того наступу не вдалося, бо невдовзі місце дислокації Проводу ОУН(Б) на Волині та Поліссі довелося змінити, перемістивши до Млинівського району²².

Суттєве зростання антинімецької активності партизанських відділів почало спостерігатися із середини березня 1943 р., коли до лісу дезертирувала частина української допоміжної поліції. В результаті дезертирства німецькі сили в регіоні були суттєво послаблені, що розв'язувало руки повстанцям. Німецькі звіти вказували, що на Волині частина поліції втекла безпосередньо до «банд»²³, а в Галичині українська поліція таємно акумулює зброю на підпільних складах для потреб «бандерівського руху»²⁴. Згідно з донесеннями гестапо, діяльність «українських банд» у другій половині березня охопила, крім півночі, південну частину Рівненщини, Кременеччину та південну частину Волинської області. Наприкінці березня 1943 р. у німецькому поліційному донесенні вказувалося: *«Станом на 20 березня 1943 р., згідно з повідомленнями, у Волинсько-подільському генеральному окрузі бандами було розкрадено і знищено: 42 067 ц пшениці, дрібного зерна, олійних культур тощо; 21 454 ц соломи; 35 820 ц сіна; 989 коней і лоша́т, серед них цінні породи жеребців з кінських заводів; 3 336 голів великої рогатої худоби; 447 свиней; 1896 овець. (...) напади було вчинено на 405 державних господарств, 94 молокозаводи, сепараторні пункти і пункти з прийому вершків та сметани, 12 винокурень і спиртзаводів, 4 ставкові або рибні господарства, 21 канцелярію заготовельно-збуткової контори (...) Зрозуміло, що найбільше страждають польові роботи. А відповідно і постачання товарами в небезпечних районах. Треба сказати, що на Волині є лише два райони вільні від банд. Особливо*

22. Motyka G. *Ukrainian partyzantka 1942–1960*. – S. 194; Мазурець С. Повстанськими стежками. Розповідь очевидця. – Луцьк, 2002. – С. 36–37; УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. – С. 6; Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 41

23. ЦДАВОВУ України, ф. 4328, оп. 1, спр. 6, арк. 23, 29–30.

24. Там само, арк. 26.

небезпечними є виступи національно-українських банд у районах Кременець – Дубно – Костопіль – Рівне. Українські національні банди одночасно атакували в ніч з 20 на 21 березня всі окружні економічні об'єкти округи Кременець. При цьому один з них був повністю знищений. При цьому загинуло 12 німців – господарників, лісників, солдатів і поліцейських. Хоча сили поліції і вермахту були негайно надані в розпорядження, дотепер відвоєвано лише 2 райони. Однак свобода керівників сільського господарства в цих районах ще не відновлена (...) Робота з обробляння поля більш, ніж у 500 державних господарствах на Волині знаходиться в небезпеці. Тому їхні показники будуть різко падати»²⁵.

Протягом березня 1943 року найзапекліші сутички з нацистами УПА мала на Луччині, Ковельщині, Горохівщині, Рівненщині, Кременеччині, Костопільщині, Сарненщині, Лановеччині й у Славутиських лісах Кам'янець-Подільської області. Повстанці п'ять разів захоплювали районні центри. До кінця березня 1943 р. український повстанський рух уже цілковито домінував у окремих районах Волині. Зокрема, Костопільський район Рівненщини був під контролем УПА на 95 % (за винятком чотирьох польських поселень), у районі діяла створена повстанцями підпільна українська адміністрація*.

У квітні 1943 р. німці констатували, що «українські національні банди» охопили територію центральної та північної частини Волинської області, а також Ізяславський, Славутський і Шепетівський райони Кам'янець-Подільської області²⁶.

На Кременеччині через активність УПА гітлерівці змушені були з 6 квітня 1943 року оголосити надзвичайний стан²⁷. У розвідзведеннях радянських партизанів про ці події відзначалося: «У перших числах квітня Кременецький округ був на надзвичайному становищі, оскільки німці у районах цього округу були піддані нападам бандерівців і були витіснені з цих пунктів. Німці відновили становище тільки з допомогою великих каральних загонів»²⁸.

За даними радянських партизанів, на початок квітня 1943 року найбільшого розмаху антинімецької акції українських повстанців набули на пів-

25. Україна в Другій світовій війні у документах / Зібрав і упорядкував В. Косик. – Т. 3. – С. 154–155.

* Це були перші спроби створювати адміністрацію. Пік формування адміністрації на звільнених від гітлерівців територіях припадає на літо–осінь 1943 р., про що буде написано вище.

26. ЦДАВОВУ України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 29–30.

27. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. – К., 2002. – С. 78.

28. ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 253, арк. 65.

дні Волині в районах Мізоч, Остріг, Кременець, Верба. Зокрема, під час нападу на містечко Вербу було вбито 120 німецьких солдатів, у боях за село Шимовку – 24, за Остріг – 32, в Мізочі – 11. Радянські партизани відзначали, що у квітні 1943 р. щодня з лісів Острозького, Шумського й Мізоцького районів на антигітлерівські акції виїжджало 60–70 возів із повстанцями²⁹.

Донесення загонів Сабурова вказували на те, що 6 квітня 1943 р. повсталала українська поліція Ковеля. *«У містечку відбувся бій німців з поліцією (націоналістами). Поліція убила 18 німців, випустила арештантів із в'язниці і розпустила табори праці. Після бою гарнізон німців у Ковелі було збільшено до 4 тисяч осіб»*³⁰. Інше повідомлення більшовицьких партизанів за 27 квітня 1943 р. вказувало на масштабну роботу ОУН(Б) із формування власної армії для повстання і звільнення України від іноземної окупації: *«У районах Ковель, Голоби, Рожиськ, Маневичі великий рух націоналістів. Відбувається формування української націоналістичної армії за рахунок колишніх шуцманів німецької поліції, козаків та місцевого начислення – українців. Поставлене завдання – сформувати армію та здійснити революцію в Україні, зайняти всі міста та залізничні вузли. У 20-х числах березня був отриманий наказ бандерівського штабу всім поліцейським залишити шуцманські частини й піти на формування національної армії. Головними місцями дислокації мають бути: Волицькі ліси, Литень, Свинаринські ліси та інші. Сюди ж мають прибути й дійсно рухаються групами по 50–100 осіб і до 400 осіб поліцейські та цивільні націоналісти із західних областей – Львівської, Дрогобицької та інших»*³¹.

У перші місяці весни, як і в лютому, націоналісти активно продовжували здійснювати напади на німецькі тюрми задля визволення людей, яких згодом залучали до повстанського руху. Згідно з повстанськими звітами, від 15 березня до 10 квітня 1943 р. відділи УПА зуміли зробити успішні напади на в'язниці у містах Кременець, Дубно, Ковель, Луцьк, Горохів, розбити концтабір в с. Любачівці (Горохівщина), табір військовополонених у Ковелі, збірний пункт остарбайтерів у Ківерцях³².

22 квітня 1943 р. підрозділи УПА вдруге напали на райцентр Горохів, вивізни із містечка трофеї – одяг і харчові продукти³³. Того ж дня

29. Ліпкан А. Боротьба УПА з німецьким окупаційним режимом // Воєнна історія. – № 5–6. – 2002. – С. 55.

30. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Упорядкував В. Сергійчук. – К., 1996. – С. 29.

31. Там само. – С. 31.

32. Літопис УПА. – Т. 5. Волинь і Полісся. – Кн. 3. Спомини учасників / За ред. Є. Штендери. – Торонто, 1984. – С. 20.

33. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukraińskich

в зіткненні біля фільварку Галинівка загинуло 19 німецьких солдатів. 22 і 23 квітня запеклі бої з німецькою і польською поліцією та загонами польської Армії крайової розгорнулися в районі каменоломень біля польського містечка Янова (Іванова) Долина (Костопільщина). В нападі на Янову Долину взяли участь дві сотні УПА «Яреми» та «Шаули», загальне керівництво якими здійснював Іван Литвинчук («Дубовий»). Під час акції упівці спалили сто будівель, захопили і знищили промислові об'єкти, підірвали два залізничні мости, заволоділи тонною вибухівки, детонаторами, бікфордівим шнуром. У боях в містечку загинуло 42 німців, 150 польських поліцейських та аковців і близько 500 цивільних поляків, які згоріли у власних помешканнях³⁴.

З кінця квітня 1943 р., користуючись тим, що того року в квітні була доволі прохолодна погода і довго лежав сніг, що змушувало повстанців квартирувати на хуторах і прилісових селах³⁵, нацисти почали практикувати застосування у боротьбі з УПА цілих військових з'єднань, оточуючи населені пункти і прилеглі до них лісові масиви³⁶. Так, у районі Березне, Людвипіль, Мізоч, Острог, Шумськ і Кременець було перекинуто одну дивізію в складі двох угорських полків, полку німецьких есесівців і полку складеного з військовополонених казахів та узбеків³⁷. У розвідувальному донесенні радянських партизанів від 21 квітня 1943 р. повідомлялося: *«Організація Українських націоналістів посилюється, бульбівці дислокуються між річками Случ і Горинь. В селах створюються загони націоналістів, які озброюються, купуючи зброю за хліб. (...)*

Німці зараз з усією силою обрушилися на націоналістів, палять українські села, убивають населення, в листівках називають Бульбу «Донкіхотом», заявляють, що бульбівці і бандерівці помагають більшовикам»³⁸.

Однак після важких триденних боїв у лісах карателям вдалося досягнути лише умовних успіхів, відтіснивши основні повстанські

na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. – Warszawa, 2000. – S. 475.

34. УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942 – 1950 pp. – С. 10-11; Motyka G. Ukraińska partyzantka. 1942–1960. – S. 200, 316; Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 49–50.

35. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943–1945. Нові документи / Упорядники В. Ковальчук, І. Марчук. – К. – Торонто, 2010. – С. 48.

36. Там само. – С. 50.

37. Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд // Визвольний шлях. – 2002. – №. 10. – С. 57.

38. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943–1959. Книга перша: 1943–1945 / Упорядники А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. – Київ – Торонто, 2002. – С. 69.

з'єднання у прилеглі регіони, що фактично лише сприяло поширенню в них дій УПА. Німецький звіт з цього приводу відзначав: *«У квітні місяці, завдяки операціям наших підрозділів, у головному районі діяльності банд Березне – Людвипіль настало тимчасове заспокоєння, але зате в районах на південь від автомагістралі діяльність банд активізувалась. На цей час припадають чисельні напади на південну дорогу й пости жандармерії»*³⁹.

Німецькі урядовці документально засвідчили, що у квітні 1943 р. УПА контролювала всю сільську місцевість на південь від траси Новоград-Волинський – Рівне – Ковель – Брест-Литовськ. На північ від неї відділи УПА вели жорстоку боротьбу за контроль над територією з радянськими партизанами⁴⁰.

Дані німецької окупаційної адміністрації підтверджують звіти керівників радянських партизанських з'єднань. Так, у донесенні на ім'я Микити Хрущова від командирів Я. Мельника, Д. Буренка і М. Владімірова зазначалося, що націоналістичний рух посилив свої позиції й поставив під контроль усю сільську місцевість. *«У селах Рівненської області бувають тільки каральні загони німців. Малими групами або поодинці вони тут не з'являються»*⁴¹. Донесення розвідгруп радянських партизанів із Житомирщини свідчили, що німці серйозно посилили свої гарнізони в зоні діяльності УПА: *«Гарнізони німців в районах дій націоналістів значно зросли. Наприклад, у Ковелі замість 300 осіб тепер нараховується коло 4000 німців, у Костополі замість 50–500 німців. На залізничних станціях і коло залізничних мостів німці побудували ДЗОТи і ДОТи з ходами сполучення. На озброєнні ДЗОТів і ДОТів кулемети й гармати. Німці здійснюють масові арешти поліцаїв-українців, методично спалюють села, худобу і мирних мешканців забирають у Німеччину. Цілком спалено села Поступель, Ставок, Рудня-Боровська, Михалин та інші»*⁴². Радянський партизанський загін імені Чапаєва повідомляв на початку травня 1943 р., що: *«В м. Рокитно гарнізон складається з 330 осіб, з них: 250 німців, 30 козаків і 50 поліцейських. Озброєння не встановлене. З боку сіл Корнилівка і М'ясовичі німці будують укріплення. Крім того, німцями видано наказ – обеззброїти українську поліцію і набрати польську»*⁴³. Радіограма партизанського загону імені Хрущова (командир І. Шитов) інформувала, що в квітні 1943 р. *«Бульбівці ведуть бої з німцями на правому березі річки Случ. Бандерівці готують напад за річку Буг, де німці*

39. ЦДАВОВУ України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 35.

40. Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд. – С. 57.

41. ЦДАВОВУ України, ф. 4620, оп. 3, спр. 100, арк. 78.

42. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Упорядкував В. Сергійчук. – С. 31.

43. Український здви́г: Волинь. 1939–1955 / Упорядкував В. Сергійчук. – К., 2005. – С. 136.

зараз концентруються. Українські націоналісти проводять агітацію серед українського населення спрямовану проти німців і проти Радянської влади. В селах ставлять великі хрести з написом: «Або здобудемо самостійну Україну, або за неї згинемо»⁴⁴.

Чисельність УПА, за підрахунками гітлерівських спецслужб, у квітні 1943 року сягнула 8–10 тисяч бійців (що, очевидно, було перебільшенням). Нацисти панічно повідомляли, що націоналістичні партизани атакують уже посеред білого дня, нападають на потяги, визволяють людей, підготовлених для вивозу до Німеччини. У багатьох районах уже не існує німецької адміністрації, в районі Рівного спалено всі тартаки й убито близько 400 їхніх керівників і робітників⁴⁵. Сам райхскомісар Е. Кох, звітуючись до Берліна, писав, що на Волині лишилося тільки два райони, вільні від «банд», а німецька адміністрація повноцінно функціонує лише на півдні Поділля⁴⁶. На весні 1943 року у своєму внутрішньому листуванні гітлерівці зазначали, що вони не контролюють на Волині 75 % орних земель і втратили 52 % поставок худоби. Німецький Генеральний комісар Волині та Поділля Шьоне на початку травня 1943 р. наголошував у своєму звіті, що в районах Горохів, Любомиль, Дубно, Луцьк, Кременець повністю «панують націоналістичні банди» і далі вів: «Те, що тут відбувається, слід розцінювати як повстання»⁴⁷. Повстанці у своїх донесеннях також відзначали різке погіршення настрою в співробітників німецької адміністрації та військових: «Ще на початку квітня урядові чинники впевняли одні одних, що швидко й легко опанують «бунт». Ще в квітні урядовці з «цивільфервальтунг»^{*} їхали на партизан бадьоро й з гумором, немов на полювання на зайців. Тепер вони безраді, похнюплені, пригноблені й залякані на смерть, бояться виїжджати з міста і ждуть більшої допомоги «згорі». Одинцем не показуються. На ніч забарикадовуються. Фольксдойчів стягають до купи і озброюють»⁴⁸.

Згідно зі звітами ОУН і УПА, протягом квітня 1943 р. від рук повстанців загинуло близько 600 військових і цивільних німців та їхніх союзників. Очевидно, що до цієї цифри не було зараховано поляків, які

44. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1943–1959. Книга перша: 1943–1945 / Упорядники А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. – С. 70.

45. Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд. – С. 58.

46. Там само.

47. Там само.

* цивільне управління

48. Літопис УПА. – Т. 5. Волинь і Полісся. – Кн. 3. Спомини учасників / За ред. Є. Штендери. – С. 26.

ліквідовувалися через звинувачення у співпраці з гітлерівською адміністрацією та поліцією. У відповідь на повстанські напади гітлерівці за цей же час убили щонайменше три тисячі селян та заручників із числа міської української інтелігенції⁴⁹.

У травні 1943 р. поряд з численними боями проти німців зафіксовано також дошкульні диверсії відділів УПА на залізниці. Зокрема, керівник штабу радянських партизанів у Житомирській області І. Шитов у розвідувальному донесенні повідомляв: *«Бандерівці в 20-х числах травня розібрали залізничну лінію Новоград-Волинський – Шепетівка»*⁵⁰. Завдяки подібним акціям повстанцям вдавалося захоплювати військові вантажі. 30 травня 1943 р. командування повстанської групи «Озеро» почувалося настільки впевнено, що видало розпорядження із заборонаю окупантам пересуватися по залізниці вночі: *«Увага! Увага! Розпорядження. Забороняється всім німцям, а також приналежним до них від дня 1.6.43 р. ходити по залізній лінії від 18-01 до 5-01 год. Всі, хто порушить це розпорядження, будеться стріляти без попередження»*⁵¹. Розпорядження українською та німецькою мовами було розповсюджене в місцевостях поблизу залізниці.

Травневі удари по німецькій адміністрації і поліції «зірвали» на Волині набір робітників до Райху. Зокрема, в Луцькому районі, де німці розіслали 2500 мобілізаційних карток для робітників, на пункти призову прибуло лише 210 осіб, з яких до Німеччини виїхало тільки 130 людей⁵².

У травні 1943 р. відділи УПА почали здійснювати великі рейди Правобережною Україною. Зокрема, на Житомирщині повстанські відділи за три тижні травня 1943 р. здійснили 15 успішних боїв з німецькою поліцією і знищили поліцейську школу біля Житомира, розстрілявши 260 її слухачів, захопили залізничну станцію Коростень (на якій роззброїли відділ німецької жандармерії та заволоділи накопиченою на складах зброєю, амуніцією і продовольством)⁵³. Також в ході рейду було

49. Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух. – Збірник № 13. – Львів, 2009. – С. 153.

50. ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Упорядкував В. Сергійчук. – С. 76.

51. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали / Упорядники О. Вовк, І. Павленко. – К. – Торонто, 1999. – С. 581.

52. Літопис УПА. – Т. 5. Волинь і Полісся. – Кн. 3. Спомини учасників / За ред. Є. Штендери. – С. 29.

53. Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. 1 частина. Німецька окупація України. – Друге видання. – Б. м.: Сучасність, 1987. – С. 54; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 1. Видання Головного командування УПА / Упорядники О. Вовк, В. Галаса, В. Кук, Ю. Черченко. – К. – Торонто, 1995. – С. 41, 49.

здійснено розвідку території, проведено десятки сутичок із радянськими партизанами, розбито декілька дрібних відділів червоних партизанів, розповсюджено агітаційну літературу⁵⁴. Звітуючи про рейд, повстанські командири відзначали: *«Рейд пройшов з великим успіхом. Відділ перебував у селах днями, скликав мітинги, голосячи наші кличі, нашу ідею, за що боремося, зважаючи населення до співпраці з УПА, до боротьби з окупантами, при чому зголошувалися добровольці до УПА»*⁵⁵.

Підсумовуючи весняний період боїв УПА з німцями, повстанське командування вказувало на те, що за цей час мали місце понад 600 збройних зіткнень різного масштабу⁵⁶. Повстанським відділам, на переконання командування, вдалося розповсюдити свою діяльність на гігантських територіях – від Бреста до Сокаля і від Буга до Житомира. Охопивши таким чином площу близько 300 тис. кв. км⁵⁷. Проте, незважаючи на перебільшення, які командування робило, очевидно, із пропагандистською метою, необхідно констатувати, що молода Повстанська армія зуміла досягнути протягом весни чималих успіхів. Незважаючи на те, що німці чинили опір і протягом квітня-травня 1943 р. перетворили свої головні опорні пункти на важкодоступні фортеці, суттєво збільшивши особовий склад гарнізонів, упівцям вдалося оволодіти значними просторами в сільській місцевості. А ціла низка доволі успішних нападів на містечка, засідок на каральні експедиції підвищили авторитет УПА, дали можливість її старшинам і воякам набратися деякого військового досвіду, заставили гітлерівців рахуватися з українським повстанським рухом як серйозною загрозою для свого панування в регіоні.

Занепокоєний складним становищем окупаційної влади на Волині та Поліссі, 5 травня 1943 року в Україну з робочим візитом прибув райхсміністр окупованих територій Сходу А. Розенберг. На нараді у Рівному йому доповіли, що *«українські націоналісти завдають більше труднощів, ніж більшовицькі банди»*⁵⁸. Комісар округу Луцьк заявив: *«Майже всі державні господарства перебувають у руках банд. Залізниці підривають, по шляхах можна їздити лише з конвоєм. Наші сили не можуть взяти верх*

54. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 1. Видання Головного командування УПА / Упорядники О. Вовк, В. Галаса, В. Кук, Ю. Черченко. – С. 49.

55. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали / Упорядники О. Вовк, І. Павленко. – С. 640–641.

56. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 60, арк. 49.

57. Там само.

* Площа територій, на яких оперувала УПА наприкінці весни 1943 р., безперечно, вказана некоректно. Вона становила тоді близько 100 тис. кв. км

58. Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд. – С. 67.

над бандами. Тому і населення більше з нами не співпрацює»⁵⁹. Райхскомісар Е. Кох доповів своєму шефові, що «...українські націоналістичні банди мають своє суворе й уміле керівництво і подиву гідне озброєння. Треба припустити, що ці банди почали методично збирати зброю і боєприпаси одразу ж після приходу німецького вермахту... Об'єкти, на які нападають банди, – це важливі для доступу в країну і постачання фронту залізниці, шляхи і мости, державні господарства, молочарні, склади зі збіжжям і сіном, а також доступні їм промислові підприємства»⁶⁰. Згодом гітлерівські спецслужби відзначали, що в квітні 1943 р. відділи УПА здійснили на німецькі об'єкти 57 нападів, а в травні вже 70^{61*}.

З німецьких звітів за червень 1943 р. дізнаємося, що велика «українська банда» захопила доволі добре захищені військові продовольчі склади в Шепетівці, що міста Горохів та Острог із усіх боків оточені «великими групами банд». *«Напади на адміністрації, бургомістрів та церкви з метою знищити метричні книги, а також на транспорт цивільного населення призначеного для вивезення на роботу в Райх є свідченням централізованого керівництва бандами. Немає ніякого сумніву в тому, що загальне керівництво українськими націоналістичними бандами в руках бандерівського руху ОУН»*⁶².

Реагуючи на загрозу з боку УПА, 7 червня 1943 р. німецьке командування розпочало масштабну антиповстанську операцію. Командування німецькими військами взяв на себе командувач СС і поліції Генерального Комісаріату Волинь і Поділля бригаденфюрер СС Гінцлер⁶³. У наказі № 41, підписаному Гінцлером, зазначалася: *«Національні заворушення в східних частинах Волині (Любомль, Горохів, Кременець, Володимир, Дубно) тривають далі. Повстання мусить бути знищене, а цілий простір опанований пропагандистськи і господарче. Ціль цю можна досягнути шляхом покликання спеціально вишколеної команди СД, підтримуваної відділами поліції»*⁶⁴. У Любомлі, Дубно, Горохові та Володимирі було створено спеціальні групи

59. Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд. – С. 67.

60. Там само.

61. ЦДАВОВУ України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 36.

* Якщо врахувати динаміку нападів за квітень-травень, то можна припустити, що в березні, квітні й травні їх було разом близько 150. Це йдеться лише про напади на німецькі об'єкти, без урахування нападів на військові та поліційні підрозділи.

62. ЦДАВОВУ України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 36.

63. Стародубець Г. М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943). – Тернопіль, 2002. – С. 109.

64. Архів ЦДВР у Львові, ф. «Архів Миколи Лебеда», спр. 541404, арк. 1, або ЦДАВОВУ України, ф. 3697, оп. 1, спр. 1, арк. 1–2.

СД, які за допомогою поліційних частин та жандармерії, що були розташовані в усіх містечках та більших селах регіону, мали знищити в лісах «банди» і відновити «німецький порядок» на окупованих територіях⁶⁵. Німецькі каральні команди мали діяти «рухомим способом», а «опорні та штурмові пункти» повинні були утруднити «пересування банд» лісовими теренами⁶⁶. Кожен німецький гарнізон, опорний пункт чи каральна групи мали щодня звітувати до штабу про становище «банд», їхню силу та озброєння, про власне становище, про передислокацію ворога, власні та ворожі втрати тощо. Перші удари повинні були наноситися по штабу і командному складу УПА, задля чого передбачалося посилити розвідку⁶⁷.

21 червня 1943 р. територія Райхскомісаріату Україна була оголошена «зоною антипартизанських операцій»⁶⁸. Від липня 1943 р. до операцій проти УПА було залучено відомого борця з партизанами, командувача всіма протипартизанськими формуваннями на Східному фронті Еріха фон дем Баха-Зелевскі. У розпорядженні німецьких генералів було 10 тисяч солдатів (німецьких та польських поліцаїв і жандармів), 10 батальйонів мотопіхоти (до 7 тисяч чоловік) з артилерією, 50 танків і бронемашин, 27 літаків, угорські частини та 5 бронепоездів (базування: Ковель – 2, Ківерці – 1, Здолбунів – 2)⁶⁹. Головний удар, за наказом Е. фон дем Баха-Зелевскі, було нанесено по півдню Волині – район Володимира-Волинського, Луцька, Рівного, Дубна, Кременця, що дозволило головним силам УПА, які тоді дислокувались на північ від залізничної лінії Ковель – Здолбунів – Шепетівка, фактично уникнути великих зіткнень⁷⁰.

Однак навіть на півдні Волині для ефективної боротьби з повстанцями цих сил виявилось надто мало, вони були невідготівані для партизанського способу ведення бойових дій, дуже неповороткі. Відділи УПА, маневруючи, виходили з-під ударів противника, вдало переміщаючись в інші райони. Тому німці здебільшого воювали із сільською самообороною.

Здійснюючи каральні операції, нацисти одночасно потурбувались про ідеологічну підготовку своєї акції, яка також виглядала надто фаль-

65. Архів ЦДВР у Львові, ф. «Архів Миколи Лебеда», спр. 541404, арк. 1, або ЦДАВОВУ України, ф. 3697, оп. 1, спр. 1, арк. 1–2.

66. Там само.

67. Там само, арк. 2.

68. Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух. – Збірник № 13. – С. 160.

69. Стародубець Г. М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943). – Тернопіль, 2002. – С. 109–110.

70. Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917–1995. – Львів: Світ, 1996. – С. 526.

шиво. В селах і над лісовими масивами розкидалися листівки, у яких ОУН називалася *«знаряддям жидівського большевизму»*, стверджувалося, що *«кремлівські жиди стоять у зв'язку з ОУН»*, а УПА керують *«агенти Москви»*, що *«Бандеру призначили старшим большевиком України»*, що *«В проводі ОУН сидять агенти Москви (...) ОУН означається як націо-нальне замаскована большевицька бойова частина»* та інші нісенітниці⁷¹. Німці продовжували апелювати до міфів 1941 року про «визволення» від більшовизму, про «вдячність» Німеччині за вигнання «комуни», про «владу жидів» тощо⁷².

Намагаючись протиставитися гітлерівській пропагандистській машині, повстанська пропаганда відповіла німцям своїми листівками. Так, у червні 1943 р. побачила світ відозва «Українці!», в якій населення закликали до активного опору німецькому окупаційному режимові. Особливий акцент робився на саботуванні виїзду до Німеччини. Альтернативою поїздки на підневільну працю був, на думку авторів листівки, активний організований опір в лавах УПА⁷³.

Провалившись у бойових діях проти УПА та не вгадавши з ідеологічною «обробкою» населення, гітлерівці традиційно широко застосовували масовий терор проти мирних громадян. 9 червня німецькі літаки розбомбили в районі Володимира-Волинського села Скабарівщина (загинуло 30 осіб), Хоріш, П'ятикопів, Кремеш, Загорів, Блудів (у цих поселеннях спалено 17 господарств і загинуло 12 осіб)⁷⁴. 20 червня у с. Бубні (Володимир-Волинський район) німецький панцерний потяг вогнем із гармати запалив 28 хат і церкву⁷⁵. У с. Скоболяки 22 червня 1943 р. німецькі карателі повісили 9 осіб на телеграфних стовпах (серед страчених були сільські вчителі, агрономи)⁷⁶. 3 липня німецькі літаки розбомбили с. Охлопів (загинуло 8 мирних мешканців)⁷⁷. Наприкінці червня – на початку липня 1943 р. у Берестечку та Володимирі-Волинському арештували 150 українських інтелігентів, тисячу юнаків і дівчат вивезли на роботи до Райху⁷⁸. 15 липня в Микуличах німецький каральний загін спалив шість хат і вбив чотирьох невинних

71. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 35, арк. 253.

72. Там само, арк. 241–249, 253–257, 259, 264, 268, 279–280; Русначенко А. Народ збурений. – С. 88; Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд. – С. 67.

73. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 35, арк. 94–95, 96.

74. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 71, арк. 9.

75. Там само.

76. Там само.

77. Там само.

78. Там само.

мешканців⁷⁹. Протягом тижня було арештовано й 15–16 липня 1943 р. страчено українську інтелігенцію Рівного, Луцька й Кременця (понад 2 тисячі осіб), цілком спалено села (Малин, Уличів, Губків, Манн та інші)⁸⁰. Окремі населені пункти (Унинець, Лаврів, Радомишль, Суховолю, Вільче Демидівського району) гітлерівці бомбардували з літаків протягом 13 і 20–25 липня 1943 р., внаслідок чого було вбито і поранено до 300 мирних мешканців, згоріло 500 господарств⁸¹. 17 і 20 липня було бомбардовано авіацією села Брани, Красова, Пеляхни, Нечихвостя, Коритниця. Під час цих акцій загинуло 7 людей і згоріло 35 господарств⁸². 21 липня німецький літак бомбив с. Нісвицьку Діброву, де було скинуто 20 бомб. Того ж дня каральні загони гітлерівців частково або повністю спалили села Колодихня, Нива Губинська, Дубова Корчма, Куринин⁸³. Лише 13–14 липня 1943 р. в околицях Луцька було частково або повністю спалено чи розбомблено авіацією 35 українських і чеських сіл, у яких загинуло 624 чехи і 634 українці⁸⁴. Особливою жорстокістю під час пацифікаційних акцій відзначалися угорські війська й польська поліція⁸⁵.

У відповідь на гітлерівський терор проти мирного населення, повстанці відповіли терором і жорстокістю щодо окупантів. Надзвичайно показовою в цьому сенсі була доля 202 батальйону допоміжної поліції, складеного із поляків. Батальйон в червні 1943 р. перевели на дислокацію в Іванову Долину. Протягом кожного місяця батальйон втрачав у боях з УПА 12–13 осіб убитими. Як згадував службовець батальйону: *«Українці паралізували наш рух. Рота стала надто малим військовим підрозділом для оперування. Щоночі на нас нападають українці, які обстрілюють наші бараки цільним вогнем. Переживаємо справжнє пекло.*

79. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 71, арк. 9.

80. Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні // Воєнна історія. – № 5–6. – 2002. – С. 19.

81. Літопис УПА. – Т. 2. Волинь і Полісся. Німецька окупація. Книга друга. Бойові дії УПА / Відп. ред. Є. Штендера. – С. 163.

82. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 71, арк. 9.

83. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали / Упорядники О. Вовк, І. Павленко. – С. 594.

84. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / Упорядник В. Ковальчук. – К. – Торонто, 2007. – С. 69–70.

85. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали / Упорядники О. Вовк, І. Павленко. – С. 594; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / Упорядник В. Ковальчук. – С. 510.

Можемо спомогтися лише на поодинокі випадки з лісу на навколишні села. Увійшовши в село здійснюємо хаотичну стрілянину, під її прикриттям завантажуюмо пару корів або свиней на воза й відступаємо»⁸⁶. Інший польський поліцейський згадував, як разом із німецькими карателями потрапив у засідку українських повстанців коло с. Яполоті. Під однією із вантажівок вибухнула міна, після чого поліцейські були атаковані з трьох сторін. Із тридцяти поліцейських (двадцяти німців і десяти поляків) цілими із засідки вийшло шестеро, з яких троє поранених. «Допомога, яка до нас надійшла, була вже цілком запізнілою. Вона тільки підбрала трупи, які були обдерті з мундирів і понівечені. Кожен був поранений і замордований пізніше – вони мали відрізані носи та пальці, які позапихали до вуст убитих»⁸⁷.

Враховуючи доволі успішну розбудову УПА на Волині, керівництво бандерівської ОУН наприкінці весни–влітку 1943 р. вперше серйозно задумалось над розповсюдженням діяльності повстанської армії на територію Галичини. У травні того року Р. Шухевич, який замінив на посаді керівника підпіллям М. Лебеда, відправив на Волинь і Полісся з інспекційною поїздкою свого давнього знайомого і бойового побратима по батальйону «Нахтігаль» Олександра Луцького («Беркут», «Богдан», «Богун», «Андрієнко»). О. Луцький перебував на території діяльності УПА до початку липня 1943 р. і, попри окремі зауваження щодо практики повстанської боротьби, а також щодо підпорядкування підпілля ОУН потребам Повстанської армії, він дійшов висновку про необхідність поширити діяльність УПА також і на Галичину⁸⁸. «Андрієнко» наполягав на необхідності розгорнути повстанські відділи в Карпатах, які майже ідеально підходили для ведення партизанської війни⁸⁹. Проте Р. Шухевич тоді заявив, що така ідея видається йому передчасною⁹⁰.

Важко точно сказати, чим керувався тодішній лідер ОУН(Б). Очевидно, що існувало декілька факторів. По-перше, німецький окупаційний режим до весни 1943 р. був у Галичині доволі ліберальним, і намагання розгорнути масштабний рух Опору (що потягло б за собою збільшення німецьких репресій) могло бути негативно сприйняте багатьма людьми,

86. Цит за.: Мотука G. *Ukrainśka partyzantka. 1942–1960.* – S. 199.

87. Там само. – С. 205.

88. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944–1945 / Упорядники: О. Іщук, С. Кокін. – Київ–Торонто, 2007. – С. 334–335.

89. Там само. – С. 336.

90. Там само.

а особливо старшим поколінням українців. По-друге, позиції німецької адміністрації, поліції та армії в Галичині виглядали потужнішими, ніж на Волині та Поліссі, а тому будь-які спроби розгорнути повстання, як передбачалося, могли бути швидко придушені ще «в зародку». По-третє, весною-влітку 1943 р. в Галичині повним ходом відбувався набір вояків до дивізії СС. Легальні українські політики зуміли переконати значну частину української молоді в тому, що формується український легіон при німецькій армії, який, подібно до Січових стрільців у першій світовій війні, врешті-решт, відіграє визначну роль у створенні української армії та держави. Більше того, лояльне до німців крило українського галицького політикуму відверто заявляло, що тільки плече-до-плеча з німецьким військом українці зможуть захиститися перед поверненням до регіону кривавого сталінського режиму. Тому українське громадянство краю в той момент було поділене – частина схилилась до підтримки закликів йти до «дивізії», а частина прагнула йти до «лісу». За таких умов Р. Шухевич сумнівався. З одного боку, українське галицьке суспільство начебто було не дуже схильне до повстання, а з іншого – від весни і початку літа німці роблять жорсткішим свій окупаційний режим, набори до СС-дивізії та на роботи в Райх із добровільних перетворюються на примусові мобілізації, а це породжує певне, поки що слабе, невдоволення. Оунівці, які перебували у розшуку, а також молодь, що ухилялася від виїзду на роботу чи призову до СС, стають готовим матеріалом для створення перших нелегальних боївків ОУН, які самочинно створюються в Галичині уже з квітня 1943 р.⁹¹

Швидше за все на момент першої розмови із О. Луцьким, після його повернення з Волині, Р. Шухевич, зважаючи на викладені вище фактори, перебував у ваганнях стосовно розгортання повстанського руху в Галичині, проте вже через декілька днів він кардинально змінив свою думку і віддав наказ на формування в Карпатах відділів Української народної самооборони (УНС)⁹². Відповідаючи на питання, що спонукало Р. Шухевича до різкої зміни тактики, слід звернути увагу на подію, яка сколихнула відносно спокійне життя Галичини спекотного літа 1943 р. На зламі першої та другої декади липня до Галичини вступило Сумське партизанське з'єднання С. Ковпака. Відійшовши на декілька десятків кілометрів від кордону між Райхскомісаріатом і Дистриктом, ковпаківці, з

91. Мороз В. Українська народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. – 2000. – № 6. – С. 56.

92. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944–1945 / Упорядники: О. Іщук, С. Кокін. – С. 336.

наближенням до карпатського регіону (кінцевої точки свого маршруту), починали виявляти щораз більшу диверсійно-партизанську активність⁹³. Швидше за все в середині другої декади липня 1943 р. Р. Шухевич був точно поінформований оунівською розвідкою, яка уважно слідкувала за рухом ковпаківців, що одна з цілей з'єднання закріпитися в Карпатах для тривалої партизанської роботи в глибокому німецькому тилу. Більше того, керівник бандерівського підпілля знав про запізнилу реакцію і слабкий опір німців просуванню ковпаківців, а це було яскравим свідченням того, що німецька потуга в Галичині не така грізна, як здавалося раніше. Німці зганьбилися в очах українського галицького населення своєю нездатністю швидко розбити менше як двохтисячний партизанський загін*. Слабкість німців опосередковано підтверджувала тезу бандерівців про те, що на Німеччину не потрібно розраховувати, а єдиний шанс здобути свою державність і захистити себе – творити власну армію. Як це не дивно звучить, але марш ковпаківців до Карпат полегшив бандерівській ОУН роботу зі створення своєї збройної сили в Галичині. З одного боку, українське населення (особливо лояльні до німців старші галицькі політики) тепер не могло заперечити необхідності створення самостійної української бойової сили; з іншого – німці не мали формальних підстав боротися проти ініціативи ОУН(Б), бо ж УНС офіційно створювалася для боротьби з червоними партизанами, а її назва не вказувала на зв'язок із волинською УПА**. На додачу невдоволена політикою німців українська націоналістична молодь тепер отримувала шанс для реалізації свого сценарію розвитку подій. Згадуючи про зародження УНС, один із чільних діячів підпілля В. Чижевський («Демид») вказував: *«3 весною 1943 р. міняється частинно ситуація в Галичині. Посилений німецький терор спрямований на творення із примусових «добровольців» дивізії СС Галичина і старання німців вилловити легіонерів, створює пригожий ґрунт. В терені щораз то більше людей, які мусять критися. Постає потреба взят*

93. Про рейд партизанів С. Ковпака див.: Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака (червень–вересень 1943 р): очима істориків, мовою документів / Упорядники А. В. Кентій, В. С. Лозицький. – К.: Парламентське видавництво, 2005. – 304 с.

* На початок рейду в з'єднанні С. Ковпака було 1928 бійців і командирів (Див.: Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А. Ковпака (червень–вересень 1943 р): очима істориків, мовою документів / Упорядники А. В. Кентій, В. С. Лозицький. – С. 46).

** Сучасні українські дослідники схиляються до думки про те, що назва УНС була прийнята збройними відділами бандерівської ОУН в Галичині винятково з конспіративних міркувань (див.: Мороз В. Українська народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. – 2000. – № 6. – С. 54–72).

ти тих людей у дисципліновані військові ряди. Частина їх відійшла на Волинь, але й йде підготовка до творення військових відділів. Справу на користь творення військових відділів у Галичині перерішує марш Ковпака. Перед ОУН постало завдання:

1. Не дати опанувати большевикам Карпатських і Підкарпатських гір;

2. Взяти в оборону українське населення перед грабунками і насильством ковпаківських банд. Німці не вміли боротися із партизанкою Ковпака. Найкращим доказом є пропущення Ковпака аж у Карпати.

(...) Щоби не наразити свіжо повстаючі відділи УПА на німецькі акції, ОУН використовує рейд Ковпака для замаскування перед німцями, як рівно ж перед частиною опортуністично настроєного українського громадянства правдиву ціль повстання відділів. Перші відділи УПА в Галичині дістають назву УНС⁹⁴.

15 липня 1943 р. в одному із сіл Козівського району Тернопільщини Р. Шухевич зібрав на нараду керівників обласними проводами ОУН(Б) Львівської, Дрогобицької і Тернопільської областей, а також О. Луцького⁹⁵. Фактично на засіданні провідники трьох галицьких областей були підпорядковані О. Луцькому і отримали завдання в найстиглиший проміжок часу створити відділи самооборони і сконцентрувати їх у Прикарпатті та Карпатах. О. Луцький розпорядився до кінця липня 1943 р. провести мобілізацію всіх більш-менш військовопідготовлених членів ОУН(Б) з тим, щоб створити на Станіславщині два курені чисельністю до 1000 осіб, на Дрогобицьчині-Стрийщині – один курінь чисельністю до 600 осіб, на Тернопільщині – один курінь чисельністю до 400 осіб. Цілковито формування УНС в регіоні Прикарпаття й Карпат планували завершити до 15 серпня 1943 р.⁹⁶ Як бачимо, сукупна чисельність самооборонних відділів мала бути співрозмірною з чисельністю з'єднання С. Ковпака, тобто сягати 2 тисяч осіб. Саме ці самооборонні відділи, згідно з первісним задумом, мали витіснити ковпаківців із карпатського регіону⁹⁷. Однак об'єктивно

94. Архів ЦДВР м. Львів. – Свідчення В. Чижевського-Демида. Папка 1. – Ч. II. – Арк. 8–9.

95. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944–1945 / Упорядники: О. Іщук, С. Кокін. – С. 336.

96. Там само.

97. Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака (червень–вересень 1943 р): очима істориків, мовою документів / Упорядники А. В. Кентій, В. С. Лозицький. – С. 76–77.

* На озброєнні з'єднання С. Ковпака було 1443 гвинтівки, 384 автомати, 140 кулеметів (у тому числі 24 – станкові та 116 – ручні), 9 гармат (дві калібром 76 мм і сім калібром 45 мм), 33 міномети, 32 протитанкові рушниці (Від Полісся до

дві тисячі наспіх вишколених і погано озброєних добровольців навряд чи могли серйозно загрожувати загартованим у боях і «до зубів» озброєним ковпаківцям⁹⁸. Тому лише після розгрому та розпорошення німцями 4-6 серпня 1943 р. основних сил С. Ковпака, відділи УНС могли «добивати» поодинокі групи партизанів⁹⁹. Є, зокрема, свідчення, що уненісівці мали декілька боїв з ковпаківцями в районі містечка Печеніжина⁹⁹.

Наприкінці липня 1943 р. в Карпатах виникають перші вишкільні табори УНС, в яких концентрувалися інструктори і кандидати на старшин¹⁰⁰. До середини серпня 1943 р. (коли проблема ковпаківців уже була, в основному, німцями вирішена) націоналістам вдалося розгорнути п'ять куренів УНС загальною чисельністю 2 тисячі вояків¹⁰¹. Більшість старшинського та інструкторського складу УНС на цей період походила з кадрів легіонів «Нахтігаль» та «Роланд» або із колишніх карпатських січовиків¹⁰². Загальне командування всіма відділами УНС здійснював О. Луцький («Беркут»), начальником штабу був призначений В. Чижевський («Демид») ¹⁰³. Упродовж серпня-вересня 1943 р. курені УНС займалися власною військовою підготовкою та поповненням запасів зброї¹⁰⁴. Задля забезпечення перших куренів УНС зброєю, боєприпасами, військовими одностроями, медикаментами тощо, в Чорному лісі на Станіславщині в серпні 1943 р. було сформовано Відділ особливого призначення (ВОП) чисельністю 40 бойовиків під командуванням В. Андрусика («Різун»). Завданням відділу було здійснювати напади на німецькі господарські установи, сільськогосподарські підприємства, склади тощо¹⁰⁵.

Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака (червень-вересень 1943 р): очима істориків, мовою документів / Упорядники А. В. Кентій, В. С. Лозицький. – С. 46).

98. Мороз В. Українська народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. 2000. – № 6. – С. 57.

99. Архів ЦДВР м. Львів. – Свідчення В. Чижевського-Деміда. Папка 1. – Ч. II. – Арк. 10.

100. Там само, арк. 9.

101. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944–1945 / Упорядники: О. Ішук, С. Кокін. – С. 337.

102. Архів ЦДВР м. Львів. – Свідчення В. Чижевського-Деміда. Папка 1. – Ч. II. – Арк. 10.

103. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944–1945 / Упорядники: О. Ішук, С. Кокін. – С. 337–338.

104. Там само. – С. 338.

105. Архів ЦДВР м. Львів. – Свідчення В. Чижевського-Деміда. Папка 1. – Ч. II. – Арк. 14.

У жовтні 1943 р. Р. Шухевич віддав наказ збільшити самооборону кількісно і розповсюдити діяльність УНС на всю територію Галичини. О. Луцький задля цього вислав окремі сотні УНС в низинні райони Галичини, і там навколо них формувалися нові бойові одиниці. Діючі раніше на рівнинах, невеликі відділи самооборони (рої та чоти) зводилися в окремі сотні та курені¹⁰⁶. Завдання Р. Шухевича було виконане, і до початку грудня 1943 р. УНС розгорнула свою діяльність на всій території Галичини, налічуючи до 6 тисяч осіб особового складу¹⁰⁷.

У момент формування відділи УНС не проводили масштабних антинімецьких акцій, однак в той же час в Галичині активізувалися боївки Служби безпеки та ВОПи, які щоразу частіше здійснюють теракти проти представників німецького адміністративного і господарського апарату в регіоні, нападають на німецькі господарські установи. Від липня 1943 р. німецькі власті в дистрикті Галичина відзначають часті факти нападів націоналістів на державні сільськогосподарські підприємства, лісопереробні заводи, молочарні тощо. Також з'являються згадки про перші атаки оунівських бойовиків на невеликі німецькі опорні пункти, дільничні відділи поліції і т. п. Нападники в усіх випадках намагалися заволодіти сільськогосподарською продукцією, технічними засобами, друкарськими машинками, зброєю та боеприпасами¹⁰⁸.

Прагнучи запобігти поширенню українського повстанського руху на Галичину, в середині літа 1943 р. гітлерівці перейшли до наступальних дій. В кінці липня 1943 р. німецька поліція напала на табір УНС біля містечка Турка в Карпатах. У бою з німцями загинуло десять членів самооборони, а двоє потрапили до неволі. В середині серпня німці через своїх інформаторів дізналися про перебування в селі Кеданичі, неподалік Коломиї, вишкільного табору куреня УНС «Чорні Чорти». Велика карна експедиція німців оточила табір. Після двогодинного бою німці, втративши 7 убитих, зуміли витіснити курінь із табору в гори. До рук карателів дісталася все обладнання, харчові запаси, важке озброєння, частина архівів. У навмисному виявленні місця перебування табору загідрозрили війта села Кеданичі, якого згодом ліквідувала Служба безпеки. У той же час гітлерівці отримали інформацію про те, що в с. Межигірці

106. Мороз В. Українська народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. – 2000. – № 6. – С. 59.

107. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944–1945 / Упорядники: О. Іщук, С. Кокін. – С. 339.

108. Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух. – Збірник № 13. – С. 181.

(Станіславська область) перебуває група бійців УНС (30 осіб). Розпочалася облава. Після короткочасного бою оточені націоналісти здійснили прорив. 20 осіб вирвалося, а 10 загинуло¹⁰⁹. Ці німецькі напади на самооборону призвели до розгортання антинімецьких виступів УНС в Галичині. 18 серпня 1943 р.^{*} зафіксовано першу атаку відділів самооборони на німців у Прикарпатті. Сотня націоналістів розбила табір німецької «Служби праці» неподалік м. Сколе на Дрогобиччині. Було звільнено до півтори сотні робітників каменоломні, а німецьку охорону (яку звинуватили в поганому ставленні до робітників) розстріляли¹¹⁰.

Уже на початку вересня УНС вступила в масштабні бої з карателями. 1 вересня коломийський курінь УНС «Чорні Чорти» мав сутичку з німцями в горах, у якій втратив 3 людей убитими. А 3 вересня 1943 р. націоналістам вдалося заманити німців на свою засідку. Німецькій комендатурі в м. Долина було надано фальшиву інформацію про місце дислокації підготовчого табору УНС неподалік зазначеного містечка. Німецький каральний батальйон, який вирушив на місце, зазначене в повідомленні, нікого не виявив. Повертаючись у Долину вузькоколією, німці були атаковані із засідки силами самооборони й буквально розстріляні з навколишніх домінуючих висот. Батальйон втратив майже 200 чоловік убитими. Це був найбільший успіх новостворених відділів УНС у боротьбі з німцями на початку осені 1943 р.¹¹¹

Повертаючись від височин Прикарпаття до Волинських і Поліських низин, відзначимо, що у перших днях вересня 1943 р., поблизу с. Радовичі, відбувся один із найбільших боїв УПА з німцями на Волині. 5 вересня в цьому районі повстанці вели бої з польськими загонами Армії крайової та базами польської самооборони. Для операції проти по-

109. Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942–1960.* – S. 218–219.

* Дослідник Володимир Мороз, посилаючись на оунівський звіт «Вісті з терену» від 15 липня 1943 р., подає ніч з 7 на 8 липня 1943 р. як дату нападу відділів УНС на німецький табір праці біля м. Сколе (Мороз В. *Українська народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях.* – 2000. – № 6. – С. 62). Можливо, йдеться про два різні напади, які сталися з різницею в місяць і десять днів. Очевидно, якщо напад 7–8 липня мав місце, йшлося не про вишкільний табір УНС, а про якусь бойвку, що оперувала в регіоні ще до початку формування УНС. Бойвка могла бути немісцевою, бо укладачі оунівського звіту не знали про неї нічого, а назвали її просто «відділ озброєних людей (говорять, що около 50 чоловік)». Про табір УНС мережа ОУН і її керівники, які писали звіт, не могли не знати.

110. Шанковський Л. *Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917–1995.* – Львів: Світ, 1996. – С. 545; Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942–1960.* – S. 218.

111. Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942–1960.* – S. 219.

ляків було стягнуто декілька куренів групи УПА «Турів». 7 вересня на місці ведення українсько-польських боїв з'явилися німецькі армійські підрозділи. Спершу рота вермахту несподівано натрапила на засідку, організовану сотнями «Байди» та «Кубіка». Під час першого бою німці втратили 5 убитими й 11 полоненими. 8 вересня німці відправили каральну експедицію з Ковеля в силі батальйону піхоти і трьох броньованих машин та бронепоезда. Розпочалися запеклі бої із використанням з обох боків артилерії. Повстанці, які мали чисельну перевагу, але гірше озброєння, вели бої дві доби (до кінця дня 9 вересня), після чого відійшли в гліб лісового масиву. Упівці здобули 59 одиниць зброї, убили начебто 208 (за даними зі звітів керівників Запілля – 120¹¹²) противників*. Власні втрати партизани оцінювали традиційно скромно – у 16 (за даними інших звітів – 40) убитих¹¹³. 16 вересня німецька адміністрація влаштувала в м. Ковелі урочисті похорони полеглих в Радовичах німців. Як відзначають донесення керівників Запілля, *«на похоронах було дуже багато поляків. На могили були виголошені промови, в яких обіцяли «віддячити» українцям»*¹¹⁴.

Другою легендарною подією у вересневих зіткненнях УПА з німцями на Волині стали бої в Загорові. 11 вересня 1943 р. неподалік православного монастиря Різдва Пресвятої Богородиці несподівано була атакована німецьким каральним відділом чота особливого призначення Андрія Марценюка («Берези») (44 бійці озброєні стрілецькою зброєю,

112. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / Упорядник В. Ковальчук. – С. 169.

* Ветерани польського підпілля стверджують, що в цьому бою німці втратили лише 26 своїх солдатів. Однак вказують на те, що тіла німців були сильно помордовані. Навряд чи в такому бою у повстанців була можливість знущатися над трупами. Помордованими могли бути хіба що 11 німців, захоплених 7 вересня в полон. Нарешті, у повстанському часописі «До зброї» (№ 5 за листопад 1943 р.) вміщено статтю «Бій під Радовичами (оповідання очевидця)». У матеріалі вказано на 40 убитих і 11 полонених німців (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 69, арк. 27). Виходячи з таких різноманітних даних, важко сказати, якими ж були втрати німців у цьому бою. Найпростіше вести підрахунки, виходячи з кількості захопленої зброї. Якщо припустити, що вбитих німців 8–9 вересня було стільки ж, скільки захоплено зброї (59 чоловік) і додати до цього числа 11 убитих полонених і 5 убитих напередодні, то вийде доволі вірогідне число – 75 чоловік. Враховуючи, що повстанців було більше і німці атакували на незнайомій території, вони цілком могли втратити стільки людей за три дні.

113. Шанковський Л. УПА // Історія Українського війська. – С. 526–527.

114. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / Упорядник В. Ковальчук. – С. 169.

трьома ручними кулеметами, станковим кулеметом «Максим», легкими мінометами й ручними гранатами) із загону П. Антонюка («Сосенка»). Повстанці відійшли за монастирські мури і вчинили шалений опір наступаючому противнику. Розуміючи, що взяти штурмом монастирські стіни буде доволі складно, німці викликали на допомогу авіацію. Три бомбардувальники розбомбили монастир, однак штурм, який німці розпочали після бомбардування, був відбитий. Після цілого дня боїв о 2 годині ночі під покривом туману повстанці здійснили відчайдушну спробу прориву. Вирватися вдалося 12, троє сховалося в нішах і підвалах монастиря, 29 загинуло в бою¹¹⁵.

Наприкінці вересня 1943 р. черговий серйозний успіх у боротьбі з німцями отримали підрозділи УНС в Галичині. Чота УНС «Скуби» на дорозі Космач – Коломия організувала засідку, до якої потрапило чотири вантажівки з німцями. У перехресному вогні гітлерівці, за українськими даними, втратили до 70 чоловік убитими¹¹⁶.

Загалом же під час боїв і сутичок з німецькими окупантами у червні – вересні 1943 року загинуло 1237 українських повстанців і понад 3 тисячі гітлерівців і їх союзників¹¹⁷. Наслідком успішної боротьби УПА з нацистським окупаційним режимом стало намагання націоналістів узяти під свій повний контроль суцільні території, в тому числі й захопивши районні центри. Володимирець, Степань, Висоцьк, Дубровиця, Людвипіль, Мізоч, Камінь-Каширський, Держане по черзі побували під контролем загонів УПА, але для утримання їх на довший час сил у командування Повстанської армії не вистачало. Тому «повстанські республіки», головним чином, виникали у сільській місцевості – там, де поблизу були великі лісові масиви (Кременеччина, Ковельщина, Степанщина, Деражненщина, Кореччина, район Володимира-Волинського тощо). На підконтрольних УПА територіях з липня 1943 року вся повнота влади належала місцевим командирам збройних відділів і керівникам мережі Запілля. Щоб упорядкувати адміністративні, господарські та інші питання, Головне командування УПА 15 серпня 1943 року оголосило себе єдиною законною владою на всіх звільнених від німців територіях України^{118*}.

115. Чабан В. Волинські Фермопіли // Літопис Голготи України. – Т. 3. – Львів, 1997. – С. 402–404.

116. Motyka G. *Ukrainśka partyzantka. 1942–1960.* – S. 219.

117. Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні // Воєнна історія. – 2002. – № 5–6. – С. 19.

118. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали / Упорядники О. Вовк, І. Павленко. – С. 4.

10 жовтня 1943 р. повстанське командування видало спеціальні «Інструкції для радонових Рад і Управ»¹¹⁹ та «Інструкції для провідників сіл, районів і міст при організації влади на місцях»¹²⁰. Ними регулювалася система виборів, обов'язки рад та управ, склад органів адміністрації.

Розпорядження про впровадження цивільної адміністрації почало реально втілюватися з першого ж дня його підписання. У звітах оунівської політичної референтури надрайону «Кодак» (північна частина Волинської області) за 15 жовтня 1943 року стверджувалося: *«Ковельський, Голобський, Головненський райони опановані нашою адміністрацією у 80 %, Матіївський, Маневицький райони – 60 %, Шацький, Любомльський, Заболотський, Любешівський райони – 20 % і менше, Ратненський, Камень-Каширський, Седлищанський також на 60–70 %. Адміністрація по селах розбудовувалась досить швидко. Зараз по виступі УПА по селах почала розбудовуватись наша адміністрація. Адміністрація районів почала розбудовуватись від половини вересня цього року і ще досі є в стадії розбудови»*¹²¹. Аналогічний звіт з Володимирсько-Горохівського надрайону за 10 жовтня 1943 р. вказував на успіхи і проблеми поширення української адміністрації в місцевості, звільненій Повстанською армією від гітлерівців на південному заході Волині: *«Адміністрація. Найбільше опановані нами терени (райони): Володимир-Волинський – 97% і Вербський – 100%. Добре опанований Іваничівський – понад 70%, зле Устилузький – 8% і зовсім страчений для нашої адміністрації Горохівський район. (...) Наша адміністрація діє легально лише на терені Вербського району. Півлегально проводить працю в районі Іваничівському, зле діє в районі Озютичівському, зовсім не виявляє діяльності по останній німецькій акції у Горохівському і Володимир-Волинському районах. В Устилузькому не успіла взагалі організуватися (...) У повному складі працюють районні управи Вербського і Іваничівського районів (референтури: адміністративна, господарська, суспільної опіки, військово-статистична, вишкільна). (...) Вибори до радонових рад не відбувалися в жодному районі. (...) Земельні комісії потворені лише в Іваничівському та частинно у Володимир-Волинському районах (...) Розбудова нашої адміністрації розпочалася відразу в дуже швидкому темпі. На перешкоді*

* Очевидно, значною мірою повстанське командування брало за зразок для формування підпільної української адміністрації аналогічну структуру, створену польським підпіллям (Про польську підпільну адміністрацію детальніше див.: Grabowski W. Polska tajna administracja cywilna. – Warszawa, 2003. – 717 s.)

119. Там само. – С. 626.

120. Там само. – С. 628.

121. ЦДАВОВУ України, ф. 3838, оп. 1, спр. 58, арк. 29.

дальшому зростанні її стояло слабе розмежування у функціях подібних референтур УПА, ОУН і нашої адміністрації. Не було стисло окресленої функції голів сільських громад і станичних, господарських референтів УПА, ОУН і районових управ і т. д.»¹²².

Так само доволі впевнено почували себе повстанці у серпні-вересні 1943 р. на Рівненщині: *«Костопільський надрайон: райони Деражно, Стидень і Степань є цілковито очищені від ворогів та опановані нами. Німців у цих районах зовсім немає. (...) В цих районах зорганізовані районні Управи і по всіх селах сільські Управи, які розпочинають своє нормальне урядування. При сільських Управах створені допомогові комітети і земельні комісії (...) Земельні комісії занялися наділом безземельним і малоземельним селянам бувшої фільваркової і ляцької землі (...) райони Костопіль, Березно і Людвипіль опановані цілковито нашими впливами. (...) На села німці вже не виїжджають, лише контактують між собою, переїжджаючи машинами з пункту до пункту. Переїжджаючи, німаки нападають на села і граблять, а людей, що не вспівають втекти – стріляють (...) Населення німецьких заряджень не виконує (...) ляхи з цілого терену повтікали до пунктів, де перебувають німці. Частина ляхів втекла за Случ Людвипільського району і там створили свою партизанку, як подають, в числі 100 осіб. Партизанка ця співпрацює з червоними, час до часу нападають і грабують мирне населення (...) Нами зорганізовані районні Управи. Земельні комісії приступили до розділу землі. Допомогові комітети розпочинають свою роботу. Населення ставиться до нас дуже прихильно і орієнтується виключно на УПА (...) Сарненський надрайон в більшості охоплений нашими впливами і нашою сіткою... Населення ставиться до нас дуже прихильно (...) В охоплених селах потворено сільські Управи, земельні комісії і допомогові комітети. Установи приступили вже до виконування своїх завдань»*^{123*}.

До наших днів дійшли окремі документи, які дозволяють стверджувати, що повстанська цивільна адміністрація була не просто вигадкою або малопомітним явищем, а функціонувала дуже часто цілком повноцінно. На це вказує навіть суттєвий кількісний склад адміністраторів. Так, у вересні 1943 р. у Деражнянському районі Рівненської об-

122. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / Упорядник В. Ковальчук. – С. 163.

123. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали / Упорядники О. Вовк, І. Павленко. – С. 244–246.

* Десятки подібних звітів про створення і діяльність підпільної (а часто і відкрито діючої) повстанської адміністрації опубліковано в 2, 11, 14 томах нової серії Літопису УПА.

ласті адміністрація складалася із 307 функціонерів¹²⁴, а в Костопільському районі – з 291 особи¹²⁵.

Про впевненість УПА у власних силах і перспективності своєї боротьби свідчить також згадка про майбутні вибори до райрад, яка міститься у цитованому вище «Розпорядженні» від 1 вересня 1943 р., і розподіл фільваркової та колишньої польської землі між селянами. До зими 1943 р. на території однієї лише ВО «Заграва» земельна референтура видала 1106 земельних актів малоземельним і безземельним селянам¹²⁶. Навіть у розвідзведеннях червоних партизанів із занепокоєнням відзначалось, що *«На всій Україні, звільненій УПА, ліквідовуються остаточ-но колгоспна система і передається частина власності селянам, всі землі колишніх польських колоністів переходять у власність українських селян. Поділ землі здійснюють місцеві управи затверджені УПА»*¹²⁷. Очевидно, якщо б повстанці повністю не звільнили від гітлерівців і не контролювали цілих районів, знищивши німецькі адміністрації, то їм би не доводилося думати про організацію волевиявлення місцевого населення та упорядкування земельних відносин.

Проте масштабні плани командування УПА щодо державного будівництва були значною мірою дезорганізовані наближенням німецько-радянського фронту. Німецькі фронтові частини буквально затопили Волинь, відступаючи під ударами Червоної армії. Німецькі сили безпеки застосували нову тактику у протистоянні з повстанцями. Усвідомлюючи неможливість утримати ситуацію цілковито під контролем, гітлерівці стягнули великі поліційні та жандармські гарнізони до міст і залізничних станцій, сконцентрувавши увагу на охороні комунікацій. Збір систематичних продовольчих контингентів із населення відновлювати вже не намагалися, лише час від часу каральні експедиції поліції, посилені фронтовими частинами вермахту, вдавалися до рейдів у сільську місцевість з метою забезпечити себе продовольством. При цьому гітлерівці традиційно не забували застосовувати масовий терор проти мирного населення і заручників¹²⁸.

124. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / Упорядник В. Ковальчук. – С. 321–326.

125. Там само. – С. 326–334.

126. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали / Упорядники О. Вовк, І. Павленко. – С. 263.

127. ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1349, арк. 64.

128. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / Упорядник

У вересні 1943 р. повстанці часто організовували напади на німецькі й угорські військові колони з метою захопити якнайбільше зброї та боеприпасів. Нерідко засідки проводилися великими силами (по дві-три сотні). До найбільших атак на німецькі колони в цей час відноситься напад трьох сотень УПА (встановлено, що серед них була сотня «Босоти») на німецьку армійську колону на дорозі між селами Боремель – Новосілки – Золочівка – Пашева Демидівського району Рівненщини, який мав місце 16 вересня 1943 р. В ході бою повстанці знищили 43 німецьких солдатів, захопили один вантажний автомобіль із трофеями. Свої втрати подали як 9 осіб убитими¹²⁹. 18 вересня у Радивилівському районі поблизу с. Ситне повстанці атакували угорську автоколонну із 15 вантажівок. Дві машини були повністю спалені, загинуло 9 угорців. 21 вересня 1943 р. повстанський відділ атакував угорську автоколонну на трасі Радивилів – Дубно. Під час нападу цілком згоріло три угорські вантажівки. Гонведи втратили 50 солдатів убитими і пораненими¹³⁰.

Успішні бої УПА проти німців на Волині та Поліссі у вересні 1943 р. та невтішна для вермахту ситуація на німецько-радянському фронті провокували дезертирство й перехід до повстанців цілих національних відділів, які перебували на німецькій службі. Причому в УПА тікали не тільки азербайджанці, грузини, вірмени, узбеки, татари, але також і російські донські козаки¹³¹ й навіть окремі німецькі солдати. Так, 28 вересня 1943 р. у повстанському звіті повідомлялося: *«89 козаків і 8 німців опустили станцію Мизове. З повним узброєнням перейшли на сторону УПА»*¹³².

Механізм переходу на бік УПА національних відділів, які до того перебували на німецькій службі, здебільшого був наступним. Спочатку втікало декілька осіб, які знаходили найближчий відділ УПА за допомогою місцевого населення, а потім за допомогою цих втікачів до повстанців переманювали решту легіонерів¹³³.

1 листопада 1943 р., користуючись тим, що великі повстанські сили були зосереджені в районі річки Прип'яті для боротьби з радянськими

В. Ковальчук. – С. 170.

129. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 150–151.

130. Там само. – С. 151.

131. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 14.

132. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / Упорядник В. Ковальчук. – С. 155.

133. Український здви́г. Волинь 1939–1955 / Упорядкував В. Сергійчук. – С. 223.

партизанами, німецькі частини СС провели масштабні й скоординовані каральні акції. Як повідомляли повстанські документи, дві німецькі дивізії СС провели великий наступ. Одна – в напрямку: Колки – Клевань – Рівне, взявши під контроль залізницю Ковель – Сарни; а друга – в напрямку: Рівне – Тучин – Березне – Степань – Колки – Ківерці, зайнявши переправи на річці Случ¹³⁴. Проте в ході цього наступу розбити повстанців не вдалося. Сотні УПА, маневруючи, виходили з-під ударів на північ від Ковеля – Сарн або на південь від Луцька – Рівного¹³⁵. На жаль, більш сумна доля чекала на цивільне населення. Німці перетворили містечко Колки (столицю УПА, де були повстанські госпіталі) в «руїну і груз», убивши при цьому до 600 мирних мешканців¹³⁶.

Масштабні антиповстанські акції провели німці впродовж 2-3 листопада 1943 р. Першого дня акції авіація розбомбила містечко Степань, після чого його розграбували поліційні відділи, тоді ж було спалено райцентр Рафалівка й с. Великі Осинці. Наступного дня гітлерівці пацифікували містечко Деражня, де загинуло 250 мирних мешканців. Того ж 3 листопада каральна група прочесала с. Стидин і навколишні хутори, де було вбито 249 осіб¹³⁷. Від 7 листопада до 7 грудня 1943 р. важкі бої з німцями, польською поліцією та козаками-«власовцями» мали місце в районі сіл Когильне, Новий Осередок, Могильне неподалік Володимира-Волинського. Німці та їхні союзники застосовували в операціях проти повстанців два легких танки, спалили щонайменше 32 господарства, убили і полонили 5 повстанців. З боку карателів загинуло 14 чоловік (польських поліцейських), а 34 «власовці» дезертирували і втекли до лісу. 10 листопада великі антиповстанські облави проводилися німцями в районі міста Володимирця. Їхніми жертвами стало п'ятдесят підпільників¹³⁸. На початку грудня жорстокі пацифікаційні акції були проведені німцями на рубежі українського й білоруського Полісся. На півночі Рівненщини були спалені села в районі Ратного¹³⁹, північніше Ковеля

134. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 60, арк. 49.

135. Там само, арк. 50.

136. Там само.

137. Макачук С. Цивільне населення Волині та Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003. – С. 230.

138. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали / Упорядники О. Вовк, І. Павленко. – С. 506–507.

139. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943–1945. Нові документи / Упорядники В. Ковальчук, І. Марчук. – С. 457.

карателі знищили 492 людей у дванадцяти селах¹⁴⁰, 12 грудня 1943 р. гестапо розстріляло всіх українських в'язнів у м. Кобрин (зараз територія Білорусії)¹⁴¹, у Дорогочинському та Кобринському районах в грудні 1943 р. німці з угорцями спалили села Новосілки, Гурки, Білки, Попівну, Закозелле, Случово та інші¹⁴².

Посилення німецького терору і натиску на УПА помітила радянська партизанська розвідка. 14 листопада 1943 р. у донесенні керівника рівненських партизанських з'єднань В. Бегми до Українського штабу партизанського руху відзначалося: *«Останнім часом німці активно ведуть боротьбу з націоналістами»*¹⁴³. Більш детально проблема німецького натиску розкривалася в наказі № 7 коменданта ВО «Турів» від 16 листопада 1943 р. *«В останніх часах німці посилили сильно кампанію винищування відділів УПА. В акціях беруть участь літаки і танки. Хвиля німецького нищення і терору охопила всі простори між Горинню і Стиром. На Цуманичині, Колківщині та інших сусідніх районах повно німецького війська. Все граблять і палять. Не лишають нікого і нічого. По селах дуже шукають за криївками. Населення під сильним німецьким терором показує місце крийвок. Акцію ведуть широко і на довгу скалю»*¹⁴⁴.

Терор проти мирного населення, само собою зрозуміло, часто викликав у людей невдоволення діями УПА. Очевидно, що частина селян нарікали, вказуючи на повстанців як на причину німецького терору. За такої ситуації керівництву підпілля не залишалося нічого іншого, як розтлумачити широким масам справжню суть дій німецьких каральних підрозділів. Так, зокрема, з'явився окремий *«Комунікат до українського населення в справі поголовного нищення німцями українців та масового палення ними наших сіл і міст»*¹⁴⁵. У документі вказувалося, що осінь 1943 р. позначилася колосальним терором німців та поляків на німецькій службі проти цивільного українського населення. Задаючись питанням: у чому причина такого терору, який стосувався головним чином сіл, які на 100 % виконали план продовольчого контингенту – автори документа вказували: *«Шукати далеко не треба. Відступ і тільки відступ, який несе німецьким окупантам неминучу загибелю – це причина нечуваних*

140. Макарчук С. Цивільне населення Волині та Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни. – С. 230–231.

141. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 361, арк. 84.

142. ЦДАВОВУ України, ф. 3833, оп. 1, спр. 115, арк. 4.

143. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 45, арк. 114.

144. Цит. за: Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. – С. 187.

145. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 35, арк. 202.

ніколи і ніде злочинів. Вимордувати населення, вивезти його якнайбільше на каторжні роботи в Німеччину, забрати все майно, вивезти, а якщо не можна, – то знищити, спалити збіжжя, хутори, села, міста, вистріляти худобу – коротко: лишити напоєну кров'ю землю й захмарене димом пожеж і смородом згарищ небо тому наїзнику, який прийде після нього. Більшовики не зможуть тут, на наших землях, знайти нічого, що скріпило б їх критичне попросту положення: не зможуть знайти худоби і хліба без яких вони згинуть чорною голодною смертю, не зможуть знайти будинків де б примістити свої розбитки війська, не зможуть, врешті, знайти тут здоровий, боездатний людський резерв, який вони б змобілізували та кинули відразу, як гарматне м'ясо, в першу лінію фронту проти німців – оце напрямні, якими керуються сьогодні тут жорстокі німецькі варвари. Вони з цим не таяться. Щоденно через радіо хваляться, що «плановими відступами» вони лишають такі картини на лівому, а тепер і на правому березі Дніпра, на Білорусії, в Італії, на Балканах. Це все зрештою передбачене в гітлерівській програмі. Чогось іншого ждати не можемо»¹⁴⁶. Цивільне населення попереджалось, що все те, що не знищать або не вивезуть німці, знищать або відберуть «голодні більшовицькі жовніри». Єдиним виходом із ситуації, на який вказували керівники підпілля, могло бути лише продовження і посилення боротьби як проти німців, так і проти радянського режиму, що повертався. Селянам рекомендувалося ховатися самим у лісових масивах, ховати худобу, закопувати збіжжя, матеріально, морально та людськими ресурсами підтримувати повстанський революційний рух, посилити дисципліну серед цивільного населення, берегти себе задля остаточного загального виступу проти ворогів¹⁴⁷.

Очевидно, що така роз'яснювальна робота мала позитивний ефект, бо, попри колосальний тиск із боку німецької військово-поліційної машини, націоналістичне підпілля та повстанці на Волині й Поліссі зуміли вистояти.

Доволі масштабними боями позначився жовтень–листопад 1943 р. у протистоянні з німцями загонів УНС у Прикарпатті. 5 жовтня коло Космача вишкільний відділ УНС напав на групу німців¹⁴⁸. 15 жовтня уєнесівці мали бої з німцями на полонинах Поляниця, Куратів, Явірник і Мочарки. Німецька каральна експедиція наступала силами двох батальйонів. Відділи УНС після знятого опору, маневруючи, відступили. Німці, за звітами ОУН, втратили від 7¹⁴⁹ до 20 чоловік убитими.

146. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 35, арк. 202.

147. Там само.

148. УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. – С. 19.

149. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 35, арк. 133.

Власні втрати оцінювалися як двоє¹⁵⁰ (за іншими даними троє polegлих¹⁵¹). Крім того, повстанці втратили табір, частину обозу і запаси продовольства¹⁵².

25 жовтня 1943 р. німецькі каральні частини «прочісували» лісовий масив Чорний Ліс на Станіславщині з метою виявити і знищити Відділ особливого призначення «Різуна» (В. Андрусак)¹⁵³.

29–30 листопада 1943 р. неподалік с. Недільна коло Самбора німецька каральна експедиція (до двох тисяч солдатів) оточила табір куреня УНС. Протягом дня німці безуспішно штурмували гарно укріплені в гористій місцевості позиції повстанців. Після цілоденного бою під покривом ночі оборонці табору вирвалися з оточення й вийшли в гори. У боях, за різними даними української сторони, загинуло від 90 до 160 німців. Власні втрати «самооборонцями» оцінено цифрою 34 убитих і 12 поранених. Натомість німці визнали втрату 4 осіб убитими і 18 важкопораненими¹⁵⁴.

17 листопада 1943 р. відділи «Різуна» і «Чорних чортів» вели оборонні бої проти німців на Калушині. За даними звітів самооборони (які, очевидно, дуже неточні), німці нібито втратили близько 50–60 вояків убитими, при власних втратах 3 убитими і 9¹⁵⁵ (за іншими даними – 10¹⁵⁶) пораненими.

Наприкінці листопада 1943 р. відділи УНС вели важкі оборонні бої з німецькими каральними експедиціями в районі Копиченців, Чорного Лісу, Станіславава. За українськими звітами німці втратили в цих боях 45 чоловік убитими і 15 пораненими, відділи УНС лише 4 убитими і 17 пораненими¹⁵⁷.

Не даючи собі ради з поширенням повстанського руху на Галичині, німці традиційно, як і на Волині та Поліссі, почали від осені 1943 р. застосовувати масовий терор проти цивільного населення, випалюючи часто цілі села й активно залучаючи до своїх акцій місцевих поляків як

150. Мороз В. Українська народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // *Визвольний шлях*. – 2000. – № 6. – С. 69.

151. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 35, арк. 133.

152. Там само.

153. Там само, арк. 134.

154. Мороз В. Українська народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // *Визвольний шлях*. – 2000. – № 6. – С. 70–71.

155. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 35, арк. 141.

156. Там само, т. 66, арк. 18.

157. УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. – С. 21–22.

виконавців та інформаторів¹⁵⁸. Офіційною підставою для узаконеного терору стало запровадження від 10 жовтня 1943 р. на території Галичини «виняткового стану» і введення в дію «наглих судів безпеки»¹⁵⁹, яким дозволялося засуджувати до страти людей за першою підозрою у причетності до підпілля, за невиконання німецьких наказів, за дезертирство із таборів праці або втечу з роботи в Німеччині¹⁶⁰. Також розповсюдженою практикою стало оголошення заручниками в'язнів тюрем, яких розстрілювали у випадку нападів УНС на німецькі установи¹⁶¹. За даними Л. Шанковського, до кінця німецької окупації (тобто за рік) «наглі суди безпеки» відправили на шибеницю або під розстріл 15 тисяч 770 українців¹⁶².

Протягом жовтня–листопада відділи УПА й УНС мали 47 боїв із німцями, а сільська самооборона 125 сутичок. У важких боях з переважаючим ворогом у жовтні–листопаді 1943 року повстанці знищили понад півтори тисячі німців. Втрати упівців та УНС (без сільської самооборони й мирних мешканців) сягнули 414 осіб убитими¹⁶³.

Однак останні місяці 1943 року чітко продемонстрували усьому світові, що гітлерівський «тисячолітній райх» прямує до свого безславного кінця. Вермахт тріщав під могутніми ударами зі Сходу, а союзники Німеччини, після виходу з війни Італії, мріяли тільки про те, щоб швидше розірвати свої стосунки з майбутнім політичним трупом. За таких умов командування УПА провело переговори з Бухарестом і Будапештом, а також низку локальних перемовин із командирами окремих частин і з'єднань угорців, італійців, словаків, румунів, латишів. Сенс розмов зводився до укладення угод про ненапад, підтримки УПА зброєю в обмін на продовольство й спокійний прохід підконтрольними повстанцям територіями. Переговори ж у Бухаресті і Будапешті, на думку більшості дослідників, також були спробою вивести українське питання на міжнародну арену, можливо, налагодити контакти з країнами Заходу, перетворити Україну з об'єкта на суб'єкт світової війни¹⁶⁴.

158. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 35, арк. 126–128, 131–141.

159. Мороз В. Українська народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. – 2000. – № 6. – С. 68.

160. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 35, арк. 134.

161. Там само, арк. 137.

162. Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917–1995. – С. 545.

163. Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. – С. 188.

164. Детальніше про переговори керівництва ОУН(Б) і УПА з представниками

На зламі 1943–1944 рр. фронт прийшов безпосередньо на територію діяльності УПА-«Північ» та УПА-«Південь», бої йшли в Житомирській, Вінницькій, Рівненській областях. Повстанські відділи опинилися у фронтовій смузі. Перед ними постали два найголовніших противники – радянські партизани й диверсанти, які масово закидалися в ліси за лінією фронту численними групами по 500–1000 осіб, і німецькі частини, які намагалися придушити як повстанський, так і червоний партизанський рухи у своєму безпосередньому тилу. Важкі бої відділів УПА із німцями, козацькими частинами при німецькій армії та поліційними загонами, складеними із різних народів СРСР, відбувалися на зламі 1943–1944 рр. в лісах коло Маневичів, Кудряня, Кременця, Дубна, Острога, Кам'янця-Подільського. Місцями повстанцям вдавалося навіть переходити до більших атак і захоплювати районні центри¹⁶⁵.

Деморалізовані поразками на фронті, озлоблені німецькі та угорські війська в кожному селі шукали повстанців, бажаючи на когось «зігнати зло». Аналогічно у районах, зайнятих Червоною армією, військо-

урядових кіл Угорщини та Румунії детальніше див.: Пагіря О. Переговори між УПА та угорською армією (1943–1944) // Шевченківська весна. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 15-й річниці незалежності України. Випуск IV. Частина 3. Історія. – К. – 2006. – С. 121–124; Пагіря О. Переговори між УПА й Угорською армією в 1943–1945 рр. // Визвольний шлях. – Кн. 6. – 2006. – С. 86–115; Пагіря І., Пагіря О. Інструкції керівництва збройного підпілля для ведення переговорів з представниками угорських військ // Сторінки воєнної історії. Вип. 11. – К., 2008. – С. 64–71; Пагіря О. Відносини між українським визвольним рухом та угорською армією в Галичині в першій половині 1944 р. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Збірник 12. – Львів, 2008. – С. 74–116; Пагіря О. Відносини між угорською армією та українським визвольним рухом на Прикарпатті влітку 1941 року // Український націоналізм: історія та ідеї. Науковий збірник. Вип. I / За ред. О. Багана / Науково-ідеологічний центр ім. Дмитра Донцова, кафедра нової і новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка. – Дрогобич: Просвіт, 2009. – С. 61–89; Пагіря О. Взаємини між угорською армією та українським визвольним рухом на Прикарпатті влітку 1941 року // Український визвольний рух. – Збірник 13. – Львів, 2009. – С. 105–132; Пагіря О. Проблема Закарпаття у переговорах між представниками українського визвольного руху та військово-політичними колами Угорщини (1943–1944 рр.) // Вісник Ужгородського національного університету: Серія історія. – Ужгород, 2010. – С. 151–164; Пагіря О. Переговори між представниками ОУН та військово-політичними колами Румунії у 1943–1944 роках // Український визвольний рух. – № 14. – Львів, 2010. – С. 145–181; Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942–1960.* – S. 271–281.

165. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943–1945. Нові документи / Упорядники В. Ковальчук, І. Марчук. – С. 470.

ва контррозвідка, енкаведисти і колишні червоні партизани розгорнули пошуки українських патріотів. Намагаючись вивести свої підрозділи з-під ударів німецької армії, червоних партизанів і радянських військ, Головний військовий штаб УПА 24 грудня 1943 р. затвердив «Тактичну інструкцію», згідно з якою «найвищим завданням хвилини» на протині-мецькому «фронті» було подбати про якнайбільше збереження всіх «фізичних, духовних і моральних сил і засобів нації для вирішального моменту боротьби», а тому проводити лише самооборонні дії, уникаючи «зачіпних боїв» проти німців¹⁶⁶. Битися з німцями можна було лише у випадку їхнього нападу, під час захисту населення від каральних експедицій, з метою «відстрашення» їх від подальших антиповстанських заходів, для здобуття зброї та амуніції. При цьому підкреслювалося, що найголовніше «виграти час» і перезимувати без власних втрат, і накопичити якнайбільше зброї та боєприпасів¹⁶⁷. Також командуванням і штабом УПА наказувалося, по можливості, стягнути всі повстанські відділи і з'єднання в більші лісові масиви для того, щоб перекрити перехід фронту, не вступаючи у бої із Червоною армією навіть для здобуття зброї¹⁶⁸. Єдиним противником, з яким інструкція зобов'язувала повстанців вести активну боротьбу, були червоні партизани, котрих усіма силами слід було «викурити з наших теренів»¹⁶⁹.

У січні 1944 р. розпочався великий наступ Першого та Другого Українських фронтів Червоної армії на Правобережній Україні, який увійшов у історію як Житомирсько-Бердичівська й Кіровоградська операції. Просування радянських військ, а за ними й більшовицької влади на Захід було таким стрімким, що не залишало ілюзій щодо здатності вермахту на довший час їх затримати. Перед командуванням Повстанської армії постала проблема не лише підготовки до переходу фронту, але й до діяльності в умовах реставрації тоталітарного сталінського режиму. 6 січня 1944 р. Д. Клячківський («Клим Савур») підписав наказ № 29, у якому ставив перед командирами груп УПА і комендантами Запілля наступні завдання:

«1. Зберегти якнайбільше революційно-творчих сил до боротьби і на останній переможний для нас удар з імперіалістичною Москвою.

2. Перейти в глибоке підпілля. В підпіллі продовжувати підготовчу революційно-визвольну роботу. Не зменшувати темпу праці і розмаху, все збільшувати його.

166. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 60, арк. 219.

167. Там само.

168. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 60, арк. 219.

169. Там само.

3. Провірити якнайосновніше своїх співробітників їх революційній стійкості і певності. Непевних одиниць – не перевихованих ще в революції – залишити хвилино на боці аж до часу, в якому вони викажуть себе.

4. До відкликання не приймати нікого нового в наші ряди, ані до війська, ані в ряди співробітників запілля.

У переломовій фазі. А її маємо тепер, буде ворог посилати одним і гуртами до нас своїх агентів, яких завданням буде нас з нутра розложити. Перші збігу з Червоної армії будуть найчастіше агентами НКВС. Берегтися таких! Тільки тоді, коли зі захитаної Червоної армії будуть батальйони і полки сходити з фронту – перехід до нас буде цурий. Сьогодні, в переходовий час, вдержати ті сили, що їх сьогодні маємо, поставити їх на твердих моральних основах.

5. В роботі прийняти всі найбільш конспіративні форми. Однак не конспірувати роботи, а людей-робітників і місця праці.

6. Обмежити рух на зв'язках. Законспірувати зв'язки. Писати тільки цюнайкоротше і то умовними знаками. Зв'язківцями мусять бути найпевніші люди.

7. Безпощадну боротьбу повести з сексотами і ворожими агентами. Сьогодні на першому плані НКВС.

8. Військові відділи і самооборона ведуть на власну руку на теренах, де діють, розвідку характеру військового, висилати навкруг себе в віддалі кілька і кільканадцять кілометрів дрібні застави з розвідчими цілями, змінювати цю 24 або цю 48 годин, подібно, як варта.

Військові відділи роздріблені у безнастанному русі.

У випадку потреби більших військових сил – концентрація.

9. Відпусток, ані коротко, ані довгореченцевих не давати.

10. Не дати себе спровокувати на боротьбу з Червоною армією, НКВС вже таку роботу пропонує. НКВС створює поняття у бійців Червоної армії, що ми вислужники німців, хоче щоб бійці Червоної армії ударились з нами, як з німецькими частинами.

Протиставитись цьому. Скинути німецькі однострої. Замінити їх світськими або звичайними цивільними. Широко розказувати за цю боротьбу УПА.

11. Всі дороги, всі паркани, всі будівлі записати революційними лозунгами. Прибивати всюди таблиці з лозунгами. Наситити терени якнайгустіше нашою революційною літературою (...)»¹⁷⁰.

Одночасно з цими завданнями ГК УПА вимагала від підлеглих, в момент відступу вермахту й до приходу Червоної армії, закріпитися на чітко

170. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали / Упорядники О. Вовк, І. Павленко. – С. 48–50.

вказаних територіях, щоб здійснювати роззброєння німецьких і союзних німцям частин та максимальне знищення засобів комунікацій¹⁷¹.

Серед вдалих акцій роззброєння німецьких підрозділів і захоплення трофеїв повстанцями на території діяльності УПА-«Північ» відомі: акція сотні «Панаса» (М. Новосад) на трасі Дубно – Луцьк, що мала місце 21 січня 1944 р. і завершилася здобуттям декількох вантажівок зі зброєю і боєприпасами; напад сотні «Недолі» (С. Трохимчук) на містечко Тучин (Гощанський район Рівненської області), з якого вивезли продовольчі запаси німців; засідка сотні «Навісного» (С. Костемський) на німецьку автоколонну на трасі Рівне – Луцьк, під час якої було вбито 34 німці і захоплено великі трофеї; атака двох повстанських куренів на німецькі фронтові частини на трасі Луцьк – Ковель (21 січня 1944 р.), під час акції німці втратили до 200 чоловік убитим й пораненими, повстанці – 26 убитими і понад 30 пораненими, але заволоділи великими трофеями¹⁷².

У Галичині зима 1943–1944 рр. була позначена невеликими акціями переформованих в УПА-«Захід» підрозділів УНС проти німців. Холодна пора року традиційно не сприяла масштабним партизанським операціям, тому звіти фіксують лише поодинокі напади на німецькі господарські об'єкти, поліцію, конвої в'язнів, а також на невеликі групи або поодиноких солдатів¹⁷³. Окрім того, на початку 1944 року повстанське командування повністю усвідомлювало скороминучість німецької окупації, а тому намагалося економити сили, утримуючись від активних дій проти німців. Як загадував у своїх спогадах повстанець В. Максимович: «Ліс (у якому перебували відділи УПА. – І. П.) знаходився неподалік від села, в якому були німці, однак вони взагалі не входили до лісу, відчуваючи своє безсилля. Але й ми їх не сильно зачіпали, бо добре знали, що вони вже недовго тут будуть, а ми маємо приготуватися до зустрічі страшного ворога, дикого, підлого...»¹⁷⁴.

Виходячи з наявної ситуації на фронтах світової війни, командування УПА на початку літа 1944 р. видало спеціальні інструкції у справі стосунків з німецькою армією та її союзниками: *«У відношенні до німців стояти строго на становищі самооборони. Отже невільно:*

171. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали / Упорядники О. Вовк, І. Павленко. – С. 542.

172. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 232–233.

173. Див.: Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 2. Галичина і Східна Україна. Хронологія подій. – Рівне, 2008. – С. 34–38.

174. Максимович В. Спогади колишнього учасника Української Повстанської Армії. – Львів, 1992. – С. 7.

- а) вести ніяких переговорів;
- б) зачіпати їх, коли не вели терористичної акції супроти населення;
- в) стріляти полонених і дезертирів.

А треба:

- а) відбивати в'язнів;
- б) робити засідки. Коли вертаються з пауцифікацій;
- в) полонених роззброювати і пускати назад – за виїмком поліцистів, що ведуть пауцифікаційні акції.

Відбирати зброю у німаків тільки в момент їхнього відступу, а не стабілізації фронту.

У відношенні до мадярів – стояти на становищі приязного нейтралітету. Отже невільно:

- а) стріляти і роззброювати їх, зокрема полонених.

Треба:

- а) ширити пропаганду проти німців і більшовиків;
- б) вияснювати наше відношення до поляків;
- підчеркувати можливість співпраці українського і мадярського народів (...);
- г) помагати дезертирам перейти на їхню батьківщину;
- д) вживати супроти них зброї, коли ведуть терористичну акцію супроти населення.

У відношенні до т. зв. «східняків» – стояти на становищі приєднання їх, при чому бути дуже обережним. Не вільно:

- а) стріляти східняків по селах. Коли немає на них виразного підозріння в пробольшевицькій роботі;

б) стріляти полонених і перебіжчиків «східняків». Противно – ними треба щиро заопікуватися, особливо раненими;

- в) приймати «східняків» до відділів.

Треба:

а) ставитися до «східняків» приязно, вияснювати їм політику Сталіна. Не допускати щоб вони багато знали про зв'язки, командирів і т. п.

б) іноплемінний елемент пускати роззброєними в їх власну територію»¹⁷⁵.

Треба сказати, що, попри намагання дотримуватися інструкцій командування, місцеві командири повстанських відділів часто змушені були застосовувати зброю у відношенні до німців та їхніх союзників, виходячи із обставин, що складалися. Запеклі сутички з німцями й угорцями в обороні українських сіл відбулися: 24 грудня 1943 р. в с. Черемошна біля Жаб'є Станіславщини, 1 січня 1944 р. в Чорному Лісі, 12 січня 1944 р. поблизу Яремчі, 13 лютого 1944 р. коло Бродів, 24 лютого біля

175. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 61, арк. 41–42.

Городенки, 25 лютого на дорозі від Жаб'є до Косова, 2 березня неподалік Бережан, 12 березня в Чортківському районі, 14–15 березня коло сіл Більшівці, Більшів і Слобода Більшівцівська Галицького району, 24 березня в районі містечка Долина, 26 березня на Бережанщині, 30 березня на Надвірнянщині, наприкінці березня 1944 р. мав місце напад УПА на м. Сокаль Львівської області, 19 квітня повстанці вели бої з німцями в районі с. Стенятина (зараз територія Польщі)¹⁷⁶, 2 травня – поблизу Грубешова, 3 травня неподалік Радехова, 4–5 травня біля Перемишлян, 3 і 5 травня біля Станіслава і Калуша, 9 травня у Сокальському районі, 10 червня біля с. Поляни на Львівщині¹⁷⁷.

Дошкульних втрат у боях із німцями неподалік с. Карів на Сокальщині зазнала сотня «Яструба» 11 травня 1944 р. Повстанці втратили 8 людей убитими, 4 пораненими і 40 полоненими. Карателям вдалося захопити склади зі зброєю, боєприпасами та продовольством¹⁷⁸.

Запеклі сутички з німцями мали місце 13 травня 1944 р. у Борі Кунинському на Львівщині, де сотня УПА вступила в бій з взводом вермахту. Внаслідок бою з обох боків було по 4 убитих і велика кількість поранених¹⁷⁹. 15 травня оборонні бої з німцями відбувалися в селах біля Станіслава (повстанці втратили 13 людей полоненими)¹⁸⁰, 25 травня коло Торочина (загинуло сім повстанців), 10 червня – біля с. Поляни на Стрийщині¹⁸¹, 27–29 червня неподалік Рогатина (партизани втратили шість осіб)¹⁸². Наприкінці липня 1944 р. німці здійснили дві масштабні каральні акції – проти повстанців в районі Самбора (на старшинську школу), де в боях загинуло сім курсантів і двадцять ата-

176. Нова серія. – Т. 13. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943–1952. – Кн. 2 / Упорядники: В. Мороз, О. Вовк. – К. – Торонто, 2009. – С. 55.

177. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 2. Галичина і Східна Україна. Хронологія подій. – Рівне, 2008. – С. 38–48; ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 69, арк. 136.

178. УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. – С. 53; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 13. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943–1952. – Кн. 2 / Упорядники: В. Мороз, О. Вовк. – К. – Торонто, 2009. – С. 55; ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 69, арк. 136–137.

179. Нова серія. – Т. 13. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943–1952. – Кн. 2 / Упорядники: В. Мороз, О. Вовк. – С. 56.

180. УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. – С. 54.

181. Нова серія. – Т. 13. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943–1952. – Кн. 2 / Упорядники: В. Мороз, О. Вовк. – С. 57.

182. УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. – С. 55.

куючих німців, та коло с. Набріж Львівської області, де карателям вдалося розбити повстанську сотню військової округи «Буг», яка втратила 50 чоловік убитими¹⁸³.

Однак найбільші бої з німцями й угорцями в Галичині відбулися 6–16 липня 1944 р. неподалік гори Лопата в районах Сколе і Долина на стику Дрогобицької та Станіславівської областей. 6 липня з'єднання повстанців під командуванням Василя Андрусяка («Різуна»), яке передислоковувалося з Чорного Лісу в район Турки, у засідці роззброїло німецький підрозділ, який рухався трьома вантажними автомобілями. Інформація про пересування великого повстанського з'єднання, що напало на німців, змусило німецьке й угорське командування розпочати масштабну каральну акцію. 8 липня 1944 р. німецькі війська атакували повстанців з боку містечка Долина, а їхні угорські союзники підтримали атаку з боку містечка Сколе. Зав'язався бій із використанням мінометів та артилерії. Ведучи ар'єргардні бої, повстанські сотні відступили на гору Лопата, де зайняли гарно укріплені стаціонарні позиції (ці позиції свого часу були підготовані угорцями в якості резервної фронтової лінії оборони в Карпатах). Близько 17 години 8 липня 1944 р. німці та угорці разом атакували повстанські позиції на горі. Угорці були досить швидко відкинуті на висхідні позиції. Важкі бої зав'язалися з німцями. Під час німецьких атак справа доходила до рукопашного бою. 9 липня повстанці почали виходити з оточення, використовуючи переваги місцевості й вдало маневруючи. 10 липня повстанські відділи атакували німецькі війська із засідки. Німці втратили декілька вантажних автомашин. Локальні бої в районі Лопати тривали до 16 липня, після чого німці й угорці відступили до райцентрів Сколе й Долина. У боях з німецького та угорського боку полягло понад двісті солдатів, повстанці втратили близько п'ятдесяти осіб¹⁸⁴. Навіть неприхильне до українців польське підпілля у своїх звітах відзначало, що для боїв з повстанцями зі Стрия і Жидачева виїхало «... 70 вантажних автомобілів. Поля і ліси оточені, триває справжня битва. Якими є втрати українських банд невідомо, німці втратили багато вбитих і поранених. Зі слів певного німецького капітана німецьке військо захопило в українців 2 гармати і 2 танки. З Бориничів повідомляють, що у Бориничах, Борисові і Чижикові підрозділи німецького війська за участю угорського бронепоезда провели операцію проти українських банд. Операція із застосуванням 5 танків і 50 броневих автомобілів охопила всі навколишні ліси. Є багато вбитих. До українських будівель,

183. Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942–1960.* – S. 228.

184. УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. – С. 60.

де вбито членів банд, військо не допускає нікого, навіть найближчу родину. Під час проведення операції навіть було затримано рух потягів. Операція тривала 2 дні»¹⁸⁵.

Криваве протистояння між повстанцями та німцями мало місце в першій половині липня також на Підгаєччині. Зокрема, згадувані звіти польського підпілля вказують, що: *«Біля села Завалів Підгаєцького повіту німецьке військо випадково нашттовхнулося на великий схрон української банди. Зав'язався важкий бій, під час якого було вбито приблизно 40 німців і нібито аж 300 українців, приблизно 200 арештовано. У Завалівських лісах продовжується облава»*¹⁸⁶.

Найвдаліші акції повстанців із роззброєння німців мали місце 23 березня 1944 р. коло Калуша, де повстанцям вдалося оточити і роззброїти валку фольксдойців, що налічувала 40 возів¹⁸⁷. Наприкінці березня сотня «Благого» зуміла обеззброїти 280 німців, які, будучи деморалізовані поразками на фронті, не чинили опору¹⁸⁸. У квітні 1944 р. повстанські відділи роззброювали невеликі групи німців у Бережанському районі, неподалік Сокаля, біля Перегінська¹⁸⁹. 6 липня 1944 р. повстанцям вдалося оточити і змусити скласти зброю три вантажівки із німцями неподалік Станіславова, партизани здобули три кулемети і декілька десятків карабінів¹⁹⁰. 27 липня 1944 р. в Самбірському районі відділи УПА атакували колону німецьких військ, що відступала. Зав'язався запеклий бій, під час якого обидві сторони використовували крупнокаліберні міномети. Під час бою, як свідчать повстанські донесення, вдалося здобути «багато зброї». Того самого 27 липня 1944 р. мала місце сутичка повстанців із німецькими військами неподалік с. Жданна (нині – с. Жданівка Дрогобицького району Львівської області). Повстанці атакували велику німецьку колону на марші, сподіваючись здобути багато зброї. З повітря бій помітили радянські льотчики, які помилково прийняли повстанців за червоних партизанів

185. Ziemie wshodnie, Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj. Kwiecień-lipiec 1944 r. / Wstęp, wybór i opracowanie M. Adamczyk, J. Gmitruk, A. Koseski. – Warszawa-Pułtusk-Kielce, 2006. – S. 235–236.

186. Там само. – С. 236.

187. Motyka G. Ukraińska partyzantka. 1942–1960. – S. 222.

188. Денишук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 2. Галичина і Східна Україна. Хронологія подій. – С. 41.

189. УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. – С. 46–47.

190. Там само. – С. 60.

загону М. Шукаєва, що оперував у тих краях і, до речі, був розбитий повстанцями в 20-х числах липня. «Сталінські соколи» потужно атакували німців з повітря і тим самим допомогли повстанцям упоратися з противником і захопити великі трофеї¹⁹¹.

Також у липні 1944 року, коли німецький фронт посувався на захід під натиском Червоної армії, повстанцям вдалося роззброїти декілька сот німців в районі Журавна й Турки. Особливо вдало завершилася акція біля Турки, де було здобуто 29 возів зброї та боеприпасів, здебільшого радянського виробництва. На початку серпня 1944 р. біля Тлумача повстанці роззброїли 180 німців і 50 узбеків. Після роззброєння німців відпустили, а узбеків передали у розпорядження СБ ОУН¹⁹². За деякими даними, таких полонених із числа різних східних легіонерів німецької армії влітку 1944 року СБ використовувала для спорудження великих штабних крийвок і госпіталів у Карпатах.

Уже на кінець квітня 1944 р. українські повстанці в Галичині контролювали цілі райони, на яких оголошували створення української влади. Зокрема, донесення польських підпільних структур у 20-х числах квітня відзначають, що *«Головні сили українців, разом зі штабами УПА та ОУН сконцентровані у селах повітів Бібрка, Перемишляни, Бережани, Рогатин. Цей район становить нібито зародок «української держави», охоплює коло 40 сіл із цілою смугою лісів і столицю в Дусанові. В цьому районі відбуваються військові навчання, звідки відправляються відділи на бойові акції, головним чином спрямовані проти поляків, ці відділи дорогою підсилюються місцевим елементом. Чисельність цієї армії визначається нібито 10 тисячами людей, добре озброєними, навіть малими гарматками. До цієї «держави», що лежить на узбіччі від шосейних доріг, не наважуються навіть потикатися німці. Тут концентрується українська молодь, яка за наказами ОУН включається до «української армії»¹⁹³.*

* * *

Як бачимо, питання боротьби підпілля ОУН(Б) й УПА проти німців та їхніх союзників є доволі цікавою і багатогранною темою. Стосунки українського націоналістичного руху й Німеччини зазнавали постійних змін залежно від геополітичної ситуації. Однак за будь-яких

191. ПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. – С. 61.

192. Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942–1960.* – S. 223.

193. *Ziemie wschodnie, Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj. Kwiecień-lipiec 1944 r.* – S. 65.

умов націоналісти намагалися діяти таким чином, щоб максимально використати обставини на користь боротьби за самостійну українську державу. Коли інтереси України (в уяві лідерів ОУН) потребували співробітництва з Німеччиною, вони йшли на співпрацю (доволі часто навіть на шкоду своїм іміджевим інтересам), коли була необхідність поберегти сили, перебуваючи в стані нейтралітету, націоналісти займали вибірковою позицію, але коли обставини вимагали боротьби з райхом, УПА вела цю боротьбу жорстоко, масштабно і безкомпромісно. Документи однозначно свідчать про те, що повстанський рух, організований і очолюваний бандерівською ОУН, довгий час носив антинімецький характер, що нацисти з 1942 року саме в українських націоналістах бачили найбільшу загрозу своєму пануванню в краю. УПА зробила максимум, що в такій ситуації могла зробити партизанська армія, яка не користувалася зовнішньою підтримкою. Від гітлерівців було визволено значні території, на яких не функціонувала окупаційна адміністрація, зривалися поставки сільськогосподарської і промислової продукції, сировини, визволялися люди, призначені до вивозу у Німеччину, знищувалися засоби комунікації, вбивалися представники цивільної адміністрації, дезорганізовувалася місцева поліція тощо. За найбільш повними у вітчизняній історіографії підрахунками сучасного українського дослідника О. Денищука, УПА та збройні відділи ОУН(Б) в 1942-1944 рр. провели 2526 антинімецьких акцій, в ході яких загинуло 12427 німців та їхніх союзників, 2047 було поранено, 2448 – захоплено у полон. Повстанці втратили в боротьбі з німецькими окупантами 2251 побратима убитими, 475 – пораненими, 536 – полоненими¹⁹⁴. Виходячи із зазначеного вище, на наш погляд, цілком закономірно було б визнати, що ОУН і УПА зайняли свою почесну сходинку в ієрархії борців за свободу України та звільнення її від гітлерівського рабства.

194. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – Т. 1. Волинь. Хронологія подій. – С. 32.

Володимир Полуда

Умови побуту військовополонених у період світових воєн XX століття

На основі праць істориків та джерельного матеріалу в статті розглядаються продовольче забезпечення, медичне обслуговування та побут військовополонених під час Першої та Другої світових війн. Досліджено еволюцію умов життя військовополонених впродовж двох глобальних збройних конфліктів. Основну увагу в роботі приділено порівнянню побутових умов полонених військовослужбовців в час світових воєн. Проаналізовано систему побутового забезпечення в таборах військовополонених із залученням української та зарубіжної історіографії. Стаття висвітлює коротку історію еволюції міжнародно-правових документів, які регулювали статус військовополонених.

Ключові слова: полон, військовополонені, табори військовополонених, Перша світова війна, Друга світова війна.

Poluda V. Living conditions of prisoners of war in World Wars of twentieth century. *On the base of historical works and sources the article deals with food supply, medical service and everyday life of prisoners of war during The First and Second World Wars. The evolution of prisoners' life conditions is researched. The work is devoted to comparison of prisoners' everyday conditions during the global military conflicts. A system of life service is analyzed in the camps for prisoners of war. The article describes the short history of captivity international juridical documents.*

Key words: captivity, prisoners of war, prisoners of war' camps, The First World War, The Second World War.

Полон – стан, в якому знаходиться військовослужбовець, захоплений противником і позбавлений свободи. Військовополонені Першої та Другої світових воєн виступають об'єктами вивчення в даній праці. Він становить собою один із трагічних феноменів людської історії. З полоном пов'язані не тільки фізичні страждання і труднощі, а й важка психологічна криза. Світові війни перетворили його на масове явище в усіх воюючих країнах. Метою даної статті є порівняння умов утримання військовополонених під час двох глобальних військових конфліктів XX століття. Найголовнішими критеріями порівняння є харчування, трудова діяльність та медичне обслуговування. Тому автор статті ставить три головні дослідницькі завдання: 1) проаналізувати стан продовольчого забезпечення військовополонених; 2) охарактеризувати умови праці по-

лонених військовослужбовців; 3) з'ясувати особливості медичного обслуговування бранців.

Військовий полон в роки Першої світової війни досліджений достатньо широко в Західній Європі. В українській історичній науці тема військового полону 1914–1918 рр. до 1990-х років замовчувалася внаслідок тодішніх суспільних обставин. В Україні дану проблематику досліджує І. В. Срібняк. У 2013 р. Інститут історії України НАН України видав науковий збірник «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна». Однією зі знакових проблем світової історії, яка була маловивченою в СРСР з кінця 1940-х і до середини 1990-х років, є тема військового полону в роки Другої світової війни. Фактично перші наукові та науково-популярні дослідження з даної теми з'явилися тільки в роки правління Хрущова. Лише з середини 1990-х років внаслідок зміни політичної та наукової атмосфери в українському суспільстві та відкриття для доступу громадськості раніше засекречених документів теми долі військовополонених та полону як історичного феномену набули широкого відображення в працях українських дослідників. Велику роль у дослідженні цієї проблеми відіграло ознайомлення з роботами західноєвропейських учених. В Україні дану проблематику розвивали такі дослідники, як В. Король, О. Лисенко, В. Шевченко, О. Потильчак. Важливий внесок у розробку даної теми вніс ізраїльський науковець А. Шнеер.

Проте основну масу досліджень в сучасній українській історичній науці складають праці, присвячені передусім німецьким репресивним акціям та концентраційним таборам. Проте дотепер не існує комплексної праці, яка б висвітлювала перебування людини в умовах нацистських таборів для військовополонених. Важливим завданням для майбутніх учених є вивчення життя рядового полоненого в контексті методологічних принципів історії повсякдення, історії окремого рядового учасника історичного процесу. Не існує праць, які б детально дослідили умови утримання, повсякденне життя радянських військовополонених та їхнє трудове використання для потреб нацистської імперії. Складністю для науковців була і залишається наявність міфологізованого радянського та об'єктивного наукового бачень історичних подій, яка була сформована в часи комуністичного тоталітарного тиску на гуманітаристику в Україні.

Натомість у працях західноєвропейських істориків, передусім німецьких, зазначена проблематика опинилася в центрі історико-політичних досліджень уже з середини 1970-х років. За час від 1970 до 2010 рр. було опубліковано роботи К. Штрайта, А. Штрайма, Р. Фоссера, К. Х'юзера та К.-Д. Мюллера, у яких на підставі глибокого аналізу наявної джерельної бази досліджено не тільки життя радянських військовополо-

нених у таборах та їхню репатріацію, а також історію окремих таборів військовополонених¹.

Міжнародно-правові норми цивілізованого ставлення до військовополонених були кодифіковані на конференції в Гаазі, яка відбувалася впродовж травня-липня 1899 р. За підсумками зустрічі 27 країн-учасниць підписали три конвенції: «Про мирне вирішення міжнародних конфліктів», «Про закони і звичаї сухопутної війни», «Про застосування до війни на морі конвенції 1864 року про поранених і хворих». Друга Гаазька конференція (червень-жовтень 1907 р.) закріпила і розвинула положення попередніх документів. Гаазька конвенція «Про закони і звичаї сухопутної війни» від 18 жовтня 1907 року поклала відповідальність за утримання полонених військовослужбовців противника на уряди воюючих держав і підтвердила принципи гуманного ставлення до військовополонених.

Упродовж 1914–1918 рр. на території українських губерній Російської імперії виникла нова соціальна група – військовополонені австро-угорської та німецької армій. У Російській імперії правовий статус і утримання військовополонених регламентувалося «Положенням про військовополонених» від 16 жовтня 1914 р. Для обліку іноземних військовополонених при головному управлінні Генерального штабу було створене 5-те управління та центральне довідкове бюро Російського товариства Червоного Хреста. До розроблення і оприлюднення названого правового акта вищі військові та цивільні чини імперії Романових діяли на власний розсуд. Так, після початку війни головнокомандувач Південно-Західного фронту М. Іванов наказував поліційним органам підпорядкованих йому прифронтових і тилкових губерній узяти під контроль німецьких колоністів (підданих Росії), усіх військовозобов'язаних німецьких і австрійських підданих затримати як військовополонених і перепроваджувати до Києва для вирішення їхньої подальшої долі: «Які зобов'язуються чесним словом і підпискою не прагнути покинути межі Росії без дозволу і не діяти на шкоду Росії, дозволити поселитися у вказаних їм пунктах під наглядом поліції; тих, хто відмовиться від складання зобов'язання, належить тримати заарештованими...»². Ще до опублікування «Положення про військовополонених» від 16 жовтня 1914 р. наказами головнокомандувача Південно-Західного фронту було визначено особливий статус цивільних чехів і русинів (українців з Австро-

1. Dülffer J. Der Deutscher Ostkrieg, 1942 // Mitteilungen der Gemeinsame Kommission die jüngeren Geschichte der russische-deutsch Beziehungen. – Oldenbourg, 2005. – P. 17–23.

2. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / [В.Смолій, В.Шевченко, О.Реєнт]; упор. О. Реєнт. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 476.

Угорщини), які на момент початку війни перебували на російській території: «Військовозобов'язані чехи та русини, якщо вони є політично благонадійними – затриманню не підлягають»³.

За даними Центрального статистичного комітету, кількість військовополонених у Російській імперії протягом усієї війни становила: 1 587 099 австрійців, 152 760 німців, 42 988 турків, 119 болгар. Разом – 1 782 966 осіб. Генерал Н. Головін також називав цифру близько 2 млн. полонених. У Російській імперії на 1 січня 1917 р. нараховувалося 400 таборів військовополонених. Найбільшими стаціонарними таборами в європейській частині даної держави були Троїцький табір поблизу Оренбурга і Дарницький табір під Києвом. Часто військовополонені розміщувалися на квартирах без охорони, під наглядом поліції. Військовополонені могли отримувати фінансову допомогу від родичів через Міжнародний Червоний Хрест. У таборах військовополонених існували буфети, де можна було купити додаткові продукти. Офіцери мали кращі, ніж рядові, умови перебування в полоні. Їх розміщували на приватних квартирах або в вільних казармах групами від 20 до 400 осіб. Полонені офіцери австро-угорської та німецької армій отримували від російського уряду «кормове забезпечення», яке залежно від чину становило від 50 до 125 рублів на місяць. Вільний час такі офіцери присвячували читанню, вивченню іноземних мов, музиці і фізичним вправам⁴. Тобто жили полонені офіцери центральних держав досить комфортно.

Можна констатувати, що в період Першої світової війни військовополонені потрапляли в складні умови, проте їхнє продовольче забезпечення та медичне обслуговування було загалом прийнятним. Воюючі сторони намагалися максимально дотримуватися положень Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 рр. Жодна воююча сторона впродовж Першої світової війни на офіційному рівні не здійснювала цілеспрямованого (геноцидного) винищення військовополонених.

У міжвоєнний період юридичний статус військовополонених погіршився, проте Друга світова війна продемонструвала недотримання і невизнання окремими країнами світу норм міжнародного права. Наприклад, радянські військовополонені перебували в складних умовах в нацистських таборах унаслідок юридичних та ідеологічних факторів. Політичне керівництво СРСР ставилося специфічно до деяких між-

3. Хёне Х. Черный орден СС. История охранных отрядов [Пер. с нем. Ю. Д. Чупрова, О. И. Лемехова]. – Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – С. 44.

4. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / [В.Смолій, В.Шевченко, О.Ресент]; упор. О. Ресент. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 479; Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). – Київ: Київський державний лінгвістичний університет, 1999. – С. 85.

народно-правових договорів. Головним юридичним чинником важких умов утримання радянських військовополонених стала відмова від підписання Радянським Союзом Женевської конвенції 1929 р. Женевська міжнародна конференція 47 держав завершилася ухваленням двох основоположних документів – конвенцій «Про поводження з військовополоненими» та «Про покращення долі поранених і хворих у діючих арміях». Документи містили такі принципи гуманного ставлення до військовополонених: заборона жорстокого ставлення, погроз і образ щодо полонених; заборона на застосування засобів примусу для отримання від полонених відомостей військового характеру; поширення на полонених загальних законів держави, яка полонила їх; гарантування медичної допомоги через посередництво Міжнародного Червоного Хреста⁵.

Свої підписи під Женевською конвенцією поставили уповноважені представники майже сорока держав, у тому числі Німеччини. Від Радянського Союзу участі в цьому форумі ніхто не взяв. Відмова СРСР від підписання конвенції дозволила нацистам використати цей факт і залишити радянських військовополонених без всякого захисту і контролю з боку Міжнародного Червоного Хреста та інших організацій, які допомагали полоненим західних країн. Пропаганда нацистської Німеччини навіювала думку: не ратифікувавши в повному обсязі Женевську конвенцію, радянські керівники самі винні в жорстокому поводженні щодо військовополонених.

Гітлерівська Німеччина Конвенцію 1929 р. формально визнавала, але в агресії, яка почалася проти СРСР своє ставлення до полонених бійців і командирів Червоної Армії, цивільного населення визначала відповідно до нацистської ідеології. Виходячи з тези, що «більшовизм – смертельний ворог націонал-соціалістичної Німеччини», і йдеться про боротьбу на винищення чужого їй світогляду, розроблені різними військовими та спеціальними органами Вермахту, СС та іншими службами напередодні і безпосередньо в ході війни директиви та інструкції і т.д. про поводження, охорону та утримання радянських військовополонених передбачали в усіх випадках найбільш жорстокі та рішучі заходи. Найбільш відомим порушенням норм міжнародного права був «Наказ про комісарів» від 6 червня 1941 року, відповідно до якого діючі частини німецької армії під час захоплення в полон політичних комісарів Червоної Армії мусили розстрілювати їх на місці⁶. Розпорядження ОКВ «Про поводження з радянськими військовополоненими у всіх

5. Шнеер А. Плен. В 2 т. – Ієрусалим: Яд-Вашем, 2003. – Т. 1. – С. 166.

6. Пирогов А. И. Этого забыть нельзя. Воспоминания бывшего военнопленного. – Одесса: Книжное издательство, 1961. – С. 19.

таборах військовополонених» від 8 вересня 1941 р. вимагало від кожного німецького військовослужбовця беззастережного та енергійного втручання при найменших ознаках непокорі, активного або пасивного опору з боку полонених з використанням усіх наявних засобів (штика, палиці, вогнепальної зброї тощо). На практиці армія та СС убивали не тільки комісарів, а й військовополонених багатьох інших категорій, часто в різний час⁷. До однієї категорії належали солдати й командири єврейського походження – лише за те, що вони були євреями. Інша категорія складалася з «політруків» або політкерівників. Як і комісари, це були активісти Комуністичної партії, котрі входили до командування, але тільки невеликих частин (рот, батарей та ескадрилей) і рідко були непохитними прибічниками комунізму. Також убивали, принаймні якийсь час, командирів неєврейського походження – просто за те, що вони обіймали такі посади.

Фільтраційні та постійні табори зазвичай склалися з неопалюваних дерев'яних хлівів, розташованих на відкритій місцевості й оточених колючим дротом⁸. У перші місяці воєнної кампанії табори військовополонених на території РКУ (який тоді ще не охоплював Лівобережжя) нараховували, мабуть, близько 250 тисяч осіб; станом на жовтень 1941 року в десяти постійних таборах РКУ перебувало близько 445 тисяч людей⁹.

У кожному нацистському таборі військовополонених був лікар і шпиталь, проте німецькі лікарі практично не допомагали важкопораненим і хворим в'язням. Наприклад, під час лікування радянських полонених солдатів і офіцерів у Львові практичною стороною медичних дій займалися полонені поляки, а німецькі лікарі тільки виконували функцію загального нагляду. Для в'язнів було передбачено посаду лікаря з числа військовополонених. У київських таборах військовополонених німецькі охоронці часто вбивали виснажених червоноармійців¹⁰. Радянські військовополонені не отримували жодної допомоги з боку Міжнародного Червоного Хреста¹¹.

7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. КМФ-8, оп.1., спр.38, арк.10.

8. Лисенко О. Військовий полон у період Другої світової війни: деякі теоретичні аспекти // Історія великих страждань. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. – С.13.

9. Боляновський А. В. Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.) – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. – С.106.

10. Кузнецов А. Бабин Яр / А. Кузнецов; [Пер. з рос. Батурин С.]. – Київ: Саміт-Книга, 2009. – С. 223.

11. Шевченко В. Фашистський окупаційний режим в Україні та доля військовополонених (1939–1944 рр.) // Військовий полон та інтернування (1939–1956). Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції, 2–4 червня 2006 р. – Київ, 2008. – С. 68.

В основі інструкцій для таборів військовополонених лежала думка, що годувати в'язнів, що перебувають у них, означає позбавляти німецький народ їжі. Нацисти не хотіли повторення ситуації дефіциту продовольства в Німеччині, як це було в 1918 р. Про будь-яке харчування слід було ретельно доповідати, а рядових німецьких солдатів часто попереджали не видавати в'язням понад мінімальний раціон. У кращому випадку на 5–6 осіб видавали один буханець хліба¹². 16 вересня 1941 року рейхсміністр економіки видав інструкцію, щоб «продуктивність» полонених «більшовиків» визначала їхнє утримання; наслідком було подальше скорочення харчових пайків¹³. Загалом лише окремі нижні чини та офіцери вермахту намагалися полегшити страждання в'язнів. За таких умов масовий голод почався відразу й тривав місяцями. 31 жовтня і 7 листопада 1941 р. фельдмаршал Кейтель і Герінг наказали, щоб видавали достатньо їжі, аби в'язні могли працювати. Однак реальна ситуація показує, що окремі нацистські військові та політичні лідери сприяли масовій смертності полонених, і що з листопада 1941 р. вони далі навмисно морили голодом численних військовополонених, які не могли працювати¹⁴.

Окрім того, чимало полонених гинуло під час переходів, які відомий голландський учений Беркгоф іменує «маршами смерті»¹⁵. Біля Дарницького табору, що формально був частиною Києва на порослому лісом лівому березі, лежали поля картоплі й буряку, якими можна було годувати військовополонених. Місцеве населення намагалося іноді допомогти полоненим, хоч і саме жило в скруті. Коли зневірені жінки як останній засіб почали перекидати картоплю, моркву і пліснявий хліб через паркан, охоронці стріляли в них. Охоронці табору в Фастові застрелили двох жінок, які кидали хліб через паркан, а охоронці проміжного табору військовополонених, розташованого за 50 км від Білої Церкви, також стріляли в жінок, які намагалися передати харчі¹⁶.

12. Богунов С. Использование труда советских военнопленных на территории Украины в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.) / С. Богунов // Військовий полон та інтернування (1939–1956). Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції, 2–4 червня 2006 р. – Київ, 2008. – С. 59.

13. Пастушенко Т. Статус радянських військовополонених у роки Другої світової війни: на терезах міжнародного, нацистського та радянського права // Історія великих страждань. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 159.

14. Марінченко О. О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України // Український історичний журнал. – 2013. – № 3. – С. 154.

15. Беркгоф К. Жнива скорботи. Життя і смерть в Україні під нацистською владою [Пер. з англ. Т. Цимбал]. – Київ: Критика, 2011. – С. 110.

16. Берковський В. Нацистські табори військовополонених у місті Славуті / В. Берковський // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських

Внаслідок катастрофічних умов утримання впродовж осені 1941 – весни 1942 рр. загинуло не менше 2 млн. радянських військовополонених. Сталося це внаслідок поєднання різноманітних факторів. Становище військовополонених у німецьких таборах лібералізувалося після поразки вермахту під Сталінградом, адже німецьке керівництво побоювалося за «своїх» полонених на радянській території. Важливу роль у певному пом'якшенні режиму утримання радянських військовополонених німецькі чиновники пояснювали потребою в кваліфікованих робітниках та в потенційних політичних пропагандистах¹⁷. Однак расизм і недалекоглядність завадили нацистам ефективно використати військовополонених у власних інтересах. Проте раціон полоненого військовослужбовця СРСР складав впродовж усієї війни не більше 45% продовольчої норми полоненого з Західної Європи та Північної Америки та не більше 25% норми німецького рядового солдата¹⁸.

Отже, становище військовополонених в період Другої світової війни змінилося в гірший бік, попри прийняття гуманістичних міжнародних конвенцій. Ознаками погіршення побутових умов і забезпечення полонених стали такі явища, як висока смертність, нестача продовольства в таборах, використання полонених як резерву робочої сили, відсутність медичної допомоги, недотримання табірними адміністраціями елементарних прав людини. Умови утримання радянських військовополонених у нацистських таборах були вкрай тяжкими унаслідок юридичних та ідеологічних чинників. Економічні передумови складних умов утримання полонених в нацистських таборах були важливим фактором високої смертності в'язнів, але не головним. Військовий полон на підконтрольних нацистам територіях перетворився на процес масової трудової експлуатації та комплекс репресивних заходів проти політичних противників гітлерівського режиму, до яких керівництво Німеччини зараховувало певні категорії червоноармійців.

військовополонених у місті Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення. – Київ, 2011. – С. 41.

17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп.1, спр.38, арк.35.

18. Король В. Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. – Київ: Академія, 2002. – С. 105.

Ростислав Пилявець

Корюківська трагедія 1943 року в контексті ницистських злочинів періоду Другої світової війни

На основі порівняння наслідків відомих каральних акцій нацистів щодо цивільного населення окупованих територій СРСР та європейських держав зроблено висновок, що проведена у березні 1943 р. каральна операція в українському містечку Корюківка була найбільшою за кількістю жертв в роки Другої світової війни. Наголошено на тому, що Корюківська трагедія повинна стати національним і наднаціональним символом трагедії всіх знищених разом з населенням сіл і містечок.

Ключові слова: Корюківська трагедія 1943 р., Друга світова війна, окупація, партизанський рух, каральна акція, цивільне населення, злочини проти людяності, жертви війни.

Pylyavets, R. Koryukiivka tragedy in 1943 in the context of Nazi crimes during World War II. *Based on comparison of the consequences of known Nazi punitive actions against civilians occupied territories of the USSR and European countries concluded that carried out in March 1943 punitive operation in the Ukrainian town Koryukiivka was the largest number of casualties in World War II. Koryukiivka tragedy should become a national and supra-national symbol of the tragedy all destroyed along with the population of villages and towns, emphasized in the article.*

Key words: Koryukiivka tragedy 1943, World War II, the occupation, the guerrilla movement, punitive action, civilians, crimes against humanity, war victims.

За свою багатотисячолітню історію людство зазнало безліч трагедій різного масштабу та походження (природних, суспільно-політичних, техногенних тощо). Проте гірка «першість» серед усіх інших великих трагедій людства цілком об'єктивно належить Другій світовій війні. Цей тотальний воєнний конфлікт планетарного масштабу виявився вкрай важким, суворим і жорстоким випробуванням для кожної людини та родини, для громад, націй і народів, які потрапили у його лещата. Він був апогеєм найжахливіших і найганебніших злочинів проти миру й людяності і, водночас, – найбільш яскравим прикладом спільної боротьби народів проти поневолювачів, величчя людського духу та масового героїзму.

Пам'ять про минулу війну, передаючись різними шляхами від покоління до покоління, стала певним культурним феноменом і займає важливе місце на всіх рівнях (індивідуальному, груповому, національному, загальнолюдському) і в усіх складових свідомості. В українському суспільстві вона, з одного боку, продовжує бути суттєвим чинником формування свідомості та громадянської позиції, особливо молодого

покоління, з іншого – чинником не лише наукових дискусій, а й політичної боротьби, предметом перманентних суспільно-політичних суперечок, а підчас і конфліктів. І не лише усередині країни – часто такі дискусії переходять у площину міждержавних відносин. Особливого загострення набули означені протиріччя в останні півтора року з початком російської агресії та т.зв. «гібридної війни» проти України. Так, окремі символи минулої війни, до яких раніше українське суспільство в цілому ставилося з повагою або які не викликали негативного сприйняття, перетворилися на ворожі, імперські, загарбницькі, антиукраїнські через грубе втручання та агресію Росії проти України під цими символами. Йдеться насамперед про «георгіївську стрічку», що в Російській імперії та СРСР символізувала особливу відвагу та мужність.

Проте є речі (факти, події, явища), сутність яких назавжди залишається незмінною. До них, зокрема, належать суспільні трагедії періоду Другої світової війни та масові злочини окупантів. Одна з таких трагедій стала широковідомою в Україні та поза її межами зовсім недавно – в останні 5 років – завдяки спільним зусиллям істориків, краєзнавців, працівників ЗМІ, громадських організацій, представників місцевої влади, співробітників Українського інституту національної пам'яті та, врешті-решт, вищих органів влади. Це Корюківська трагедія, що сталася 1–2 і 9 березня 1943 р. Тоді нацистськими карателями у містечку Корюківка на Чернігівщині було знищено близько 7 тисяч його жителів.

Тепер, починаючи з 2012 року, Україна на державному рівні відзначає роковини Корюківської трагедії. Велику роботу з увічнення і вшанування на державному рівні пам'яті жертв було проведено до 70-х роковин цієї трагічної події, проте її, на жаль, майже повністю призупинили після проведення у 2013 р. урочисто-поминальних заходів. Так само і заплановане спорудження закладеного меморіального комплексу не було завершено. Звичайно, це можна пояснити низкою об'єктивних обставин, особливо у час, коли в країні фактично триває війна, але навряд чи таке пояснення буде аргументованим і правильним.

На цей час про Корюківську трагедію й історичну пам'ять про неї в Україні вже написано чимало, найбільше – останніми роками. Серед різних за своїм жанром і обсягом публікацій останніх десяти-п'ятнадцяти років, загальна кількість яких сягає понад 100, слід відзначити праці і статті С. Бутка, Д. Веденєєва, Я. Каранди, С. Павленка, Н. Литвиненко, В. Назаренка, О. Назаренко, В. Огієнка, Р. Пилявця, Ю. Поташного, О. Толкачової, В. Устименка та інших авторів¹. На особливу увагу заслуговують

1. Бутко С. В. Вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії 1943 р. в контексті міжнародної історико-меморіальної практики / С. В. Бутко // Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни / Упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. – Чернігів:

виданий у 2010 р. збірник документів і матеріалів (у т.ч. і спогадів свідків) та два видання мартирологу встановлених жертв трагедії². У другому (переробленому, виправленому та доповненому) виданні зазначається, що історикам і краєзнавцям на цей час вдалося встановити поіменно 1893 жертви.

Десна Поліграф, 2012. – С. 101–105; Бутко С. В. Корюківка: катів названо поіменно / С. В. Бутко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/koryukivka-kativ-nazvano-poimennno.html>; Веденєєв Д. В. Кров і попіл Корюківки / Д. В. Веденєєв // Дзеркало тижня. – 2011. – 25 лютого; Веденєєв Д. Призабытая трагедия / Д. Веденєєв // Секретные материалы. – 2011. – № 4. – С. 12–13; Каранда Я. Попіл Корюківської трагедії стукає в наші серця / Я. Каранда // Деснян. правда. – 2011. – 24 грудня; Корюківка у смертельному вогні: Правда про трагедію провінційного містечка у партизанських краях / С. Павленко // Голос України. Газета Верховної Ради України. – 2012. – 22 лютого. – С. 1, 6–7; 26 лютого. – С. 14–15; Литвиненко Н. Вічний біль Корюківки / Н. Литвиненко // Сільські вісті. – 2011. – 17 березня; Назаренко В. Пам'ять не убійenna / В. Назаренко // Деснянська правда. – 2011. – 5 березня; Назаренко О. Корюківська трагедія: наймасовіше знищення мирного населення у роки Другої світової / О. Назаренко // Наше слово [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nslovo.com/blog/koryukivska-trahediya-najmasovisheznyshchennya-mirnoho-naselennya-u-roky-druhoji-svitovoi>; Огієнко В. І. Корюківська трагедія 1943 року: меморіалізація та офіційні репрезентації / В. І. Огієнко // Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни. / Упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2012. – С. 90–100; Пилявець Р. І. Корюківська трагедія 1943 року: національно-наднаціональний вимір / Р. І. Пилявець // Національна та історична пам'ять: зб. наук. праць. – Вип. 6. – ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С.217–229; Пилявець Р. І. Корюківська трагедія 1943 р. у контексті трагедії знищених населених пунктів України та країн Європи часів Другої світової війни / Р. І. Пилявець // Філософія освіти і педагогіка: наук.-метод. зб. Чернігів. обл. ін-ту післядипл. пед. освіти ім. К.Д. Ушинського. – 2013. – № 27 (Спец. випуск). – Ч. 1. – Чернігів, 2013. – С.30–41; Потапшній Ю. Корюківка: забута трагедія. Як нацисти знищили 7-тисячне містечко // Українська правда. – 2011. – 2 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/2/28636/>; Толкачова О. О. Спогади свідків Корюківської трагедії 1943 року як джерело дослідження нацистського злочину / О. Толкачова // Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни. Упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2012. – С.114–116; Корюківка – моя і наша / Авт.-упоряд. В. Устименко. – К.: Видавничий дім «Комп'ютерпрес», 2007. – 276 с.; Корюківка – наш біль і любов / Упоряд. та заг. ред. В. Є. Устименко. – К., 2003. – 140 с.

2. Корюківка, 1943: злочин проти людяності: 36 документів і матеріалів / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська ОДА, Корюківський історичний музей; упоряд.: С.В. Бутко, Т.В. Макаренко. – Чернігів: Вид. Лозовий В.М., 2010. – 88 с.; Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року. Довідник / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обласна державна адміністрація, Корюківська районна державна адміністрація, Корюківський історичний музей; упоряд.: С.В. Бутко, О.О. Толкачова; відп. ред.: Р.І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 220 с.; Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року. Довідник / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обласна державна адміністрація, Корюківська районна державна адміністрація, Корюківський історичний музей; упоряд.: С.В. Бутко, О.О. Толкачова; відп. ред.: Р.І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2013. – 280 с.

Кілька статей і повідомлень про трагедію березня 1943 року містяться у матеріалах конференції, проведеної в Корюківці наприкінці 2011 р.³ Історичну і правову оцінку подіям 1943 року було надано і в ході круглого столу, спеціально присвяченого розгляду цієї події⁴. Крім того, різні її аспекти висвітлено в матеріалах центральних, регіональних і місцевих ЗМІ. Проте, на наш погляд, публікацій, особливо наукових і синтетичних праць, явно недостатньо. Трагічні події 1943 р. в Корюківці та їх відбиток у колективній, історичній, офіційній, національній пам'яті ще не стали предметом спеціального наукового дослідження, як і проблема спалених окупантами населених пунктів у цілому. Багато питань, пов'язаних із подіями 1, 2 і 9 березня 1943 р. в Корюківці, їх причинами та наслідками, потребують з'ясування або уточнення.

Про приголомшливу криваву розправу в Корюківці у радянських підручниках з історії неможливо було знайти й згадки. Водночас не можна стверджувати, що про неї взагалі замовчували – зрідка згадували, але, як правило, лише на місцевому й регіональному рівнях. Дуже сухо інформацію про цю трагедію подавали за радянських часів в окремих колективних працях про Велику Вітчизняну війну. Вона, зазвичай, обмежувалася повідомленням, що у містечку Корюківка на Чернігівщині карателями було вбито і спалено понад 6700 осіб – без опису події, без подробиць, без аналізу причин і наслідків. Події березня 1943 р. у Корюківці не посідали належного місця ані в історіографії, ані в суспільній пам'яті – «ареал знання» про трагедію був вкрай обмеженим. І такий стан існував аж до недавнього часу. Тільки останніми роками, завдячуючи спільним зусиллям громади міста і громадських організацій, районної та обласної влади, істориків, архівістів, журналістів, держава почала відновлювати історичну справедливість щодо цієї незабутої корюківчанами та частиною жителів Чернігівського краю, але невідомої широкому загалові трагічної події.

Корюківська трагедія 1943 року – один з багатьох, типовий, характерний для політики окупаційної влади і разом з тим неординарний, найбільш жахливий злочин окупантів проти цивільного населення часів Другої світової війни. Факти, що складають жахливу картину тих березневих подій, їх передумови і наслідки, переважно вже відомі дослідникам, вони висвітлені у багатьох публікаціях. Хоча й ще далеко не повною мірою. Але є й інші

3. Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / Упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2012. – 144 с.

4. Корюківка у смертельному вогні: Правда про трагедію провінційного містечка у партизанських краях / С. Павленко // Голос України. Газета Верховної Ради України. – 2012. – 22 лютого. – С. 1, 6–7; 26 лютого. – С. 14–15.

питання, на які до цього часу не надано чітких відповідей. У цій статті ставиться за мету розкрити характер і місце Корюківської трагедії серед інших подібних їй трагедій періоду війни.

Насамперед слід звернути увагу на те, що знищення населених пунктів разом з їх жителями належить до низки найжахливіших трагедій війни – поряд з катастрофічними поразками і колосальною, небаченою до того кількістю загиблих на фронтах, військовим полоном, Голокостом, примусовою працею на ворога. Такі лиха поглинули мільйони життів наших співвітчизників і скалічили долі десятків мільйонів.

Перша і найголовніша ознака будь-якої історичної трагедії – величезні жертви. Втрати України, територія якої опинилася в епіцентрі воєнних дій, виявилися чи не найбільшими у Другій світовій війні. Так, у загальному звіті Української республіканської комісії сприяння в роботі Надзвичайної державної комісії про встановлення та розслідування злочинів фашистських загарбників і їх спільників та спричинених ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам на території УРСР (1945 р.) зазначалося, що окупанти «знищили і замучили 4 496 547 радянських громадян, у тому числі 3 178 084 мирних мешканці – чоловіків, жінок, дітей і 1 318 463 радянських військовополонених, 2 023 112 радянських громадян узяли в рабство... зруйнували і спалили 714 міст і робітничих селищ, понад 28 тис. сіл і селищ, спалили і зруйнували понад 2 млн. будівель, понад 540 тис. надвірних споруд, позбавили житла близько 10 млн. осіб»⁵. І, зазначимо, у звіті подано далеко не повну інформацію. За підрахунками сучасних вітчизняних істориків, лише загиблими людські втрати України склали понад 8 млн. осіб, і не менше половини з них – це жертви серед цивільного населення⁶.

Підкреслимо, що, за міжнародним правом, дії карателів у Корюківці 1–2 і 9 березня 1943 р. як сотні й тисячі їм подібних акцій кваліфікуються не лише як грубе порушення правил і звичаїв ведення війни, а як злочин окупаційної влади саме по відношенню до цивільного населення, причому як один з найтяжчих злочинів – злочин проти людяності.

Безумовно, трагедію спалених сіл не можна розглядати поза контекстом цілеспрямованої терористичної політики та геноцидних явищ, які були заздалегідь закладені у людиноненависницьку расову доктрину нацистів. Ця доктрина стала фундаментом, на якому було вибудовано

5. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. Документы и материалы: в 3-х т. – Изд. 2-е, доп. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 2. – 511 с.; Т. 3. – С. 257.

6. Корюківка у смертельному вогні: Правда про трагедію провінційного містечка у партизанських краях / С. Павленко // Голос України. Газета Верховної Ради України. – 2012. – 22 лютого. – С. 1, 6–7; 26 лютого. – С. 14–15.

всю нацистську ідеологію. Загальновідомо, що керівництво Третього рейху планувало провести етнічні чистки щодо «расово-неповноцінних народів», якими вважали циган, євреїв, а також слов'ян, особливо поляків, українців, білорусів, росіян, сербів. Та, як зазначає відомий вітчизняний історик О. Лисенко, якщо щодо слов'янських народів передбачалося комбінування різних засобів – від примусового виселення до масових екстермінацій, – то «остаточне вирішення єврейського питання» означало суцільне винищення цієї спільноти на всій окупованій території. Така ж доля очікувала ромів. Запровадивши термін «жидо-більшовизм», теоретики й ідеологи нацизму у такий спосіб позначали два об'єкти терору: один – расовий, другий – політичний⁷.

На відміну від такого ж бузувірського злочину геноциду по відношенню до певних етнічних та інших груп населення, які підлягали повному винищенню, що отримав назву Голокосту, а також знищення нацистами своїх політичних та ідеологічних противників (партійних функціонерів, співробітників радянських органів безпеки, армійських політпрацівників тощо), злочини окупаційної влади щодо переважної більшості цивільного населення мали свої особливості.

Задля реалізації доктрини «життєвого простору» для германців за планом «Ост» по завершенні війни передбачалося, зокрема, заселення етнічних німців на очищені від автохтонного населення родючі українські землі, зокрема Поділля і Придніпров'я, а також Криму, який планували перетворити на загальнонімецьку здравницю. Умовою для здійснення цих планів було значне зменшення людності України за рахунок часткового знищення населення, виселення і переміщення більшості людей на схід, в Азію, аж за Урал, та перетворення решти на рабів і прислугу. Один з виконавців «східної політики» Берліна генерал Хойзінгер не приховував: «Моїм особистим переконанням завжди було те, що ставлення до місцевого населення в оперативній зоні і методи боротьби з бандитами [...] дають верховному політичному та військовому командуванню сприятливу можливість для здійснення власної мети, а саме: систематичного скорочення слов'янського і єврейського населення»⁸.

Проте, незалежно від цих намірів, знищення містечка Корюківка, як і більшості сільських населених пунктів України, прямо пов'язано з протипартизанською боротьбою загарбників.

7. Лисенко О. Є. Нацистська політика і практика терору на окупованій території України / О.Є. Лисенко // Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни / Упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. – Чернівці: Десна Поліграф, 2012. – С. 22.

8. Краль В. Преступлення против Европы / В. Краль; пер. с чеш. – М.: Мысль, 1968. – С. 270.

Взагалі, партизанський рух у роки Другої світової війни охопив більшість окупованих Третім рейхом і його союзниками країн, і не лише європейських. Партизанський рух у Китаї, переважно в Маньчжурії, проти японських загарбників розгорнувся ще у 1931 р., а набув розмаху в середині 30-х рр., тобто ще до початку війни в Європі. Вже у період Другої світової війни 1939–1945 рр. в окупованих нацистською Німеччиною та її союзниками країнах виник рух Опору, найважливішою складовою якого була діяльність партизанських сил. У ряді країн (Югославія, Польща, Франція, Греція, Італія, Китай, Індокитай, Бірма, Філіппіни) партизанський рух переріс у національно-визвольну війну. Діючи в тилу ворога, партизани завдавали відчутних втрат і матеріальних збитків окупантам. Ефективні розвідувальні, диверсійні, рейдові та бойові дії партизанів, що отримали назву «партизанської війни», розгорнулися на більшості окупованих територій і театрів воєнних дій.

З потужним зростанням народного спротиву окупантам ворог усвідомив усю небезпеку, яку являла для нього діяльність партизанських сил, а тому боротьбу з партизанами він почав розглядати як одне з найважливіших своїх завдань⁹. Особливу роль партизанського руху у минулій війні відзначали багато знакових постатей, полководців, воєнних діячів обох воюючих сторін. Так, один із колишніх німецьких воєначальників, який безпосередню організовував протипартизанські дії, генерал-полковник Вермахту Л. Рендулич наголошував: «Історія війн не знає жодного прикладу, коли партизанський рух відіграв би таку ж велику роль, яку він відіграв в останній світовій війні. За своїм розмахом він являє собою дещо зовсім нове у воєнному мистецтві. За тим колосальним впливом, який він справив на фронтові війська і на проблеми постачання, роботи тилу і управління в окупованих районах, він став складовою частиною поняття тотальної війни. Партизанський рух, який з роками поступово посилювався в Росії, у Польщі, на Балканах, а також у Франції та Італії, вплинув на характер усієї Другої світової війни»¹⁰.

Найбільш запеклою та дієвою виявилася партизанська війна в тилу ворога в окупованих районах СРСР. Зазначимо, що загалом організація партизанського руху в роки війни покладалася на органи НКДБ/НКВС

9. Пилявець Р. Взаємодія партизанських сил з діючою армією під час визволення України (1943–1944 рр.): сутність, зміст, форми, вплив на хід воєнних дій / Р. Пилявець // Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни / Упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2012. – С.39.

10. Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых. – СПб.: Полигон; М.: АСТ, 1998. – С.135.

СРСР¹¹, партійне і радянське керівництво на місцях, залишене для підпільної роботи в тилу ворога, а пізніше на Центральний і республіканські штаби партизанського руху та військові ради фронтів і армій. До партизанських груп і загонів, створених організовано чи стихійно, вливалися групи оточенців, втікачі з полону, а згодом і місцеве населення. У другій половині 1942–1943 рр. партизанський рух набув організованих форм, охопив великі території, став вагомим чинником дезорганізації роботи органів окупаційної влади та деморалізації армії Німеччини й особливо її союзників. Діяльність партизанів у Білорусії, Україні, Росії завдала суттєвої шкоди тилам і комунікаціям противника, що великою мірою позначилося на результатах воєнних дій. Саме тому боротьба загарбників з партизанами набула тотального і безкомпромісного характеру. Проте від цієї боротьби страждали переважно місцеві жителі, які проживали в районах партизанських дій. Вони не лише зазнавали матеріальної шкоди від партизанських реквізицій чи поборів окупаційної влади. Займаючись поповненням своїх баз, партизани часто не рахувалися із селянами. Вони знищували німецькі продуктові бази, зривали поставки продовольства до Німеччини, за все це із окупантом розраховувалися мирні люди. В кращому випадку посилювався визиск, все більш частим явищем ставало спалення сіл та малих містечок після проведених партизанами диверсій¹². Окупанти розглядали місцеве населення таких районів не лише як прихильників партизанів, а як їхніх спільників, що допомагали і сприяли їм. Більшість акцій спалення населених пунктів і знищення їх жителів були актами колективного покарання за дії партизанів.

Особливих розмаху і жорстокості вони набули після виданої головним командуванням сухопутних військ 11 листопада 1942 р. «Інструкції з боротьби із партизанами на Сході». При проведенні каральних операцій проти партизанів і тих, хто їм допомагав, вимагалось застосування «надзвичайних заходів» як до партизанів, так і до всіх цивільних осіб, аж до розстрілу та повішення. Ця варварська інструкція дещо пізніше була доповнена наказом В. Кейтеля «Про боротьбу з бандитами» від 16 грудня 1942 р., в якому вказувалося, що фюрер наказав військам для придушення партизанського руху застосовувати «будь-які засоби без обмеження, також проти жінок і дітей, якщо це буде сприяти успіхові». При цьому будь-який прояв м'якості визнавався злочином по щодо німецького народу¹³.

11. Попов А. Ю. НКВД и партизанское движение / А. Попов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 383 с.

12. Білоус О. Умови формування та етапи становлення партизанського руху на території Північно-Східної України (червень 1941 – осінь 1942 р.) / О. Білоус // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини. Збірник наук. праць. – К., 2010. – С. 221–222.

13. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике

Вивчаючи безпосередні причини знищення карателями населених пунктів в Україні у 1941–1944 рр., дослідники дійшли висновку, що їх було декілька. Села, хутори, а в окремих випадках – і цілі містечка, спалювалися за підозрою місцевих жителів у підтримці партизанів, за вбивства офіцерів, солдатів, поліцаїв, цивільних представників окупаційної влади, за переховування поранених командирів, політруків, червоноармійців, партизанів, євреїв, за сприяння радянським диверсійним загонам і групам, за колективну відмову від продовольчих поставок, масовий саботаж тощо. Водночас головним приводом для каральних акцій ставала активна діяльність партизанських загонів у певних регіонах і вбивство німецьких вояків¹⁴. Практика знищення населених пунктів разом з населенням за принципом загального колективного покарання, що порушує всі правила і звичаї ведення війни, була досить поширеною на окупованих територіях, особливо Радянського Союзу.

Незалежно від загальних планів винищення значної частки українців та інших слов'янських народів, окупаційна влада передусім випалювала населені пункти, поряд із якими діяли чи дислокувалися партизани і де знаходилися їх продовольчі бази. Особливо постраждали території, що увійшли до адміністративного утворення Рейхскомісаріат «Україна», а також ті, які належали до «військової зони» окупації. Оскільки в частині областей України місцевість відкрита і мало лісів – це переважно південні і східні регіони України, то в таких умовах партизанський рух не мав широкого розмаху й успіху. В окремих землях, зокрема уистрикті «Галичина», населення було частково лояльним до окупантів. На південному заході України панували румунські союзники Німеччини (губернаторство «Трансністрія»), окупаційний режим яких був порівняно м'якший за німецький. Тож у ряді регіонів нашої країни каральні акції проти населення зі спаленням сіл не проводилися. Не зафіксовано жодного спаленого карателями населеного пункту в Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Одеській, Миколаївській, Херсонській, Донецькій і Луганській областях, по одному селу гітлерівці знищили у Запорізькій та Харківській областях, два – у Кіровоградській¹⁵.

фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). – М.: Экономика, 1985. – С. 111–112.; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), О. Є. Лисенко (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 2. – С. 133.

14. Корюківка у смертельному вогні: Правда про трагедію провінційного містечка у партизанських краях / С. Павленко // Голос України. Газета Верховної Ради України. – 2012. – 22 лютого. – С. 1, 6–7; 26 лютого. – С. 14–15.

15. Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944 рр.). Анотований показчик / За ред. В. Ф. Солдатенка. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 47–48.

За радянських часів називалася різна кількість повністю та частково знищених карателями в Українській РСР сіл – від 250 до 320, проте переважно фігурували такі дані: понад 250, 256, близько 260¹⁶. Пізніше вона варіювалася у бік збільшення. Вітчизняні історики І. Патріляк і М. Боровик зазначають, що «за роки окупації нацисти, під виглядом боротьби з партизанами, частково або повністю спалили 321 село, убивши при цьому 49 тис. 234 мирних мешканців»¹⁷. На наш погляд, щодо загальної кількості повністю та частково знищених карателями населених пунктів, і, вочевидь, щодо загальної кількості вбитих внаслідок таких акцій, наведена інформація неповна, а подані цифри – занижені.

Останнім часом в ряді публікацій та кінодокументалістиці була озвучена цифра у 1377 населених пунктів України, спалених разом з жителями внаслідок каральних акцій окупантів в роки минулої війни¹⁸. Не відкидаючи вірогідність такої чи близької до неї цифри, зауважимо, що, на наш погляд, вона поки що недостатньо підтверджена документами і відповідними науковими дослідженнями. Проблема встановлення кількості таких сіл, як і віднесення того чи іншого населеного пункту до повністю чи частково знищених карателями, є досить складною з будь-якого погляду: джерельної бази, фактології, методології дослідження. Адже знищення багатьох населених пунктів не було пов'язаним з каральними акціями, а відбулося внаслідок бойових дій сторін. Також велику кількість сіл, яку точно досі не встановлено, було знищено під час українсько-польського конфлікту, відомого сьогодні під назвою Волинської трагедії. На нашу думку, такі знищені населені пункти разом з населенням складають особливу групу і їх ні в якому разі не можна зараховувати до тих, які були спалені окупантами-карателями.

Про глибину трагедії спалених сіл України та масштаб жертв говорить наступне. За попередніми підрахунками співробітників Укра-

16. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10-ти кн. – Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). – К.: Наукова думка, 1977. – С.298.

17. Патріляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патріляк, М. А. Боровик. – Ніжин: Вид. ПП Лисенко М. М., 2010. – С.212.

18. 1377 спалених живою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inter.ua/uk/video/program/documentary/2010/02/19/1337>; Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / Упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2012. – С.11; Поташний Ю. Корюківка: забута трагедія. Як нацисти знищили 7-тисячне містечко / Ю. Поташний // Українська правда. – 2011. – 2 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/2/28636/>

їнського інституту національної пам'яті, в сучасних межах України впродовж періоду окупації 1941–1944 рр. загарбники провели подібні акції щодо понад 670 населених пунктів, які були повністю або частково винищені. З них про 544 села Інститут зібрав інформацію, яка викладена у довіднику «Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944 рр.)». За узагальненими даними, найбільше постраждали Житомирська (121 населений пункт), Волинська (93), Рівненська (74), Сумська (65), Чернігівська (57) області та Автономна республіка Крим (127)¹⁹. Зазначимо, що ці цифри не можуть вважатися точними й остаточними. Без сумніву, вони будуть уточнюватися дослідниками – пошуковцями, краєзнавцями, науковцями.

Відомо, що за час окупації лише в одному районі на Житомирщині – Словечанському (в 1962 р. був приєднаний до Овруцького району) – вщент було знищено 33 населені пункти і понад 5 тис. їх мешканців (розстріляно понад 2 тис. і спалено живими понад 3 тис.)²⁰.

За авторськими підрахунками, проведеними на основі викладених у вище названому довіднику даних, внаслідок проведення окупантами каральних акцій знищено 100 і більше жителів у 99 населених пунктах України (з них 22 у Житомирській області, 20 – у Чернігівській, 13 – у Рівненській, 11 – у Сумській, 8 – у Київській, 7 – у Волинській і 18 – разом ще у семи областях). Як бачимо, переважна більшість таких поселень знаходилися саме у «партизанських краях».

Найбільш жахливі розправи над українським населенням були вчинені у селах і містечках Полісся: **Кортеліси** (Волинська область) – 23 вересня 1942 р. у селі разом з навколишніми хуторами вбито і спалено живцем 2875 (за іншими даними: 2892, 2992) жителів²¹, **Копище** (Житомирська область) – 13 липня 1943 р. вбито, утоплено, замучено і спалено 2887 (за різними іншими даними: 650, 1054, 2600, 3236) осіб²², **Козари** (Чернігівська область) – 11 березня 1943 р. вбито і спалено 3908 (за іншими даними: 4800) людей²³, містечко **Корюківка** (Чернігівська область) – 1-2 і 9 березня 1943 р. вбито і спалено 6700 жителів²⁴. Лише у цих чотирьох українських населених пунктах внаслідок каральних акцій

19. Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944 рр.). Анотований покажчик / За ред. В.Ф. Солдатенка. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 47–48.

20. Із когорти народних апостолів // Рабочее слово. – 2012. – 22 вересня.

21. Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944 рр.). Анотований покажчик / За ред. В.Ф. Солдатенка. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 84–85.

22. Там само. – С. 143–145.

23. Там само. – С. 281–282.

24. Там само. – С. 275–276.

разом було вбито, за підрахунками, від 16 до 18 тис. людей, переважно жінок, дітей і людей похилого віку.

Механізм нищення карателями беззахисних цивільних людей, які не становили жодної загрози для окупаційного режиму і були неспроможними чинити збройний опір, регламентувався нацистськими інструкціями і був одночасно езuitським, простим і універсальним. Він «відшліфовувався» на практиці у численних хуторах і селищах, селах і містечках. Карателі безжально і чітко застосували його в Корюківці 1 і 2 березня 1943 р., а довершили свою чорну справу суцільного винищення жителів містечка 9 березня.

Жителі містечка, про що відомо зі спогадів учілілих, розуміли, що окупанти здійнять «акт колективного покарання» за дії партизанів наприкінці лютого, коли було знищено місцеву комендатуру і вбито кількадесят мадярів, німців і поліцаїв, проте вони й гадки не мали, що помста карателів набуде таких катастрофічних масштабів, перетвориться на суцільну бійню. У своїй переважній більшості вони сподівалися, що їх особисто та їхню родину це омине – адже вони невинні. Мабуть, тільки цим, а також ретельним слідуванням інструкціям і «досконалим» практичним відпрацюванням їх положень виконавцями акції можна пояснити те, що лише небагатьом мешканцям із загальної кількості у понад 7 тис. людей, які проживали в містечку на той час, вдалося вирватися з кільця оточення чи сховатися і, що було майже неймовірним, зберегти власне життя. І так само зберегти його 2 і 9 березня, коли карателі цинічно «зачищали територію», не залишаючи позаду себе жодної живої душі. З «Акта про звірства фашистських загарбників у Корюківці Чернігівської області», складеного відразу по звільненню містечка від окупантів 21 вересня 1943 р. відомо, що «на момент приходу Червоної Армії (20 вересня 1943 р.) у м. Корюківка малося 105 жителів і близько 20 хат і будинків, придатних до житла»²⁵. Зазначимо, що напередодні війни його населення, за різними даними, складало від 10 до 13 тис. осіб, у містечку було близько 1300 житлових будинків (хат).

Символом звірств нацистів і масового знищення мирного населення на окупованій території СРСР радянське керівництво в 60-х роках ХХ ст. обрало білоруську **Хатинь**. Чому було обрано населений пункт у Білорусії і чому саме Хатинь – питання, яке потребує окремого дослідження. Та вітчизняних істориків і громадськість більше цікавить інше питання, а саме: чому в Радянському Союзі не набуло належного розголосу зни-

25. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. Документы и материалы: в 3-х т. – Изд. 2-е, доп. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 2. – С. 301.

щення близько 7 тисяч людей у Корюківці на Чернігівщині? Однозначно, причини лежать у площині радянської ідеології, проте відповідь на це питання має стати результатом об'єктивного і ретельного вивчення.

Невелике білоруське село Хатинь було щент спалене каральними підрозділами допоміжної охоронної поліції 22 березня 1943 р. за вбивство партизанами кількох німецьких військовослужбовців, зокрема гауптштурмфюрера СС Г. Вельке. Згідно з принципом загального колективного покарання за можливе надання жителями села допомоги партизанам всіх 149 жителів Хатині було спалено живцем чи розстріляно. У 1969 р. на місці, де знаходилося село, було відкрито меморіальний комплекс, який упродовж нетривалого часу став всесвітньо відомим.

У Російській Федерації роль всеросійського символу спалених німецько-фашистськими окупантами сіл була відведена маленькому селу **Хацунь** на Брянщині (на початок війни в ньому було 12 будинків і проживало 40 людей), знищеному одним із перших – 25 жовтня 1941 р. Усе населення села разом із біженцями, прибулими сюди жителями міст Брянська, Карачева та інших населених пунктів, розстріляно окупантами. Приводом до такої масової розправи стало вбивство червоноармійцями-оточенцями, що переховувалися в селі, двох німецьких військовослужбовців. Усього в Хацуні загинуло 318 осіб. Пізніше село спалили дотла. На місці масового розстрілу споруджено меморіальний комплекс. Відкриття оновленого комплексу відбулося у день 70-річчя хацунської трагедії 25 жовтня 2011 р.²⁶

Місцем здійснення одного з військових злочинів нацизму у прибалтійських країнах, яке стало широко відомим, є литовське село **Пірчюпіс** (Пірчюпйй). Його разом із 119 жителями було спалено карателями 3 червня 1944 р. за те, що поруч із селом партизани обстріляли колону німецьких штабних автомашин, при цьому вбили п'ятьох військових і стільки ж взяли у полон. У 1960 р. на місці трагедії було споруджено меморіал. У відбудованому заново селі також знаходиться меморіальний музей.

Серед подібних злочинів Другої світової війни європейській і міжнародній спільноті найбільш відомо про трагедію французького робітничого селища **Орадур-сюр-Глан**, де 10 червня 1944 р. за захоплення та вбивство партизанами штурмбаннфюрера СС Г. Кемпфе було вбито 642 людей (197 чоловіків, 240 жінок і 205 дітей). Рішенням Президента Франції Шарля де Голля Орадур-сюр-Глан був оголошений «містом-мучеником» і став меморіальним центром, залишеним у повчанні нащадкам.

26. Шишкин О. 70 лет со дня трагедии в деревне Хацунь на Брянщине / О. Шишкин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newsland.com/news/detail/id/809739/>

Увесь світ знає і про трагедію чеського шахтарського селища **Лідіце**. За підозру у переховуванні партизанів, які 27 травня 1942 р. у Празі смертельно поранили начальника Головного управління імперської безпеки (РСХА) і одночасно в.о. протектора Богемії і Моравії обергрупенфюрера СС і генерала поліції Р. Гейдріха, 10 червня 1942 р. Лідіце було стерто з лиця землі, чоловіче населення старше 16 років у кількості 172 осіб було розстріляно, 172 жінки були відправлені в концентраційний табір Равенсбрюк, з них 60 загинули в таборі. Зі 105 дітей живими були залишені лише діти віком до одного року та діти, придатні для онімечення. 82 дитини були знищені в таборі смерті поблизу Хелмно, ще 6 дітей померли. Тож мартиролог Лідіце склав 320 людей.

Також відомо європейцям про військові злочини вермахту, вчинені під час окупації Югославії в жовтні 1941 р. у містах **Крагуєвац** і **Краљево**, де були здійснені масові розстріли заручників. За три дні (з 19 до 21 жовтня) лише у місті Крагуєвац і його передмістях було страчено 2859 чоловіків, жінок і підлітків, у т.ч. школярів і їх вчителів²⁷. Внаслідок цих найбільших, але далеко не єдиних масових страт було розстріляно понад 7000 заручників, узятих з цивільного населення. Йдеться саме про заручників, причому із числа городян, а не про суцільне винищення населення в результаті проведених каральних акцій. В цілому ж між квітнем і груднем 1941 р. німцями було розстріляно від 20 до 30 тисяч сербських мирних жителів в якості заходів з боротьби з партизанами. За роки війни в колишній Югославії, переважно на території Сербії, а також сербських районах Хорватії, нацистами та хорватськими фашистами було знищено сотні сільських населених пунктів.

Значно постраждало від каральних операцій нацистів і населення Польщі, де партизанський рух теж серйозно перешкоджав загарбникам у здійсненні окупаційної політики. Жертви проведених окупантами каральних акцій серед польського населення численні. Проте на цей час нам невідомі масштаби польських втрат – як загальна кількість знищених сільських населених пунктів разом із жителями, так і найбільші з них за кількістю замученого населення.

Порівнюючи названі злочини окупантів в інших країнах Європи з аналогічним масовим знищенням жителів населених пунктів України в результаті відплатних акцій загарбників за дії партизанів, можна дійти чіткого і однозначного висновку – найбільш жахливі злочини нацистських окупантів проти людяності, сутністю яких було знищення населених пунктів разом з їх жителями, були вчинені саме на території нашої

27. Трагедия Крагуеваца: Выставка в Бухенвальде [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://urokiistorii.ru/kragujevac>

країни. Найбільшим з усіх злочинів такої групи, наймасштабнішою за кількістю жертв трагедію у період Другої світової війни була каральна операція в Корюківці.

Отже, підводячи підсумки, підкреслимо, що події початку березня 1943 р. у містечку Корюківка – це історична трагедія, яка, з одного боку, територіально є локальною, проте, з іншого – належить до числа трагедій національного і навіть міжнародного рівня.

Виходячи з цього, на наш погляд, означені події не лише повинні бути зафіксовані як одна з трагічних сторінок історії міста Корюківка та Чернігівщини, а зайняти помітне, тривке, своє чітко означене місце в історичній і національній пам'яті українського народу як найбільша серед її подібних в Європі в роки Другої світової війни трагедія населеного пункту та як національний символ трагедії всіх знищених карателями сіл і містечок України. А звідси випливають і конкретні практичні завдання.

По-перше, необхідно, щоб будівництво Музейно-меморіального комплексу, розпочате й призупинене у місті Корюківка, було якнайшвидше завершено. Цей Меморіал повинен стати не тільки національним, а й наднаціональним символом скорботи. А тому він має відповідати найвищим національним і міжнародним стандартам (історико-культурним, архітектурно-мистецьким, інфраструктурним), щоб до Корюківки вклонитися пам'яті жертв нацистського окупаційного режиму люди приїжджали з різних регіонів України та з-за кордону.

По-друге, перед українськими істориками постає завдання у взаємодії з вченими інших суспільних галузей знань, краєзнавцями, музейними працівниками тощо підготувати солідну синтетичну працю (можливо, кількатомну), в якій були б відображені усі головні аспекти, пов'язані з трагедією 1943 р. в Корюківці. Взагалі, на наш погляд, вітчизняна історична наука найближчим часом має приділити якнайбільшу увагу проблемі знищених нацистами та їх пособниками в роки Другої світової війни населених пунктів України, розгляду інших трагедій і злочинів окупаційної влади, дослідженню всіх складових руху Опору на окупованій території. Вкрай важливим і нагальним завданням є організація збору свідчень учасників і свідків тих подій.

По-третє, інформацію про цю та інші трагедії, за наполяганням істориків, вже внесено до шкільних програм з історії України. Проте цього недостатньо. Нам слід постійно і наполегливо доносити до молодого покоління жакливу правду про Корюківську та подібні їй трагедії як злочини проти людяності, треба якнайширше залучати молодь до заходів зі вшанування пам'яті жертв війни, увічнення подвигу українського народу у боротьбі проти нацизму і тоталітаризму. Безумовно, таке знання, сприйняте не лише розумом, а й душею, і співчуття жертвам трагедії

стане потужним чинником виховання особистості, формування у дітей і молоді необхідних громадянських якостей: людяності, гуманізму, патріотизму, поваги до нашої історії та старшого покоління.

Важливо зазначити, і це необхідно донести не тільки до громадян України, а й до світової спільноти, що Корюківська трагедія – не «буденна», а особлива трагедія воєнної пори. Знищення карателями майже 7 тисяч людей 1-2 і 9 березня 1943 р. стало найбільшим злочином серед його подібних в Європі у часи Другої світової війни. Окупаційна влада вперше провела жорстоку масштабну каральну акцію, внаслідок якої було знищено велике містечко із усіма його жителями²⁸. Це трагедія, про яку необхідно знати усім громадянам України, про неї мають знати і в країнах Європи, і в інших частинах світу. А досягнення означеної мети, на наш погляд, неможливо без об'єднання зусиль держави і суспільства: органів центральної та місцевої влади, українських дипломатичних представництв, істориків, журналістів і ЗМІ, громадських організацій, причому саме історики та журналісти мають стати рушієм цього процесу.

28. Корюківка у смертельному вогні: Правда про трагедію провінційного містечка у партизанських краях / С. Павленко // Голос України. Газета Верховної Ради України. – 2012. – 22 лютого. – С. 1, 6–7; 26 лютого. – С. 14–15.

Український інститут національної пам'яті у рамках заходів, присвячених відзначенню 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, звернувся до Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України із пропозицією зробити облік демографічних втрат України у роки війни. У відповідь Український інститут національної пам'яті отримав аналітичну довідку «Оцінка демографічних втрат України у період Другої світової війни», яку й пропонуємо до уваги читачів.

Оцінка демографічних втрат України у період Другої світової війни

Однією з найжахливіших сторінок новітньої історії України є Друга світова війна і спричинена нею демографічна катастрофа. На жаль, і через 70 років після завершення цієї світової бойні тема її демографічних наслідків для України залишається остаточно не з'ясованою. На сьогодні немає прийнятої на офіційному рівні навіть найбільш загальної кількісної характеристики демографічної ціни цієї війни для України – наукової оцінки величини демографічних втрат, не кажучи вже про їх структуру у всіх вимірах. Те, що є в науковому обігу, – це здебільшого версії авторських експертних висновків на підставі фрагментарних, здебільшого критично не осмислених джерел. Діапазон наявних оцінок людських втрат України у період Друга світової війни коливається в межах від 5 до 14 млн осіб.

Гостра дискусія, надмірна заполітизованість теми демографічних втрат України та значна варіація їх оцінок свідчать про те, що ця проблема ще далека від остаточного вирішення. Основними причинами цієї ситуації є здебільшого неправильно вибрані методологічні підходи при оцінюванні втрат населення і проблеми з інформаційним забезпеченням обчислень. Історіографічний аналіз наявної літератури стосовно демографічних втрат нашої країни у Другій світовій війні засвідчує, що для якісного прориву необхідне застосування інших методологічних підходів.

Протягом останніх років у Інституті демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України була проведена робота з реконструкції демографічної динаміки за кожен рік Другої світової війни. Робота ця проводилася в рамках відновлення історичної демографічної статистики України у сучасних межах за період 1795–2014 рр. Інформаційно така реконструкція базується на максимально повній джерельній базі з належним рівнем надійності.

Наявність довготривалих рядів динаміки показників народжуваності, смертності та міграції населення у довоєнний (до 1939 р.) і повоєнний (після 1945 р.) дає можливість відтворити всі параметри найбільш ймовірних (гіпотетичних) змін у відтворенні населення України у 1939–1945 рр. за умови відсутності війни. Тобто розрахувати альтернативний, не катастрофічний варіант демографічного розвитку України за період 1939–1945 рр.

Оцінка демографічних втрат України у Другій світовій війні проводилась за результатами порівняльного аналізу чисел народжених та померлих у гіпотетичному та реконструйованому (реальному) варіантах демографічної динаміки України за період 1939–1945 рр.

При розрахунку гіпотетичної чисельності населення використовувався метод ретроспективного прогнозу (перспективно-балансовий метод). Суть цього методу полягає у відстежуванні руху окремих когорт населення у міжпереписний період (1939–1959 рр.) згідно із заданими (прогнозними) параметрами народжуваності, смертності та міграції населення України. Прогнозні вікові рівні народжуваності та смертності розраховувалися окремо для кожного року війни, з використанням методу трендового аналізу рядів динаміки.

Рух окремих когорт населення від 1939 р. до 1941 р. та від 1946 р. до 1959 р. здійснювався за допомогою методу прямого і зворотного пересування вікових груп, в результаті цих розрахунків були отримані числа народжених і померлих.

Відзначимо, що у світовій практиці при визначенні демографічних втрат через різні соціальні катастрофи (у тому числі і війну) загальноприйнятим є виділення та оцінка двох категорій втрат: втрати через надсмертність (так звані «прямі втрати») і втрати ненародженими («непрямі втрати»). Втрати через надсмертність – це різниця між реальним числом смертей і їх гіпотетичною кількістю, яка могла бути за умови відсутності війни. Втрати ненародженими (дефіцит народжень) – це різниця між гіпотетичним (за відсутності війни) і реальним числом народжених.

За проведеними розрахунками, загальні демографічні втрати України внаслідок війни 1939–1945 рр. становили 10,4 млн осіб, у тому числі майже 8 млн осіб через надсмертність і 2,4 млн осіб ненародженими (Табл. 1).

Втрати через надсмертність у Другій світовій війні становили майже 20 відсотків від чисельності населення станом на 1 вересня 1939 р.

Особливо проблемним при оцінюванні прямих демографічних втрат є оцінка втрат військовослужбовців у період війни 1939–1945 рр. Нині в науковому обігу є низка експертних оцінок цього виду прямих втрат населення у діапазоні від 1,3 до 4 млн осіб. Найбільш обґрунтованими серед цих оцінок є дані науковців Національного музею історії України у Другій світовій війні. Одна з цих оцінок (3,1 млн загиблих, померлих і тих,

Таблиця 1. Демографічні втрати України у Другій світовій війні
(тис. осіб)

	1939–1945			1941–1945		
	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
Прямі втрати:	7963	5707	2256	7809	5640	2169
– військовослужбовців*	2820	2810	10	2810	2800	10
– цивільного населення	5143	2897	2246	4999	2840	2159
Непрямі втрати	2400	1234	1166	2200	1130	1070
Загальні втрати	10363	6941	3422	10009	6770	3239

* Втрати військовослужбовців, призваних з України, у військовому конфлікті у 1939 р. на Халхін-Голі (до 2 тис. осіб) та у Радянсько-фінській війні 1939–1940 рр. (до 40 тис. осіб) не включені до підсумку. Це пояснюється тим, що ці події, хоча хронологічно відбувались у період Другої світової війни, зазвичай розглядаються окремо.

Водночас до підсумку включені втрати військових з України у Німецько-польській війні 1939 р. (10 тис. осіб).

хто пропав безвісти) виведена ними на основі спеціального опрацювання 257 томів книг пам'яті України, інша оцінка (3,3 млн полеглих на фронтах війни) розрахована Л. В. Рибченко. Величина демографічних втрат військових у розмірі 3,3 млн осіб обчислювалася на підставі інформації з Всеукраїнської електронної бази даних на загиблих та зниклих безвісти воїнів у роки Другої світової війни (ВБЗ).

Оцінки демографічних втрат військових, введених у науковий обіг Л. В. Рибченко, досить тісно кореспондуються з нашою оцінкою, отриманою на підставі дослідження феномену «жіночого переважання» на відтинку вікового профілю мобілізованих контингентів чоловіків у довоєнний і повоєнний періоди. Наша оцінка – 2,8 млн загиблих військових – дещо нижча за оцінки Л. В. Рибченко, але виглядає більш вмотивованою у контексті загальносоюзних втрат.

Розбіжності у розрахунках, проведених Л. В. Рибченко і нами, можуть бути пояснені методологічними відмінностями. Так, Л. В. Рибченко

до числа загиблих включені не тільки військовослужбовці, а й партизани, ополченці та інші категорії загиблих. Крім того, до ВБЗ включені військовослужбовці, у яких у графі національності було позначено «українець», але призивались вони з інших республік.

Наша оцінка демографічних втрат військовослужбовців включає виключно мешканців України. Окрім кадрових військових, сюди варто було додати ще 0,5 млн осіб, які загинули в інших військових формуваннях (ополченці, партизани, військовики УПА, військовослужбовці в арміях Німеччини, Угорщини, Польщі та Румунії).

Демографічні втрати військових поділяють на бойові та небойові. До бойових втрат відносять убитих на полі бою, померлих від ран на етапах санітарної евакуації і в госпіталях, зниклих безвісти та померлих у полоні. Небойові втрати включають людські втрати, не пов'язані з безпосереднім веденням бойових дій (загиблі в результаті надзвичайних ситуацій, розстріляні за вироками військових трибуналів, самогубці, померлі від хвороб у госпіталях). Із загального числа 2,8 млн осіб демографічних втрат військовослужбовців бойові втрати становили 2,3 млн осіб.

Висока смертність військовослужбовців на фронтах була жахливою. Так кожне з поколінь, народжених у 1910–1920 рр. (на початок війни їм було від 20 до 30 років), не дорахувалися більше половини своєї чисельності. Загалом через підвищену смертність на фронтах втрачено понад 25 відсотків чисельності всіх поколінь чоловіків, народжених у 1892–1927 рр.

Великими були втрати цивільного населення – 5,2 млн осіб. Після захоплення німцями території України для мирного населення почалася трагедія. Більшість областей були під німецькою окупацією 2–3 роки. Варварське знищення мирних жителів відбувалося відповідно до гітлерівського плану «Ост». За цим планом гітлерівської колонізації та германізації «східного простору» підлягали знищенню не тільки українці та росіяни, а й інші народи, які проживали на території України. Найгірше ставлення було до євреїв. Внаслідок нацистської політики в Україні було знищено понад 1 млн осіб єврейської національності. Всього під час окупації було знищено майже 3 млн осіб мирного населення. Решта втрат мирного населення (2,2 млн осіб) сталася внаслідок істотного підвищення рівня смертності через катастрофічне падіння рівня життя, відсутності належного медичного обслуговування, епідемій та масового голодування.

Для України, як і для всієї Європи, Друга світова війна почалася 1 вересня 1939 р. Україна була в центрі театру військових дій майже 3,5 року: з 21 червня 1941 р. по 28 жовтня 1944 р. За період німецько-радянської війни чисельність населення України скоротилася на 10,4 млн осіб – з 42,4 млн станом на 22 червня 1941 р. до 32,0 млн станом на 8 травня

Таблиця 2. Чисельність населення України на окремі дати в період Другої світової війни*

Дата	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
1.01.1939	40861	19236	21625
1.09.1939	41508	19575	21933
1.01.1941	42240	19956	22284
22.06.1941	42400	20013	22387
28.10.1944	31600	13460	18140
8.05.1945	32000	13280	18720
1.01.1946	33342	13926	19416

* У сучасних територіальних межах

1945 р. (Табл. 2). Відновити довоєнну чисельність населення Україна змогла лише через 13 років, у 1959 р.

Війна деструктивно вплинула на статеву-вікову структуру населення. Є велика ймовірність, що всі наші сьогоденні негаразди в демографічній сфері корінням сягають ще у соціальні потрясіння першої половини минулого століття, зокрема Другої світової війни. По-перше, вони породжують феномен демографічних хвиль, тобто періодичні коливання вікової структури населення та кількості народжених. Якщо взяти Другу світову війну, тоді гинуло молоде населення. По-друге, відбувалося порушення процесів відтворення населення: чоловіків забирали на війну, жінки залишалися. За час Другої світової війни чоловіків загинуло у 2,2 раза більше, ніж жінок, що порушило статеву пропорцію населення. Якщо на початку минулого століття пропорція жінок і чоловіків була приблизно 100 до 100, на початок 1939 р. на 100 жінок припадало 89 чоловіків (що пояснюється впливом Першої світової війни, Голодомором, терором), то на кінець 1945 р. – 72. Ця диспропорція досі ще не подолана.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

УКРАЇНЬСЬКА ДРУГА СВІТОВА

Матеріали міжнародної наукової конференції
до 70-ї річниці перемоги над нацизмом
у Другій світовій війні
(5 травня 2015 р., м. Київ)

Упорядник:
Яременко В. М.

Верстка та дизайн обкладинки:
Панікарський А. В.

*За достовірність фактів, цитат, власних імен, назв,
посилань на джерела відповідають автори публікацій.
Тексти друкуються в авторській редакції.*

Підписано до друку 16.13.2015 р. Замовлення №
Формат 60 × 84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Palemonas. Ум. друк. арк. 12,7. Тираж 500 прим.

Видавництво «К.І.С.»
04080 Київ-80, а/с 1; тел.: (044) 462 5269; www.kis.kiev.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №677 від 19.11.2001 р.

Віддруковано ДВ «Преса України»
03047, м. Київ-47, пр-т Перемоги, 50
тел. (044) 226-30-55, 454-85-42
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №310 від 11.01.2001 р.